

А. А. Радзевіч

**СУЧАСНАЯ
БЕЛАРУСКАЯ
МОВА:
СІНТАКСІС. ПУНКТУАЦЫЯ**

**Вучэбна-метадычны комплекс
для студэнтаў IV курса
спецыяльнасці 1-21 05 01
«Беларуская філалогія»
(завочная форма навучання)**

**МІНСК
БДУ
2012**

ЗМЕСТ

СЕМЕСТР VII

Курс лекцый	5
Л е к ц ы я 1. Сінтаксіс сярод лінгвістычных дысцыплін	5
Л е к ц ы я 2. Словазлучэнне. Сказ як прэдыкатыўная адзінка мовы	5
Практыкум	8
З а н я т к і 1. Словазлучэнне	8
З а н я т к і 2. Просты двухсастаўны сказ	10
Пытанні да заліку	14

СЕМЕСТР VIII

Курс лекцый	15
Л е к ц ы я 1. Складаныя сказы	15
Л е к ц ы я 2. Складаназлучаныя сказы	16
Л е к ц ы я 3. Складаназалежныя сказы (функцыянальны аспект)	16
Л е к ц ы я 4. Складаназалежныя сказы (структурна-семантычны аспект)	17
Л е к ц ы я 5. Бяззлучнікавыя складаныя сказы	18
Л е к ц ы я 6. Складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ)	19
Л е к ц ы я 7. Семантыка-сінтаксічная і камунікатыўная арганізацыя ССЦ	20
Л е к ц ы я 8. Тэкст	21
Практыкум	22
З а н я т к і 1. Складаназлучаныя сказы	22
З а н я т к і 2. Складаназалежныя сказы	23
З а н я т к і 3. Бяззлучнікавыя складаныя сказы	26
З а н я т к і 4. Складанае сінтаксічнае цэлае	28
Пытанні да экзамену	32
Літаратура	35
ДАДАТАК	37
1. УЗОРЫ ВЫКАНАННЯ КАНТРОЛЬНЫХ РАБОТ	
1.1. Кантрольная работа № 7	37
1.2. Кантрольная работа № 8	42
2. НАРМАТЫЎНЫЯ АСПЕКТЫ СІНТАКСІСУ СЛОВАЗЛУЧЭННЯ	50
2.2. Нарматыўныя аспекты ўтварэння простых падпарадкавальных словазлучэнняў	53
2.2.1. Бінарнасць словазлучэння	53
2.2.2. Свабодныя і несвабодныя словазлучэнні	54
2.2.3. Фармальна-граматычная спалучальнасць слоў	55
2.2.4. Марфалагічныя асаблівасці слоў	56
2.2.5. Семантыка-сінтаксічная спалучальнасць слоў	57
2.2.6. Словаўтваральныя асаблівасці слоў у словазлучэнні	57
2.2.7. Віды падпарадкавальнай сувязі слоў	58
2.2.8. Мяжа паміж слабым кіраваннем і іменным прымыканнем	60
2.2.9. Сродкі падпарадкавання слоў	61

2.2.10. Парадак слоў у словазлучэнні	61
2.2.11. Наяўнасць сінонімаў для словазлучэння.....	62
2.2.12. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж словамі ў словазлучэнні	63
3. СІНТАКСІЧНЫ СЛОЎНІК	65
4. ЦЯЖКІЯ ВЫПАДКІ АРГАНІЗАЦЫІ ВЫКАЗВАННЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ	
4.1. Адметнасці спалучэння галоўных членаў сказа.....	81
4.2. Асаблівасці выкарыстання дадanych членаў сказа	83
4.3. Складанасці, звязаныя з ужываннем аднародных членаў сказа.....	84
4.4. Цяжкасці, звязаныя з адасабленнямі.....	86
4.5. Асаблівасці ўжывання ўстаўных слоў і канструкцый	88
4.6. Парадак слоў у сказе	90
4.7. Некаторыя асаблівасці ўжывання складаных сказаў	93
4.8. Адметнасці сінтаксічнай сінаніміі	94
5. ПРАВІЛЫ БЕЛАРУСКАЙ ПУНКТУАЦЫІ	
ГЛАВА 9. КРОПКА	97
§ 42. Правілы пастаноўкі кропкі	97
ГЛАВА 10. ПЫТАЛЬНІК.....	100
§ 43. Правілы пастаноўкі пытальніка	100
ГЛАВА 11. КЛІЧНІК	101
§ 44. Правілы пастаноўкі клічніка.....	101
ГЛАВА 12. ШМАТКРОП'Е	102
§ 45. Правілы пастаноўкі шматкроп'я	102
ГЛАВА 13. КОСКА Ў ПРОСТЫМ СКАЗЕ	105
§ 46. Коска паміж аднароднымі членамі сказа	105
§ 47. Коска паміж словамі, якія паўтараюцца.....	108
§ 48. Коска пры параўнальных зваротах	109
§ 49. Коска пры адасобленых азначальных зваротах і словах.....	110
§ 50. Коска пры адасобленых акалічнасцях і акалічных зваротах	114
§ 51. Коска пры словах і спалучэннях слоў, якія ўдакладняюць або абмяжоўваюць значэнне іншых слоў у сказе	118
§ 52. Коска пры пабочных і ўстаўных канструкцыях	119
§ 53. Коска пры зваротку	124
§ 54. Коска пры выклічніках і гукаперайманнях.....	125
§ 55. Коска пры цвярджалых, адмоўных і пытальных словах	125
ГЛАВА 14. КОСКА Ў СКЛАДАНЫМ СКАЗЕ	126
§ 56. Коска ў складаназлучаным сказе	126
§ 57. Коска ў бяззлучнікавым сказе	128
§ 58. Коска ў складаназалежным сказе	128
ГЛАВА 15. КРОПКА З КОСКАЙ	131
§ 59. Правілы пастаноўкі кропкі з коскай	131
ГЛАВА 16. ДВУКРОП'Е	133
§ 60. Правілы пастаноўкі двукроп'я.....	133
ГЛАВА 17. ПРАЦЯЖНІК	135
§ 61. Правілы пастаноўкі працяжніка	135

ГЛАВА 18. ДУЖКІ.....	142
§ 62. Правілы пастаноўкі дужак	142
ГЛАВА 19. ДВУКОССЕ	144
§ 63. Правілы пастаноўкі двукосся.....	144
ГЛАВА 20. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ І ДВУКОССЕ ПРЫ ПРОСТАЙ МОВЕ І ЦЫТАТАХ	145
§ 64. Правілы пастаноўкі знакаў прыпынку і двукосся пры простаай мове і цытатах.....	145
ГЛАВА 21. СПАЛУЧЭННЕ ЗНАКАЎ ПРЫПЫНКУ.....	148
§ 65. Правілы пастаноўкі спалучэнняў знакаў прыпынку.....	148
ГЛАВА 22. ПАСЛЯДОЎНАСЦЬ ЗНАКАЎ ПРЫПЫНКУ ПРЫ СПАСЫЛКАХ	152
§ 66. Правілы паслядоўнасці знакаў прыпынку пры спасылках	152

СЕМЕСТР VII

КУРС ЛЕКЦИЙ (4 гадзіны)

Л е к ц и я 1. СІНТАКСІС СЯРОД ЛІНГВІСТЫЧНЫХ ДЫСЦЫПЛІН

План

1. Прадмет і задачы сінтаксісу.
2. Сучасная беларуская сінтаксічная навука.
3. Аспекты і напрамкі апісання сінтаксісу.
4. Паняцце сінтаксічнай сувязі.
5. Сістэма сінтаксічных адзінак.
6. Мова як сістэма vs маўленне як рэалізацыя моўнай сістэмы.

Ключавыя словы

✓ Выказванне,	✓ сінтаксіс,	✓ складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ),
✓ мадэль сказа,	✓ сінтаксічная сувязь,	✓ словазлучэнне,
✓ маўленне,	✓ сінтаксічныя адносіны,	✓ спалучальнасць,
✓ мова,	✓ сказ,	✓ тэкст.
✓ сінтаксема,		

Літаратура

- Арутюнова, Н. Д. Синтаксис / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 448–451.
- Булахаў, М. Т. Уводзіны / М. Г. Булахаў // Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Сінтаксіс. Мінск, 1959. С. 5–11.
- Бурак, Л. І. Уводзіны / Л. І. Бурак // Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя. Мінск, 1987. С. 3–12.
- Міхневіч, А. Я. Сінтаксіс / А. Я. Міхневіч // Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. Мінск, 1994. С. 484–486.

Л е к ц и я 2 . СЛОВАЗЛУЧЭННЕ. СКАЗ ЯК ПРЭДЫКАТЫЎНАЯ АДЗІНКА МОВЫ

План

1. Дыферэнцыяльныя прыметы словазлучэння і яго граматычная прырода.
2. Класіфікацыя словазлучэнняў у сучаснай лінгвістычнай літаратуры.
3. Разнавіднасці падпарадкавальнай сувязі ў словазлучэнні.
4. Сказ. Граматычнае значэнне і граматычная форма сказа.

5. Прэдыкатыўнасць як асноўная сінтаксічная катэгорыя сказа.
6. Класіфікацыя сказаў, іх тыпалагічная характарыстыка. Сказ і выказванне.
7. Галоўныя і даданыя члены сказа як канструктыўныя кампаненты яго арганізацыі.
8. Сінкрэтызм у сістэме членаў сказа.

Ключавыя словы

✓ Адносіны аб'ектныя,	✓ катэгорыя прэдыкатыўнасці,	✓ сказ клічны,
✓ адносіны азначальныя,	✓ кіраванне моцнае,	✓ сказ неразвіты,
✓ адносіны акалічнасныя,	✓ кіраванне слабае,	✓ сказ нечлянімы,
✓ адносіны камплетыўныя,	✓ мадальнасць,	✓ сказ няклічны,
✓ адносіны суб'ектныя,	✓ марфалагізаваны член сказа,	✓ сказ няпоўны,
✓ азначэнне,	✓ націск лагічны,	✓ сказ няўскладнены,
✓ акалічнасць,	✓ націск эфатычны,	✓ сказ пабуджальны,
✓ актуальнае члененне,	✓ немарфалагізаваны член сказа,	✓ сказ поўны,
✓ выказнік просты дзеяслоўны,	✓ пазіцыя выказніка,	✓ сказ просты,
✓ выказнік просты ўскладнены,	✓ пазіцыя дзейніка,	✓ сказ пытальны,
✓ выказнік састаўны дзеяслоўны,	✓ парадыгма сказа,	✓ сказ развіты,
✓ выказнік састаўны іменны,	✓ персанальнасць,	✓ сказ складаны,
✓ выказнік складаны,	✓ прыдатак,	✓ сказ сцвярджальны,
✓ выказнік,	✓ прымыканне іменнае,	✓ сказ ускладнены,
✓ галоўны член сказа,	✓ прымыканне ўласнае,	✓ сказ члянімы,
✓ даданы член сказа,	✓ прыцягненне,	✓ склонавы паралелізм,
✓ дапасаванне няпоўнае,	✓ рэма,	✓ словазлучэнне,
✓ дапасаванне поўнае,	✓ сінкрэтычны член сказа,	✓ словаспалучэнне,
✓ дапаўненне,	✓ сказ адмоўны,	✓ словаформа,
✓ дзейнік,	✓ сказ аднастаўны,	✓ суразмяшчэнне,
✓ дуплексіў,	✓ сказ апавядальны,	✓ тэма,
✓ дэтэрмінаваны член сказа,	✓ сказ двухстаўны,	✓ тэмапаральнасць.
✓ каардынацыя,		

Літаратура

- Арашонкава, Т. У.* Кіраванне ў беларускай і рускай мовах : Слоўнік-даведнік / Г.У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова; пад рэд. М.В. Бірылы, А.І. Падлужнага. Мінск: Выш. шк., 1991. 303 с.
- Беларуская граматыка: у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа; [Рэд. М. В. Бірыла, П.П. Шуба]. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.]. Мінск: Навука і тэхніка, 1986. С. 6–113, С. 114–271,
- Бурак, Л. І.* Пунктуацыя беларускай мовы / Л. І. Бурак. Мінск, 1982. С. 30–39.
- Бурак, Л. І.* Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987. С. 12–99.
- Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Т. 2: Сінтаксіс. Мінск: АН БССР, 1966. С. 7–248, 251–349.
- Конюшкевич, М. И.* Синтаксис русского и белорусского языков : Сходства и различия / М.И. Конюшкевич, М. А. Корчиц, В. А. Лещенко. Минск, 1994. С. 7–76.
- Міхневіч, А. Я.* Словазлучэнне : нарматыўныя аспекты ўтварэння і ўжывання / А. Я. Міхневіч, Т.Р. Рамза. Мінск, 2005. 40 с.
- Міхневіч, А.Я.* Актуальнае члененне / А.Я. Міхневіч // Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мінск: БелЭн, 1994. С. 21–22.
- Наркевіч, А.І.* Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове: Структурна-семантычнае апісанне / А.І. Наркевіч. Мінск: Выш.шк., 1972. 236с.

- Рабчинская, И. А.* Функциональные резервы членов предложения / И. А. Рабчинская // Функциональные резервы простого предложения / И. А. Рабчинская. Минск, 1994. С. 49–101.
- Рагаўцоў, В. І.* Сінтаксіс беларускай і рускай моў : Дыскусійныя пытанні / В. І. Рагаўцоў. Мінск, 2001. С. 25–64.
- Рамза, Т.Р.* Сінтаксіс. Просты сказ: Курс лекцый / Т.Р. Рамза. Мінск: БДУ, 2002. С. 11–36.
- Рамза, Т. Р.* Сінтаксіс: Тэарэтычны курс: вучэб. дапам. / Т.Р. Рамза. Мн.: БДУ, 2003. С. 18–96.
- Сямешка, Л. І.* Курс беларускай мовы / Л.І. Сямешка, І.Р. Шкраба, З.І. Бадзевіч. Мн., 1996. С. 496–511.
- Яўневіч, М. С.* Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М.С. Яўневіч, П.У. Сцяцко. Мн., 1987. С. 34–45.

ПРАКТЫКУМ

З а н я т к і 1. СЛОВАЗЛУЧЭННЕ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Дыферэнцыяльныя прыметы словазлучэння.
2. Класіфікацыя словазлучэнняў.
3. Словазлучэнні свабодныя і несвабодныя.
4. Лексіка-граматычныя тыпы словазлучэнняў.
5. Падпарадкавальная (гіпатаксічная) сінтаксічная сувязь кампанентаў словазлучэння, яе рэзультатнасці.
6. Размежаванне выпадкаў слабага кіравання і іменнага прымыкання.
7. Асаблівасці і нацыянальная адметнасць дапасавання і кіравання ў беларускай літаратурнай мове.

З а д а н н і

1. Супастаўце латышскія словазлучэнні і іх беларускія адпаведнікі. Укажыце назоўнікі і прыметнікі ў латышскіх словазлучэннях. Згрупуйце латышскія назоўнікі па іх родавай прыналежнасці ў два класы (клас А і клас В), не канкрэтызуючы іх граматычную спецыфіку (назоўнікі мужчынскага, жаночага і ніякага роду). Растлумачце алгарытм правільнага рашэння.

Silts ezer – цёплае возера, **melns lauva** – чорны леў, **liela krāsns** – вялікая печ, **lielas jūras** – вялікага мора, **sarkana ezera** – чырвонага возера, **melna kafija** – чорная кава, **sarkans putns** – чырвоная птушка, **liela kalna** – вялікай гары, **sarkanas lapas** – чырвонага ліста, **sarkana pils** – чырвоны замак, **liels ezers** – вялікае возера, **melna putna** – чорнай птушкі, **liela lauvas** – вялікага льва, **silta jura** – цёплае мора, **melns kafijas** – чорнай кавы, **liels kalns** – вялікая гара.

2. Прачытайце тэкст, вызначце яго тэму і ідэю. Выпішыце з тэксту толькі тыя словазлучэнні, што адпавядаюць прыведзеным фармальна-граматычным схемам. Адзначце сінтаксічную сувязь паміж кампанентамі словазлучэння і рэалізаваныя семантыка-сінтаксічныя адносіны.

Агульнавядома, што ўся сярэдневяковая культура была значна больш духоўнай і больш інтэлектуальнай, чым сучасная, бо будавалася на шматразовым прачытанні аднаго тэксту, а не аднаразовым шматлікіх, і таму вельмі часта яе ўважлівы і пільны зрок быў значна бліжэйшы да сутнасці з'явы, чым мітуслівы новага часу. Слова ў тую эпоху было тоесна «святой святых», ужыць і занатаваць яго пісьмова дазвалялася толькі пасля духоўнага ачышчэння. Адзінае дакладнае слова, як лічылася ў тыя часы, было не ў

стане перадаць усе глыбіні тэксту, іх можна было адлюстраваць толькі «словесным извитиемъ», «плетениемъ словесъ», сінанімічнымі паўторамі аднакарэнных слоў, тонкім сумяшчэннем (А. Яскевіч).

Мадэль	Словазлучэнне	Сувязь і адносіны ў словазлучэнні
<i>прыслоўе + прыметнік</i>		
<i>прыслоўе + прыслоўе</i>		
<i>назоўнік + інфінітыў</i>		
<i>назоўнік + назоўнік₍₂₎</i> ¹		
<i>займеннік + назоўнік</i>		

3. Праілюструйце названыя сінтаксічныя адносіны, рэалізаваныя пры дапамозе прыназоўніка у.

Узор (пры дапамозе прыназоўніка супраць): 1) часавыя адносіны: *выехалі супраць ночы*; 2) аб'ектныя адносіны: *галасаваць супраць кандыдата*; 3) мэтавыя адносіны: *прышчэпкі супраць грыпу*; 4) адносіны спосабу дзеяння: ісці *супраць* ветру.

1) Прасторавыя;	8) азначальныя;
2) часавыя;	9) падабенства;
3) аб'ектныя;	10) спосабу дзеяння;
4) стану;	11) меры і ступені;
5) пераўтварэння;	12) умовы;
6) прыналежнасці;	13) мэты.
7) колькасныя;	

4. Ахакарызуйце словазлучэнні па сінтаксічнай сувязі паміж кампанентамі.

1) Воз дроў;	6) дзесяць крокаў;
2) нёс з вярсту;	7) шумелі лісцем;
3) у першую нядзелю;	8) як заўсёды прывабная;
4) касцюм у палоску;	9) чырвоная ад сораму;
5) жураўліным сумам;	10) нехта са студэнтаў.

5. Знайдзіце неадпаведнасці ў словазлучэннях, запішыце іх правільна. Адкажыце, што ўплывае на выбар граматычнай формы залежнага кампанента.

- 1) Ангажыраваць для танца;
- 2) анонс на канцэрт;
- 3) хвалявацца пра дзяцей;
- 4) безуважны к чужому гору;
- 5) датычыцца не нам;
- 6) зарука для плённага развіцця;
- 7) зручны дзеля карыстання;
- 8) [сукенка] пасуе твару;
- 9) пачцівы да старых;
- 10) пераемнасць нацыянальным традыцыям.

¹ Індэкс ад 1 да 6 указвае на форму склона назоўніка: 1 – назоўны, 2 – родны і г. д.

6. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Растлумачце спецыфіку арганізацыі сінтаксічнай сувязі ў іх.

- 1) Ответ студента;
- 2) две седьмых процента;
- 3) весом в три килограмма;
- 4) выехать на рассвете;
- 5) назначили старостой;
- 6) размером в четыре сотки;
- 7) встретились на исходе зимы;
- 8) обратиться за помощью;
- 9) пригласить к телефону;
- 10) грустить о прошлом.

З а н я т к і 2. ПРОСТЫ ДВУХСАСТАЎНЫ СКАЗ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Дыферэнцыяльныя прыметы простага сказа.
2. Фармальная арганізацыя простага сказа.
3. Прэдыкатыўная аснова простага сказа.
4. Структурныя тыпы дзейніка і выказніка, спосабы іх выражэння.
5. Сувязь паміж дзейнікам і выказнікам.
6. Пунктуацыйнае афармленне адносінаў паміж дзейнікам і выказнікам.
7. Спецыфіка выражэння пазіцыі выказніка ў беларускай мове.
8. Даданыя члены сказа.
9. Марфалагізаваныя і немарфалагізаваныя даданыя члены сказа.
10. Сінкрэтызм у сістэме членаў сказа.

З а д а н н і

1. Прачытайце тэкст, вызначце яго тэму і ідэю. Карыстакчыся прыведзеным слоўнікам, узнавіце сінтаксічную пазіцыю дзейніка ў сказах. Сфармулюйце паняцце дзейніка і яго функцыянальнага прызначэння.

У дзіцячым парку падслухаў размову.

Сакрэтнічалі таполя і бервяно.

Галіны дрэва гайдаў шустры

... ляжала на траве,

спачувала дрэву:

«Як цяжка табе, як маркотна.

... гне твае галіны,

... цябе палівае,

... сячэ,

... прыпякае,

... даймае...».

«Чым жа табе лепей?» – спытала

«Я ляжу ў тваім цяньку,

спачываю,

ні за што не перажываю,
жыву мірна, ціха,
не ведаю аніякага ліха...».
Уздыхнула ... , зашаласцела:
«Ты, ...
ляжыш калодай,
гніль табой валодае.
Я, ... , цярплю нягоды,
але я не выжываю,
а жыву!!!».

(У. Лінскі)

Слоўнік: *маланка, дрэва, таполя, бярвяно, мароз, дождж, вецер, сонца.*

Дзейнік – гэта... (?).

2. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Падкрэсліце дзейнікі і выказнікі. Сфармулюйце паняцце выказніка і яго функцыянальнага прызначэння.

К вечеру собралась гроза. Над хутором стала бурая туча. Дон, взлохмаченный ветром, кидал на берега гребнистые частые волны. За левадами палила небо сухая молния, давил землю редкими раскатами гром. Под тучей, раскрылатившись, колесил коршун, его с криком преследовали вороны. Туча, дыша холодком, шла вдоль по Дону, с запада. За займищем грозно чернело небо, степь выжидаяще молчала. В хуторе хлопали закрываемые ставни, от вечерни, крестясь, спешили старухи, на плацу колыхался серый столбище пыли, и отягощенную внешней жарою землю уже засекали первые зерна дождя (М. Шолохов).

Выказнік – гэта... (?).

3. Спішыце, падкрэсліце выказнік у сказах, вызначце яго структурна-граматычны тып.

1. Кавалак рукапісу «Дзвюх душ», пачынаючы ад гэтага радка, узялі й не аддалі назад прадстаўнікі акупацыйнай улады... (Гар.). 2. Зямлі – зірні – як скінуць вокам (К-с). 3. Мэта жыцця – захаваць жыццё! (Арс.). 4. А сын узяў ды звар'яцеў... (Б.). 5. А дзядзька раптам – гоп налева! (К-с). 6. Беларусь для мяне – мая родная маці... (Я. З.). 7. Стала неяк золка (У. Д.).

4. Прачытайце тэкст, выпішыце з яго дзейнікі і выказнікі. Ахарактарызуйце сэнсавую дамінанту тэксту (сінтаксічны ключ) праз суадносіны прадмета маўлення і яго прэдыкатыўнай прыметы: а) паведамленне аб дзеянні прадмета ці асобы; б) паведамленне аб прымеце прадмета ці асобы; в) паведамленне аб стане чалавека ці прыроды; г) паведамленне аб уласцівасцях прадмета ці асобы.

На пагорку, недалёка ад рачулкі, стаялі купчастыя ліпы, сярод іх пракідаліся ярка-зялёныя клёны і высокія вязы. Летам на іх выпявала насенне. Пад восень, прылятаючы сюды, вецер падхопліваў яго на свае вольныя крылы і разносіў па свеце. Панёс раз вецер насенне старой, усімі

паважанай ліпы на другі бок рэчкі; прынёс і кінуў на мяккі зялёны мох па суседству з асінай. Асіна прымеціла месечка, дзе ўпала ліпавае семя, і сумыслу скінула на яго свой даволі таўсты сухі сук. Сук упаў на насенне і крэпка яго прыціснуў. А назаўтра поруч з насеннем ліпы асіна кінула сваё семечка. Пакуль ліпавае насенне выраблялася з-пад асінавага сука, асіна ўзышла і заглушыла ліпку (*Паводле Якуба Коласа*).

5. Выпішыце са сказаў выказнікі, прывядзіце да іх магчымыя рускія эквіваленты. Адзначце асаблівасці рэалізацыі сінтаксічнай пазіцыі выказніка ў беларускай мове ў параўнанні з рускай.

1. Нейкі час яго бровы былі ўзнятыя ад здзіўлення (*Л. А.*). 2. Асфальт быў шэры і шорсткі, як каровін язык (*В. А.*). 3. А магнат з таго замка быў чорны, як кажан, і жорсткі, як вампір (*Каратк.*). 4. І дзіўнае сталася з Васілём (*Мел.*). 5. Андрэй быў майстар па часці сох (К-с). 6. Рушыўся было Лявон, але стаў. «Як гэта хамут?» (*Лыньк.*). 7. Петражыцкі ўвесь, з ног да галавы, стаў быў барвовы, як ад агню (*Пт-ў*). 8. Дзень меўся быць найлепшы (*Скр.*). 9. Ён мне за бацьку роднага стаў (*Я. Л.*).

6. Устаўце прапушчаныя літары, каардынуючы выказнік з дзейнікам. Растлумачце ваш выбар.

1. У гэты час перад гуртам дзяўчат і хлопцаў зацямнел... некалькі постацей (*Мел.*). 2. У мяне з'явіл...ся шмат запытанняў, якія трэба было зараз жа вырашыць (*Мр.*). 3. Двое застал...ся ў вітальні, уладкаваўшыся каля дзвярэй на засланай зялёным ак-самітам кушэтцы (*Арл.*). 4. Іш... Янка з Янкелем і знайш... торбачку (*Р. Б.*). 5. Мінул... два тыдні (*С. Д.*). 6. У сталоўцы абедал... яшчэ некалькі рабочых... (*Карп.*). 7. Павольна шчоўкаў маятнік, з сумежных пакояў даносі...ся гоман і смех (*С.*). 8. Прайшл... гадзіны дзве ў гэтай бясконцай плыні думак (*Шам.*). 9. Каля іхніх дзвярэй стаял... двое ў масках, размаляваных касцямі: высокі і каржакаваты (*Як.*).

7. Спішыце сказы, ставячы, дзе трэба, працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам. Адзначце прычыну, ад якой залежыць наяўнасць або адсутнасць працяжніка ў гэтых сказах.

1. Святло месяца рабіла пакой зялёным (*Карш.*). 2. Няцяжка было здагадацца, што гэтая страля сімвалізуе маланку, а значыць прадпрыемства сувязі (*Вас.*). 3. А што з машынаю, то гэта во! (*Янк.*). 4. Гаворкай сваёй ён нібы закалыхваў (*І. Ч.*). 5. – Я гаспадар і там гаспадар... (*К. Ч.*). 6. Уперадзе ішоў дзед, Антон ззаду, і кожны думаў свае думкі (*Нём.*). 7. Перад вамі нязведаная і светлая далячынь будучыні (*С.*). 8. Гэта вам не баян з бубнам (*Фед.*). 9. Майбарада не такі ўжо благі чалавек (*Скр.*). 10. У целе дзіўная лёгкасць, быццам яно страціла вагу (*Шам.*).

8. Прачытайце тэкст, выпішыце з яго толькі даданыя члены сказа разам з азначаемым словам. Ахарактарызуйце даданыя члены сказа.

Кастрычнік – дзесяты месяц года. Стараславянскія назвы яго – лістапад, риень, паздерник, брудень. Беларускае найменне месяца паходзіць ад слова

«кастрыца» («кастра»): у гэты час сяляне трапалі, часалі лён і каноплі, з якіх ападала шмат кастрыцы.

У рымлян *oktober* (такая ж аснова ў нямецкай, французскай, англійскай, рускай мовах) быў прысвечаны богу вайны Марсу. Старажытныя грэкі ўшаноўвалі бога вінаробства Бахуса (Дыяніса).

Кастрычнік – сярэдні месяц восені, характарызуецца зменлівым надвор'ем: бываюць густыя туманы, слата, частыя прымаразкі, а часам выпадае і снег. Дрэвы стаяць аголеныя, птушкі адляцелі ў вырай. Наступае пара для садаводаў: пасадка дрэў і ягаднікаў, абмазванне ствалоў глінай і вапнай, іх ацяпленне (*Паводле А. Лозкі*).

9. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Дапоўніце яго ўласнымі назіраннямі аб функцыянальным прызначэнні *азначэння, дапаўнення, акалічнасці*.

Если обобщенно характеризовать предназначенность второстепенных членов предложения, то их можно назвать позициями-декорациями. Каждая из них обладает достаточными возможностями для того, чтобы детализировать ситуацию и отразить фон, на котором разворачиваются события. При этом объективная необходимость или авторский замысел втягивают в смысловую форму предложения то одни позиции-декорации, то другие. Их выбор зависит от коммуникативно оправданного и умелого пользования этим всемогущим инструментом (*И. А. Рабчинская*).

10. Вызначце, пазіцыю якога даданага члена сказа займаюць выдзеленыя словаформы. Вусна ахарактарызуйце іх марфалага-сінтаксічны статус (марфалагізавы/немарфалагізаваны член сказа).

1. Некалькі дзён Курані хваляваліся, пераказваючы **адзін аднаму** на розныя лады, як нахаба воўк напаў на Пракопавага каня (*Мел.*); 2. Вось прасеце ў мацеры **вячэраць** ды лажэцесь спаць (*Ц. Г.*); 3. **З пушчы** верасень гнаў на дарогу лісты (*А. К.*); 4. Ніколі не бярыцесь за наступнае, не зрабіўшы **папярэдняе** (*Прык.*); 5. Коні рвануліся **на дыбкі** і быццам шалёныя паляцелі (*Гар.*); 6. А як раніца настане, блікі **сонца** загуляюць (*Куп.*); 7. Маладзіца крутнулася ўбок, крыкнуўшы «**ой**», і збялела (*П.*); 8. Сажалка некалі, відаць, была запруджана **для рыбы** (*Пт-ў.*); 9. Спыніўся на паўкроку і вярнуўся да чалавека ў зялёным **капелюшы** (*Пятр.*); 10. Афіцэр закамандаваў **чакаць** (*К. Ч.*); 11. Лепей на зямлі **бацькоў** канаць, чым раскашавацца на чужыне (*Р. Б.*); 12. **Пра былое** толькі згадкі (*Бр.*); 13. Цыганскай гордасці дзявочай **да краю** поўныя вочы (*П. Т.*); 14. Не кажы мне «**бывай**», «**да спаткання**» скажы (*Бял.*); 15. Аж бачу, перада мной ідзе чалавек з **касою** (*А. Б.*); 16. Вочы ў **Міколы** глыбокія, блакітныя, з патанулай хмарынкай, але цёплыя і добрыя (*Л. А.*); 17. Ірванаю **дзяружкаю** на сцэжцы калыхаўся цень (*В. А.*); 18. Калі не бытаць трансцэндэнтнае «**люблю**» з ніякім «**падабаецца**», то мусім пагадзіцца, што Мінск сапраўды амаль не падлягае любові (*Акуд.*); 19. Аднак пра **сур'ёзнае** лепш гаварыць сам-насам (*А. Ж.*); 20. Мы баяліся **падыходзіць** блізка (*А.*).

ПЫТАННІ ДА ЗАЛІКУ

1. Сінтаксіс як навука. Асноўныя адзінкі мікра- і макрасінтаксісу. Аспекты даследавання сінтаксічных адзінак.
2. Праблема кваліфікацыі словазлучэння ў сучаснай лінгвістыцы. Слова, словазлучэнне і сказ.
3. Словазлучэнні са злучальнай сувяззю.
4. Словазлучэнні з падпарадкавальнай сувяззю.
5. Нацыянальна-культурная спецыфіка сувязі кіравання ў сучаснай беларускай мове.
6. Сказ як камунікатыўная адзінка і яго адметныя адзнакі. Класіфікацыя сказаў.
7. Прэдыкатыўнасць як граматычная ўласцівасць сказа. Сінтаксічныя катэгорыі мадальнасці, часу, асобы і сродкі іх выражэння ў беларускай мове.
8. Дзейнік і выказнік двухсастаўнага простага сказа: тыпалогія, спосабы выражэння.
9. Сувязь дзейніка і выказніка, яе віды і рэалізацыя ў сказе. Знакі прыпынку паміж дзейнікамі і выказнікамі.
10. Асаблівасці арганізацыі прэдыкатыўнай асновы двухсастаўнага простага сказа ў беларускай мове.
11. Даданыя члены сказа: традыцыйны і сучасны падыходы. Сінкрэтычныя члены сказа і дуплексівы. Вучэнне аб дэтэрмінантах.
12. Азначэнне як даданы член сказа: тыпалогія, спосабы выражэння і роля ў пашырэнні структурнай схемы сказа.
13. Дапаўненне як недэтэрмінаваны і дэтэрмінаваны член сказа.
14. Акалічнасць як даданы член сказа: тыпалогія, спосабы выражэння і роля ў пашырэнні структурнай схемы сказа. Паняцце аб сітуантах.
15. Семантычная структура простага сказа і семантыка яго членаў.
16. Сказ і выказванне. Асноўныя тыпы выказванняў.
17. Камунікатыўная арганізацыя простага сказа. Актуальнае члененне выказвання і сродкі яго рэалізацыі.
18. Парадак слоў у сказе, яго віды, нормы і роля ў арганізацыі выказвання.
19. Аднасастаўныя сказы ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы: спецыфіка граматычнай прыроды, арганізацыі, семантыкі. Класіфікацыя аднасастаўных сказаў.
20. Дзеяслоўна-адвербіяльныя аднасастаўныя сказы: семантыка-граматычная характарыстыка.
21. Безасабовыя сказы ў сучаснай беларускай мове: асаблівасці арганізацыі, семантыкі і функцыянавання.
22. Субстантыўныя аднасастаўныя сказы: семантыка-граматычная характарыстыка.
23. Нечлянімыя сказы, іх сінтаксічная прырода, класіфікацыя.
24. Няпоўныя сказы, іх разнавіднасці. Размежаванне няпоўных, аднасастаўных і нечлянімых сказаў.
25. Граматычная прырода і дыферэнцыяльныя прыкметы ўскладненага сказа ў беларускай мове.
26. Сказы з аднароднымі членамі. Аднародны рад і яго арганізацыя. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж аднароднымі членамі сказа і спосабы іх выражэння.
27. Сказы з адасобленымі членамі. Асноўныя ўмовы іх адасоблення. Адасобленыя паўпрэдыкатыўныя члены сказа (атрыбутыўныя, акалічнасныя, аб'ектныя).
28. Адасобленыя параўнальныя звароты: структура, тыпы, значэнне, функцыі, адносіны і сувязь у сказе.
29. Сказы са звароткам: структура, спосабы арганізацыі, функцыя, значэнне і сувязь у сказе.
30. Сказы з пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі: агульнае і адрознае.
31. Некаторыя асаблівасці арганізацыі і функцыянавання простага ўскладненага сказа ў беларускай мове.

КУРС ЛЕКЦЫЙ (16 гадзін)

Л е к ц и я 1. СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ

План

1. Паняцце складанага сказа.
2. Семантычная, фармальная і камунікатыўная арганізацыя складанага сказа.
3. Дыферэнцыяльныя прыметы складанага сказа.
4. Граматычнае значэнне і граматычная форма складаных сказаў.
5. Прынцыпы і падыходы да класіфікацыі складаных сказаў.

Ключавыя словы

✓ Злучнік,	✓ сказ складаназлучаны,
✓ поліпрапазіцыйнасць,	✓ сказ складаны,
✓ поліпрэдыкатыўнасць,	✓ сувязь анафарычная,
✓ рэлят, ці злучальнае слова,	✓ сувязь генеральная,
✓ сказ бяззлучнікавы,	✓ сувязь далучальная,
✓ сказ злучнікавы,	✓ сувязь злучальная,
✓ сказ камбінаванай будовы,	✓ сувязь катафарычная,
✓ сказ прамежкавага тыпу,	✓ сувязь падпарадкавальная.
✓ сказ складаназалежны,	

Літаратура

- Бандарэнка, Т. П.* Як называць састаўныя кампаненты складанага сказа – простыя сказы ці часткі сказа? / Т. П. Бандарэнка // Беларус. лінгвістыка. 1981. Вып. 20. С. 71–73.
- Беларуская граматыка: у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.]. 1986. С. 272–320.
- Бурак, Л. І.* Сінтаксічныя асаблівасці складанага сказа / Л. І. Бурак // Весн. БДУ. Сер. 4. С. 27–31.
- Бурак, Л. І.* Складаны сказ і яго інтанацыйныя асаблівасці / Л. І. Бурак // Беларус. мова. Вып. 14. 1986. С. 111–119.
- Бурак, Л. І.* Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987. С. 212–291.
- Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Т. 2: Сінтаксіс. Мінск, 1966. С. 484–720.
- Михневич, А. Е.* Сложное предложение / А. Е. Михневич // Белорусский язык для говорящих по-русски / А. Е. Михневич, А. А. Кривицкий, А. И. Подлужный. Минск, 1990. С. 317–320.
- Плотнікаў, Б. А.* Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. Мінск, 2003. С. 287–298.

Поспелов, Н. С. О грамматической природе сложного предложения / Н. С. Поспелов // Вопр. синтаксиса современного русского языка. М., 1950. С. 321–337.

Рагаўцоў, В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў : Дыскусійныя пытанні / В. І. Рагаўцоў. Мінск, 2001. С. 152–178.

Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. Мінск, 1987. С. 166–232.

Л е к ц ы я 2. СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫЯ СКАЗЫ

План

1. Граматычная прырода і дыферэнцыяльныя прыметы складаназлучанага сказа.
2. Складаназлучаныя сказы адкрытай і закрытай структуры.
3. Складаназлучаныя сказы са спалучальнымі часткамі.
4. Складаназлучаныя сказы з супастаўляльнымі часткамі.
5. Складаназлучаныя сказы з пералічальна-размеркавальнымі часткамі.
6. Складаназлучаныя сказы з далучальнымі часткамі.

Ключавыя словы

✓ Адносіны адначасовасці,	✓ адносіны спалучальныя,
✓ адносіны альтэрнатыўнай матывацыі	✓ адносіны супраціўныя,
✓ адносіны градацыйныя,	✓ адносіны ўласна супастаўляльныя
✓ адносіны далучальныя,	✓ свабодная схема,
✓ адносіны неадпаведнасці,	✓ сказ складаназлучаны,
✓ адносіны паслядоўнасці,	✓ сувязь злучальная,
✓ адносіны пералічальна-размеркавальныя,	✓ фразеасхема.

Літаратура

Беларуская граматыка: у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.]. 1986. С. 272–320.

Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987. С. 212–291.

Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Т. 2: Сінтаксіс. Мінск, 1966. С. 484–720.

Конюшкевич, М. И. Синтаксис русского и белорусского языков : Сходства и различия / М. И. Конюшкевич, М. А. Корчиц, В. А. Лещенко. Минск, 1994. С. 78–139.

Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. Мінск, 2003. С. 287–298.

Рагаўцоў, В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў : Дыскусійныя пытанні / В. І. Рагаўцоў. Мінск, 2001. С. 152–178.

Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. Мінск, 1987. С. 166–232.

Л е к ц ы я 3. СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ (ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫ АСПЕКТ)

План

1. Паняцце складаназалежнага сказа.
2. Дыферэнцыяльныя прыметы складаназалежных сказаў.
3. Падыходы да класіфікацыі складаназалежных сказаў.

4. Тыпалогія складаназалежных сказаў у адпаведнасці з функцыянальным падыходам да іх класіфікацыі.
5. Складаназалежныя сказы з даданымі дзейнікавымі.
6. Складаназалежныя сказы з даданымі выказніквымі.
7. Складаназалежныя сказы з даданымі азначальнымі.
8. Складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі.
9. Складаназалежныя сказы з даданымі акалічнаснымі.
10. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж часткамі складаназалежнага сказа.
11. Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі.

Ключавыя словы

✓ Адносіны далучальныя,	✓ падпарадкаванне паслядоўнае,
✓ даданая азначальная частка,	✓ падпарадкаванне сузалежнае аднароднае,
✓ даданая акалічнасная частка,	✓ падпарадкаванне сузалежнае неаднароднае,
✓ даданая выказнікавая частка,	✓ перыяд,
✓ даданая дапаўняльная частка,	✓ сказ складаназалежны,
✓ даданая дзейнікаявая частка,	✓ структура кантамінаваная,
✓ злучальнае слова,	✓ структура расчлянёная, ці прыфразавая,
✓ злучнік,	✓ структура нерасчлянёная, ці прыслоўная,
✓ падпарадкаванне змешанае,	

Літаратура

- Беларуская граматыка: у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.]. 1986. С. 272–320.
- Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987. С. 212–291.
- Гаўрош, Г. В. Перыяд – асобая сінтаксічная канструкцыя (да праблемы вывучэння складаных формаў звязнай мовы ў школе) / Г. В. Гаўрош // Род. слова. Мінск, 2002. № 6. С. 52–57.
- Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Т. 2: Сінтаксіс. Мінск, 1966. С. 484–720.
- Кротевіч, Е. В. Структура складнопадчіненага предложэння / Е. В. Кротевіч // Вопросы славянскага языкознания. Кн. 3. Львов–Харьков, 1953.
- Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. Мінск, 2003. С. 287–298.
- Поспелов, Н. С. Складнопадчіненае предложэнне і яго структурныя тыпы / Н. С. Поспелов // Вopr. языкознания. 1959. № 2. С. 19–27.
- Рагаўцоў, В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў : Дыскусійныя пытанні / В. І. Рагаўцоў. Мінск, 2001. С. 152–178.
- Симулик, М. В. Сложные предложения усложненного типа в современных славянских языках : текст лекций / М. В. Симулик. Ужгород, 1976. 83 с.
- Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. Мінск, 1987. С. 166–232.

Л е к ц ы я 4 . СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ (СТРУКТУРНА-СЕМАНТЫЧНЫ АСПЕКТ)

План

1. Складаназалежныя сказы нерасчлянёнай (прыслоўнай) структуры, асаблівасці іх арганізацыі.

2. Структурна-семантычныя тыпы складаназалежных сказаў нерасчлянёнай (прыслоўнай) структуры.
3. Складаназалежныя сказы расчлянёнай (прысастаўнай, прыфразавай) структуры, асаблівасці іх арганізацыі.
4. Тыпалогія складаназалежных сказаў расчлянёнай структуры.
5. Складаназалежныя сказы кантамінаванай будовы, асаблівасці іх арганізацыі.

Ключавыя словы

✓ Апорнае слова (карэлят),	✓ даданая прысубстантыўна-атрыбутыўная частка,
✓ валентнасць катэгарыяльная,	✓ даданая тлумачальна-аб'ектная частка,
✓ валентнасць лексіка-марфалагічная,	✓ злучнік семантычны,
✓ валентнасць лексічная,	✓ прызайменнікавая даданая частка,
✓ даданая карэлятыўна-злучнікавая частка,	✓ структура расчлянёная (прыфразавая),
✓ даданая прызайменнікава-суадносная частка,	✓ структура нерасчлянёная (прыслоўная),
✓ даданая прыкампаратыўна-аб'ектная частка	✓ уласна прыслоўная даданая частка.

Літаратура

- Иванова, А. Н.* Местоименно-соотносительные предложения в современном русском языке в сопоставлении с украинским и белорусским языками: на материале художественной прозы : автореф... дис. канд. филол. наук / А. Н. Иванова. Минск, 1977. 25 с.
- Канюшкевіч, М. І.* Тыпалогія граматычнай структуры атрыбутыўнага складанага сказа ў беларускай і рускай мовах / М. І. Канюшкевіч // Беларус. лінгвістыка. 1981. Вып. 19. С. 23–28.
- Кастрыца, С. Я.* Ацэначна-тлумачальныя складаназалежныя сказы ў беларускай мове / С. Я. Кастрыца // Весн. БДУ. Сер. 4. 1991. № 1. С. 19–21.
- Конюшкевич, М. И.* Атрибутивные отношения в сложноподчиненном предложении : на материале русского и белорусского языков : автореф... дис. канд. филол. наук / М.И. Конюшкевич. Минск, 1979. 25 с.
- Конюшкевич, М. И.* К сопоставительной характеристике изъяснительного предложения в русском и белорусском языках : средства связи в придаточной части / М. И. Конюшкевич // Русский язык. 1988. Вып. 8. С. 26–35.
- Конюшкевич, М. И.* К сопоставительной характеристике изъяснительного предложения в русском и белорусском языках : опорные слова / М. И. Конюшкевич // Рус. язык. 1986. Вып. 6. С. 3–11.
- Кротевиц, Е. В.* Структура сложноподчиненного предложения / Е. В. Кротевиц // Вопросы славянского языкознания. Кн. 3. Львов–Харьков, 1953.
- Крючков, С.Е., Максимов, Л.Ю.* Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения / С.Е. Крючков, Л.Ю. Максимов. Изд 2-е, перераб. М.: Просвещение, 1977. С. 5–18, 33–135.
- Плотнікаў, Б. А.* Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. Мінск, 2003. С. 287–298.
- Поспелов, Н. С.* Сложноподчиненное предложение и его структурные типы / Н. С. Поспелов // Вопр. языкознания. 1959. № 2. С. 19–27.
- Рагаўцоў, В. І.* Сінтаксіс беларускай і рускай моў : Дыскусійныя пытанні / В. І. Рагаўцоў. Мінск, 2001. С. 152–178.

Л е к ц ы я 5. БЯЗЗЛУЧНІКАВЫЯ СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ

План

1. Паняцце бяззлучнікавага складанага сказа.
2. Дыферэнцыяльныя прыметы бяззлучнікавых сказаў.

3. Бяззлучнікавыя сказы аднароднага і неаднароднага складу, адкрытай і закрытай структуры.
4. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі бяззлучнікавых сказаў і спосабы іх выражэння.
5. Шматкампанентныя бяззлучнікавыя сказы.

Ключавыя словы

✓ Адносіны акалічасныя,	✓ адносіны аб'ектныя,
✓ адносіны атрыбутыўныя,	✓ дыферэнцыраваныя сэнсавыя адносіны,
✓ адносіны далучальныя,	✓ дыфузнасць,
✓ адносіны неадпаведнасці,	✓ недыферэнцыраваныя сэнсавыя адносіны,
✓ адносіны працэсуальныя,	✓ сказ бяззлучнікавы,
✓ адносіны спалучальныя,	✓ сказы аднароднага саставу,
✓ адносіны суб'ектныя,	✓ сказы неаднароднага саставу,
✓ адносіны супастаўляльна-параўнальныя,	✓ структура адкрытая,
✓ адносіны супраціўныя,	✓ структура закрытая.
✓ адносіны ўласна супастаўляльныя,	

Літаратура

- Беларуская граматыка: у 2 ч. / АН БССР. Ін-т мов-ва імя Я. Коласа ; пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. Мінск, 1985–1986. Ч. 2 : Сінтаксіс / Л. А. Антанюк [і інш.]. 1986. С. 272–320.
- Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. Мінск, 1987. С. 212–291.
- Граматыка беларускай мовы : у 2 т. Т. 2: Сінтаксіс. Мінск, 1966. С. 678–716.
- Канюшкевіч, М. І. Тыпалогія граматычнай структуры атрыбутыўнага складанага сказа ў беларускай і рускай мовах / М. І. Канюшкевіч // Беларус. лінгвістыка. 1981. Вып. 19. С. 23–28.
- Конюшкевич, М. И. Синтаксис русского и белорусского языков : Сходства и различия / М. И. Конюшкевич, М. А. Корчиц, В. А. Лещенко. Минск, 1994. С. 78–139.
- Михневич, А. Е. Сложное предложение / А. Е. Михневич // Белорусский язык для говорящих по-русски / А. Е. Михневич, А. А. Кривицкий, А. И. Подлужный. Минск, 1990. С. 317–320.
- Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. Мінск, 2003. С. 287–298.
- Поспелов, Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений / Н. С. Поспелов // Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950. С. 338–354.
- Рагаўцоў, В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў : Дыскусійныя пытанні / В. І. Рагаўцоў. Мінск, 2001. С. 152–178.
- Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. Мінск, 1987. С. 217–223.

Л е к ц ы я 6. СКЛАДАНАЕ СІНТАКСІЧНАЕ ЦЭЛАЕ

План

1. Складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ) як мінімальная адзінка тэксту.
2. Асноўныя крытэрыі вылучэння ССЦ.
3. Паняцце мікратэмы.
4. ССЦ і абзац. Суадносіны ССЦ і абзаца.

Ключавыя словы

✓ Абзац,	✓ прагматычны крытэрыі вылучэння ССЦ,
✓ граматакалізацыя тэмы ССЦ,	✓ сінтаксічны крытэрыі вылучэння ССЦ,

- ✓ камунікацыйная прагрэсія,
- ✓ ключавое слова ССЦ,
- ✓ лагічны крытэрыі вылучэння ССЦ,
- ✓ мікратэма ССЦ,
- ✓ стрыжнёвы сказ,
- ✓ сэнсавы крытэрыі вылучэння ССЦ,
- ✓ тэма ССЦ.

Літаратура

- Бурак, Л. І.* Складанае сінтаксічнае цэлае / Л. І. Бурак // Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мінск: БелЭн, 1994. С. 498–499.
- Гальперин, И. Р.* Текст как объект лингвистического анализа / И. Р. Гальперин. М., 1981. 139 с.
- Лосева, Л. М.* Как строится текст / Л. М. Лосева. М., 1980. 94 с.
- Поспелов, Н. С.* Синтаксическое целое и особенности его структуры / Н. С. Поспелов // Докл. и сообщ. Ин-та языка АН СССР. 1948. Вып. 2. С. 43–68.
- Рамза, Т. Р.* Сінтаксіс : Тэарэтычны курс : вучэб. дапам. / Т. Р. Рамза. Мінск, 2003. С. 146–180.

Л е к ц и я 7. СЕМАНТЫКА-СІНТАКСІЧНАЯ І КАМУНІКАТЫЎНАЯ АРГАНІЗАЦЫЯ СКЛАДАНАГА СІНТАКСІЧНАГА ЦЭЛАГА

План

1. Сродкі міжфразавай сувязі на ўзроўні ССЦ.
2. Віды сувязі ў ССЦ.
3. Тыпы рэматычнай дамінанты ССЦ.
4. Семантычная і структурная арганізацыя ССЦ.
5. Тэма-рэматычная структура ССЦ.
6. Тыпы тэма-рэматычных ланцужкоў у ССЦ.

Ключавыя словы

- ✓ Дамінанта акцыянальная,
- ✓ дамінанта імпрэсіўная,
- ✓ дамінанта прадметная,
- ✓ дамінанта сінкрэтычная,
- ✓ дамінанта статычна-дынамічная,
- ✓ дамінанта статычная,
- ✓ дамінанта якасная,
- ✓ паслядоўнасць з вытворнымі тэмамі,
- ✓ паслядоўнасць з расшчэпленай тэмай,
- ✓ паслядоўнасць простая лінейная,
- ✓ рэматычная дамінанта,
- ✓ паслядоўнасць са скразной тэмай,
- ✓ сродкі міжфразавай сувязі,
- ✓ сувязь асацыятыўная,
- ✓ сувязь далучальная,
- ✓ сувязь змешаная,
- ✓ сувязь ланцужковая,
- ✓ сувязь паралельная,
- ✓ тэма-рэматычны ланцужок.

Літаратура

- Бурак, Л. І.* Звышсказавае адзінства і яго сінтаксічныя асаблівасці / Л. І. Бурак // Беларус. мова. 1988. Вып. 16. С. 90–98.
- Золотова, Г.А.* Роль ремы в организации и типологии текста / Г.А. Золотова. // Синтаксис текста. М.: Наука, 1979. С. 113–133.
- Мілашэўская, А. А.* Складанае сінтаксічнае цэлае з няўласна-простай мовай : на матэрыяле праявітых твораў Якуба Коласа / А. А. Мілашэўская // Род. слова. Мінск, 1999. № 8. С. 66–71.
- Рамза, Т. Р.* Сінтаксіс : Тэарэтычны курс : вучэб. дапам. / Т. Р. Рамза. Мінск, 2003. С. 146–180.
- Солганик, Г. Я.* Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое) / Г. Я. Солганик. М.: Высш. шк. 1991. 182 с.

Л е к ц и я 8. ТЭКСТ

План

1. Тэкст як сінтаксічная адзінка.
2. Паняцце тэксту і дыскурсу.
3. Падыходы да вывучэння граматычнай прыроды тэксту.
4. Катэгорыі тэксту.
5. Структура тэксту, тыпы сувязі ў ім, сродкі яе рэалізацыі.
6. Функцыянальна-сэнсавая тыпалогія тэкстаў.

Ключавыя словы

✓ Апаўданае,	✓ інфармацыйная мадэль нерэгламентаваная,
✓ апісанне,	✓ інфармацыйная мадэль узуальная,
✓ аргументацыя,	✓ разважанне,
✓ выснова,	✓ тэзіс,
✓ дыкурс,	✓ тэкст.
✓ інфармацыйная мадэль аблігаторная,	

Літаратура

- Бурак, Л. І.* Складанае сінтаксічнае цэлае ў паэме Якуба Коласа «Новая зямля» / Л. І. Бурак // Весн. БДУ. Сер. 4. 1981. № 2.
- Гальперин, И. Р.* Текст как объект лингвистического анализа / И. Р. Гальперин. М., 1981. 139 с.
- Ильенко, С. Г.* Синтаксические единицы в тексте / С. Г. Ильенко. Л., 1989. 81 с.
- Лепешаў, І. Я.* Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора / І. Я. Лепешаў. Мінск, 1981. 159 с.
- Лепешаў, І. Я.* Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора : у 2 ч. / І. Я. Лепешаў. Гродна, 2000. Ч. 2. 122 с.
- Малажай, Г. М.* Лінгвістычны аналіз тэксту / Г. М. Малажай. Мінск, 1992. 365 с.
- Малажай, Г. М.* Лінгвістычны аналіз тэксту : Заданні. Тэксты. Парады / Г. М. Малажай. Мінск, 1982. 270 с.
- Рамза, Т. Р.* Сінтаксіс : Тэарэтычны курс : вучэб. дапам. / Т. Р. Рамза. Мінск, 2003. С. 146–180.
- Солганик, Г. Я.* Стилистика текста / Г. Я. Солганик. М., 1997. 256 с.
- Цікоцкі, М. Я.* Стылістыка тэксту / М. Я. Цікоцкі. Мінск, 2002. 223 с.
- Юрэвіч, А. Л.* Да праблемы лінгвістычнага аналізу тэксту / А. Л. Юрэвіч // Лінгвістычны аналіз тэксту : матэрыялы семінара. Мінск, 1975. С. 20–30.

ПРАКТИКУМ

З а н я т к і 1. СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫЯ СКАЗЫ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Дыферэнцыяльныя прыметы складаназлучаных сказаў.
2. Складаназлучаныя сказы аднароднага і неаднароднага складу, адкрытай і закрытай структуры.
3. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучаных сказаў і спосабы іх выражэння.
4. Тыпалогія складаназлучаных сказаў.

З а д а н н і

1. Узнавіце дакладнасць фармулёўкі, выбраўшы ў дужках неабходныя кампаненты.

Складаназлучаны сказ – гэта сінтаксічная канструкцыя, у якой пры дапамозе (*гіпатаксічных, медыумічных, ідэаграфічных, ідэалагічных, гнасеалагічных, паратаксічных*) злучнікаў або (*інтанацыі, анімацыі, рэдукцыі, злучальных слоў*) аб'ядноўваюцца (*адносна самастойныя, самастойныя, несамастойныя*) прэдыкатыўныя часткі.

2. Прэдыкатыўныя часткі складаназлучаных сказаў падзяляюцца на... . (Узнавіце тыпалагічную класіфікацыю.)

3. Адзначце, якія з дыферэнцыяльных прымет адносяцца да складаназлучаных сказаў адкрытай структуры.

1. Сэнсавое і граматычнае падабенства частак; 2. Колькасць прэдыкатыўных частак не можа быць павялічана; 3. Выкарыстанне злучальных і пералічальна-размеркавальных злучнікаў; 4. Розныя тыпы інтанацыйнага афармлення частак; 5. Магчымасць колькаснага пашырэння частак.

4. Выпішыце толькі складаназлучаныя сказы неаднароднага саставу. Выбар ратлумачце.

1. Спяшайся не спяшайся, а свайго не мінеш (*К-с*). 2. І страшна, і хочацца паглядзець (*Кр.*). 3. Секунды ішлі за секундамі, і здаваліся яны вечнасцю (*К. Ч.*). 4. Муж нап'ецца, падзярэцца, а жонка вінаватая (*С. В.*). 5. Заскрыпела фортка, потым стала ціха (*С.*).

5. Прааналізуйце прыведзеныя сказы і адзначце той, які не адпавядае дамінуючаму характару адносін паміж часткамі складаназлучанага сказа? Выбар абгрунтуйце пісьмова.

1. Група спешылася, і некалькі чалавек падаліся наперад, асцярожна прабіраючыся па крохкаму льду-верхаводцы (*Лыньк.*). 2. Узыходзіць сонца, і аж пераліваюцца залатымі бляскамі вадзяныя кропелькі на лісці старой вішні (*І. Н.*). 3. Маўчала возера ў тумане / Ды вербы плавалі ў цішы (*П. Т.*). 4. Зіна спачатку корпалася ў клунках, затым узялася выціраць мокрай паперай столік (*Кул.*). 5. Грузнае тулава перамятнулася праз падваконне, і чалавек знік, праглынуты вятрам і цемрынёй (*Лыньк.*).

6. Дапоўніце сінтаксічную канструкцыю *Дождж напай зямлю*, каб атрымаліся складаназлучаныя сказы з:

- 1) алуцальна-пераліцальнымі адносінамі;
- 2) далучальна-азначальнымі;
- 3) далучальна-дапаўняльнымі;
- 4) далучальна-паясняльнымі;
- 5) далучальна-абмежавальнымі;
- 6) далучальна-вылучальнымі;
- 7) далучальна-прычынна-выніковымі;
- 8) далучальна-выясняльнымі;
- 9) далучальна-заклучнымі адносінамі.

Адзначце дыферэнцыяльныя прыметы складаназлучаных сказаў з далучальнымі часткамі.

7. Спішыце, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку. Растлумачце свой выбар.

1. А яна стаяла перад імі і сонца асвятляла яе прыгожую постаць (*А.*). 2. Узмах вясла і човен нячутна і доўга слізгае па вадзе спрэс пакрытай шыгаллем і струхлелай карой (*Бар.*). 3. Такі талент і такая ракавая памылка! (*Інат.*). 4. ...А людзі між тым выйшлі з лесу і стаялі ля запрэжак (*Каратк.*). 5. Шапка зляцела ў таго з галавы і сам ён захістаўся і паляцеў потырч носам на гэты пень (*К-с*). 6. На свеце ўсякага жыцця даволі і чалавечае долі шмат... (*К. Ч.*). 7. Перад вечарам пабыў спорны дождж, і цяпер пад нагамі адчувалася сырасьць (*І. Ч.*). 8. Чаму ты не паверыў мне і нават чаму ты пытаў гэта? (*К. Ч.*). 9. Секунды і павекі хворай цяжка апускаюцца (*Шам.*). 10. Дзесьці песня лунае і не музыкай лесавою поўняцца вокны светлых хат над ракою (*Лыньк.*).

З а н я т к і 2 . СКЛАДНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Дыферэнцыяльныя прыметы складаназалежных сказаў.
2. Структурна-семантычны падыход да класіфікацыі складаназалежных сказаў.
3. Складаназалежныя сказы нерасчлянёнай (прыслоўнай) структуры, асаблівасці іх арганізацыі.
4. Структурна-семантычныя тыпы складаназалежных сказаў нерасчлянёнай структуры.
5. Складаназалежныя сказы расчлянёнай (прысастаўнай, прыфразавай) структуры, асаблівасці іх арганізацыі.

6. Складана залежныя сказы ў складанай будовы (з некалькімі галоўнымі і некалькімі даданымі часткамі).

7. Тыпы падпарадкавання ў складана залежных сказах з некалькімі даданымі часткам.

З а д а н н і

1. З прыведзеных прыказак і прымавак выпішыце толькі тыя, што пабудаваны па мадэлі складана залежных сказаў. Укажыце іх граматычныя, семантычныя і камунікатыўныя прыметы.

1. Сярмяга – не знявага, а жупан – не вялікі пан. 2. Каб вады напіцца, трэба ёй пакланіцца. 3. Па дарозе ідучы, грыбоў не набярэш. 4. Ведаў Бог, што не даў свінні рог. 5. Прыйдзе, тата, і наша свята. 6. Узяўшыся за гуж, не кажы, што нядуж. 7. Не столькі той брагі, колькі той звягі. 8. Широкае поле: ідзі, куды воля. 9. Усе бабры дабры, адно выдра – ліха яе бяры. 10. Што задужа – не здарова. 11. Будзе час – будзе і квас. 12. Ці міла, ці няміла, але грошы плаціла – трэба есці. 13. Дурняў не сеюць і не жнуць, яны самі растуць. 14. Што пра тое гаварыць, што не мае быць. 15. І козы сытыя, і сена цэлае. 16. Якое карэнне, такое і насенне. 17. Хто ў мох, хто ў алешнік. 18. Хоць натрасешся, пакуль данясеся, затое ногі не прыстануць з дарогі. 19. Калі з роду баравік, то лезь, браце, у кошык. 20. Анціп – нашаму брату Мікола.

2. Ахарактарызуйце кожны з прыведзеных сказаў у адпаведнасці з функцыянальным і структурна-семантычным падыходам да класіфікацыі складана залежных сказаў.

1. Гаворкі ... з'яўляюцца для літаратурна развітых моў тым, чым карэнне для магутнага дуба (*А. Е.*). 2. Наша мова для нас святая, бо яна нам ад Бога даная, як і другім добрым людцам... (*Багуш.*). 3. Ты [мова] нам тлумачыш усе дзівы свету, якія дзіцячае вока бачыць навокал сябе першы раз (*Д.*). 4. Самы важ-нейшы і непраломны закон жыцця – гэта людская мова, праз каторую чалавек стаў найвышэй ад усякага стварэння пад сонцам (*Куп.*). 5. А хто не знае роднай мовы, не годзен называцца Сынам Народа (*В. Лас*). 6. Нам беларусам ... трэба дбаць аб гучнасці і чыстаце сваёй мовы і аб той яе ў паўсядзённым жыцці гуманістычна-наіўнай сіле, што выдзяляе яе з усіх моў славянскіх (*Гар.*). 7. Трэба, каб журналісты вывучылі хоць, нарэшце, як мае быць беларускую мову (*К. Ч.*). 8. Чым паўней духоўны свет чалавека, тым багацей і яго мова (*Віт.*). 9. Днямі зноў думалася пра крыніцу – родную мову, якой служу і буду служыць як першааснове выхаду ў агульналюдское! (*Б.*). 10. Можа, адна з галоўных прычын, ад якой залежыць будучыня нацыянальнай культуры, у значнай меры заснавана на роднай мове... (*В. Б.*). 11. Нямы той чалавек, які забыў мову продкаў ... (*Каратк.*). 12. Сапраўдны паэт пазнаецца і па тым, як ён свабодна чуецца ў стыху роднай мовы, па натуральнасці і нязмушанасці вершаванага радка... (*Гіл.*). 13. Літоўскі тагачасны ўрад ... са сваімі князямі меў – як то кажуць – усе клёпкі ў галаве і не ўзаконіваў бы мовы забранага народа, каб не бачыў у гэтым карысці для

сябе і для падбітых зямель (*Куп.*). 14. Роднае слова – гэта першая крыніца, праз якую мы пазнаём жыццё і акаляючы нас свет (*К-с*). 15. Было б горш, чым нядбальства, нічога не ўзяць з таго, што соткі народаў праз тысячы год сабіралі ў скарбніцу светавай літаратуры (*Б-ч*).

3. Паводле прапанаваных мадэлей складзіце і запішыце па адным складаназалежным сказе. Вызначце характар суадносінаў даданай і галоўнай частак.

Зрабіце пісьмовы сінтаксічны аналіз аднаго са сказаў (на выбар).

1) [... лепш], (чым...); 2) [Пачулася], (быццам...); 3) [...], (дарма што...); 4) [... так], (што...); 5) [... у траве], (якая...); 6) [Там..., (адкуль...),...].

Схема аналізу

1. Тып сказа паводле асноўнай сінтаксічнай сувязі і колькасці прэдыкатывых частак.

2. Тып складаназалежнага сказа паводле структуры.

3. Сродкі сувязі галоўнай і даданай частак.

4. Сінтаксічнае (граматычнае) значэнне даданай часткі.

5. Структурна-семантычны тып і падтып сказа.

6. Характар мадэлі.

7. Камунікатыўная структура сказа.

8. Функцыянальны тып сказа.

9. Тып сказа па эмацыянальнай афарбаванасці.

10. Структурная схема складаназалежнага сказа.

Узор аналізу двухчленага складаназалежнага сказа

Цякла тут з лесу невялічка травой заросшая крынічка¹, абодва берагі каторай лазняк, ракітнік абступалі² (К-с).

1. Сказ складаназалежны, двухчленны.

2. Нерасчлянёнай структуры (прыслоўны, уласна-прыслоўны).

3. Асноўныя сродкі сувязі частак:

а) інтанацыя (падкрэслівае сэнсавую несамастойнасць частак);

б) злучальнае слова *каторай*, выражанае адносным займеннікам;

в) апорнае слова – назоўнік *крынічка*, катэгарыяльную валентнасць якога рэалізуе даданая частка.

Дадатковыя сродкі сувязі:

а) парадак частак: даданая частка знаходзіцца ў фіксіраванай постпазіцыі ў адносінах да азначаемага слова;

б) суаднясенне дзеясловаў-выказнікаў у формах прошлага часу незакончанага трывання абвеснага ладу: *цякла – абступалі*;

в) лексічныя сродкі сувязі: словы адной тэматычнай групы (*з лесу, травой, крынічка – берагі, лазняк, ракітнік*).

4. Сінтаксічнае значэнне – атрыбутыўнае (азначальнае).

5. Складаназалежны сказ з прысубстантыўна-атрыбутыўнай даданай часткай, падтып – уласна-азначальная.

6. Мадэль свабодная (нефразаалагізаваная).

7. Сказ камунікатыўна нечлянімы: даданая частка, пашыраючы апорны назоўнік, разам з галоўнай утварае комплексную рэму.

8. Сказ апавядальны.

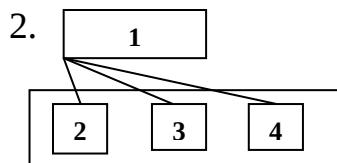
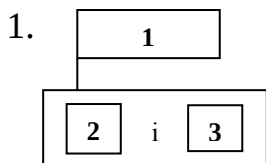
9. Няклічны.

10. [...*крынічка*]¹, (...*каторай*...)².

4. Прааналізуйце характар сувязі паміж галоўнай і некалькімі даданымі часткамі складаназалежных сказаў. Выпішыце нумары сказаў: а) з сузалежным аднародным падпарадкаваннем; б) сузалежным неаднародным падпарадкаваннем; в) паслядоўным, ці ланцужковым, падпарадкаваннем; г) змешаным падпарадкаваннем.

1. Як не любіць мне восень залатую, калі праз вопратку асін густую тон прабіваецца чырвоны, слаўны тон, і ў золаце стаіць маўклівы, пышны клён? (Арс.). 2. Беларусь для мяне – Каліноўскі, Скарына, Багушэвіч, Купала і сотні такіх, каго гора-бяды не скарыла, хто ніколі не зрокся сваіх (Я. З.). 3. Спадчына – Неўмірушчая матчына, / З якой расцвітае Полымя, / Што на папялішча вяртае (Р. Б.). 4. Мокрая раніца восені сумнай у парку сцякае кроплямі рос з ліп, што глядзяцца задумна на лісце, што вецер атрос (Сядн.). 5. Я прыйшоў да вас, каб сказаць, / Што для нас гэта зоры гараць, / Што не згасне ў крыві маладосць і што шчасце на свеце ёсць! (Двір.). 6. У хаце той, дзе нарадзіўся я, / Без дробнай спрэчкі, аніякай звадкі / На ногі ўзнялі нас салдаткі, / Хоць мама была ў кожнага свая (У. П.). 7. Людзі хочуць, каб гімн зайгралі, / Калі плошчы запоўніць парад, / І пра іхнія рукі і раны, / І пра будні (іх болей, чым свят) (Бур.). 8. Калі маўчыць душа, гібее розум наш, / Як дрэва без вады ці як вятрак без ветру (Стр.). 9. Свет помніць і сёння, як ты ваявала, / Што кожны чацвёрты ў зямлі беларус (У. К.). 10. Спяшай зрабіць са сцежкі крок, / Дзе цішыня густая, / Каб прачытаць адзін радок, які ніхто не знае (Серб.). 11. Усё на свеце выпадкова, апроч сяброў, што ўмеюць ра-зумець з паўслова і суцяшаць без слоў (Сах.). 12. Мне верш, што ненапісаны, патрэбны, / Каб веру ў сябе не патушыць. (Мар.).

5 Складзіце і запішыце сказы па прапанаваных графічных схемах. Вызначце іх від.

З а н я т к і 3 . БЯЗЗЛУЧНІКАВЫЯ СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Дыферэнцыяльныя прыметы бяззлучнікавых сказаў.
2. Бяззлучнікавыя сказы аднароднага і неаднароднага складу, адкрытай і закрытай структуры.
3. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі бяззлучнікавых сказаў і спосабы іх выражэння.
4. Бяззлучнікавыя сказы ўскладненай будовы.

З а д а н н і

1. Вызначце разнавіднасці частак у складаных бяззлучнікавых сказах у адпаведнасці з а) функцыянальным і б) структурна-семантычным падыходам да іх класіфікацыі.

1. Жанчына – душа мужчыны; яна наша натхненніца на вялікія справы; 2. Заспрачаліся, як дзеці, / Блазна і старое: / Што даўжэй жыве на свеце – / Добрае ці злое? 3. Усё адзін чорт: / Памёр той Гаўрыла ці скула яго задавіла... 4. Бывае й так: і ў добрым севе / Трапляе дзікая трава; 5. Зарос травой шлях стары, / Крывыя сцежкі ўсе размыты.

2. Абапіраючыся на дыферэнцыраваны/недыферэнцыраваны характар сэнсавых адносін паміж часткамі, укажыце «лішняе» сярод складаных бяззлучнікавых сказаў. Выбар патлумачце.

1. Ён паспрабаваў крануцца і ледзь не паляцеў з ложка: малодшы брат сапхнуў яго на самы край (А. М.); 2. З гэтага вынікае, прынамсі, адно: фармальную прычыну тваіх сумневаў мы ліквідавалі (Арл.); 3. Мне балбатня ўжо надаела – / Лепш я вам песню прапяю!.. (Ф. В.-Л.); 4. Слова, / Як на Вялічка мацак, / Правяралі на зуб – / Зубілі (Р. Б.); 5. Адпіхнуўшы ўбок табурэтку, расчыніў дзверы – насупраць стаяў сусед, малады хлопец Аляксей... (В. Б.).

3. Зрабіце пісьмовы сінтаксічны аналіз складанага бяззлучнікавага сказа *Без хлеба няма абед, без капусты жываты пусты* па наступнай схеме:

1. Тып сказа па характары асноўнай сінтаксічнай сувязі і колькасці прэдыкатыўных частак.

2. Тып сказа па колькасці суб'ектаў (монасуб'ектны/полісуб'ектны).

3. Тып сказа па структуры (аднароднага/неаднароднага саставу).

4. Сродкі сувязі прэдыкатыўных частак.

5. Гнуткая/нягнуткая структура.

6. Дыферэнцыраваныя/недыферэнцыраваныя адносіны паміж часткамі.

7. Тып бяззлучнікавага складанага сказа (агульнае сінтаксічнае значэнне).

8. Суадноснасць/несуадноснасць з іншымі тыпамі складаных сказаў.

9. Свабодная/несвабодная (фразеалагізаваная) мадэль.

10. Камунікатыўны тып выказвання (члянімае/нечлянімае).

11. Функцыянальны тып выказвання.

12. Тып сказа па эмацыянальнай афарбаванасці.

13. Структурная схема сказа.

14. Пунктуацыйны аналіз.

4. Спішыце, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку. Абгрунтуйце свой выбар.

1. Не трэба зайздрасць на лішні заробтак не стане здароўя не спажывеш нажытага (Ж.). 2. Хлопцы прыходзілі з вёскі яшчэ весялей было (Зар.). 3. Вечна ў нас такія штучкі ты просіш прыслаць таксі праз дваццаць хвілін яно прыязджае праз дзве гадзіны! (Інат.). 4. Доўга хадзілі па вуліцах выпілі па шклянцы газіроўкі па пляшцы піва з'елі па порцыі марожанага (В. К.). 5. Усміхнуўся і задумаўся вось як неспадзявана мяняецца ўсё ў жыцці (Карам.). 6. Краўцоў было грэблю масці (Каратк.). 7. Скрозь шыбы падалі промні сонца іх афіцыянтка перасякала лёгкай радаснай паходкай (Карп.). 8. Але, дзякаваць Богу, лёс мілаваў крыві на яго руках не было (Кудр.). 9. Вось плыт

ужо вынесла на сярэдзіну ракі вось ужо зачарнеўся наперадзе лазняк (Лупс.).
10. І вось незабыўны малюнак мы спраўляем улазіны (І. Н.).

З а н я т к і 4 . СКЛАДАНАЕ СІНТАКСІЧНАЕ ЦЭЛАЕ

Пытанні для абмеркавання ў аўдыторыі

1. Складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ) як мінімальная адзінка тэксту.
2. Граматычная прырода ССЦ, асноўныя крытэрыі яго вылучэння.
3. ССЦ і абзац. Суадносіны ССЦ і абзаца. Асноўныя функцыі абзаца.
4. Сродкі міжфразавай сувязі на ўзроўні ССЦ.
5. Віды сувязі ў ССЦ.
6. Тыпы рэматычнай дамінанты ССЦ.
7. Тэма-рэматычная структура складанага сінтаксічнага цэлага. Тыпы тэма-рэматычных ланцужкоў.

З а д а н н і

1. Ахарактарызуйце тэкст па наступных параметрах: тэма, ідэя, яго канструктыўныя кампаненты. Запішыце асноўныя дыферэнцыяльныя прыметы прыведзенага ССЦ.

Янка прачнуўся, калі ўжо ў вокны свяціла сонца. Надзеў кашулю, нацягнуў штаны, падышоў да мыцельніка і, як кот, фыркаючы, пачаў мыцца. Потым спёк яешню, падагрэў чаю і, злёгка паснедаўшы, выйшаў з хаты. У чыстым блакіце то там, то сям плылі белыя, як вата, невялікія хмаркі, шчабечучы, адна перад адной, як навыверадкі, праносіліся хуткаккрылыя ластаўкі. Па абодва бакі ганка бела-ружовым полымем цвілі густыя кусты бэзу. Яго даўкі пах стаяў у паветры і аж кружыў галаву. У садзе ў пышны вэлюм апрануліся яблыні і вішні, у голлі якіх была добра чуваць пчаліная музыка.

Праз вуліцу ў сваім гародчыку штосьці рабіла, кешкалася суседка Гануля. Янка здзівіўся, калі ўбачыў яе дома, бо ўжо з месяц як жыла ў сына ў Сібіры, а на дзвярах яе хаты вісеў вялікі, як не на цэлага паўпуда, самаробны замок. Ён ступіў да плота, павітаўся з Гануляй і не то жартам, не то ўсур'ёз сказаў:

– Во, суседка, і добра, што вярнулася. Гаварыў жа я табе, што гарадскія булкі прыядуцца скоры. Дык не, не паверыла, нават слязу пусціла, што не ўбачымся болей.

Гануля выпрастала спіну, прыставіла да галавы стрэшкай далонь і доўга глядзела на Янку пустымі выцвілымі вачыма, як усё роўна не пазнаючы яго.

– Анягож... Чым за морам віно піць, лепей у Нёмане вадзіцу. Сяджу ў гэтай камяніцы пад самым небам, як у турме, і рук няма да чаго прыкласці. А тут цыбульку пасаджу, бурачок, бульбачку – усё сваё. Вішанька паспее, яблычак сокам наліецца. Анягож... Родная зямелька, як зморанаму пасцелька... (Я. Галубовіч)

2. Вызначце віды сувязі паміж кампанентамі ССЦ і сродкі яе рэалізацыі.

І. Імгненні... Няўлоўныя, бязважкія, яны наслойваюцца адно на адно, утвараючы непераадольную запруду часу, якая ўстае паміж толькі што

бачным, адчувальным і цяпер аднесеным назад, за мяжу пагляду, і тым, што ўяўлялася далёкім, а то і недасяжным і ўжо наблізілася, наплыло і вось-вось захлісне ўсё вакол, каб тут жа адхлынуць, адкаціцца, зліцца з суцёмкамі, а потым і са змрокам ужо пражытага, прамінулага – мінулага. Калі азірнуцца і ўгледзецца, калі да рэзі ў вачах углядвацца ў гэты змрок за спіною, недзе адразу за спіною, вышукваючы паглядам згадкі-іскаркі, адчуеш, як пагляд упіраецца ў нябачную сцяну і, адштурхнуты ёю, гэтаю сцяною, адступае, сцінаецца, гасне – ён бездапаможны, бяссільны перад змрокам. Перад мінулым. Ён бездапаможны...

Толькі душа можа паспрачацца з часам. Паспрачацца і перамагчы. І тады няўмольнасць часу, руху яго, абарочваецца шляхам, які то абганяе жыццё і расквечвае нязнаны, невядомы свет будучыні самымі вычварнымі, самымі дзівоснымі мроямі, то імкне назад, наўстырч, у памяць, вяртаючы асветленыя новым, яр чэйшым, святлом самыя розныя малюнкi і адчуванні. Першае памкненне дадае сілы, другое – веры.

Імгненні... Ніхто не вымярае імі шлях, хоць менавіта з іх складаюцца дні, гады чалавечага жыцця, хоць менавіта яны вызначаюць усе павароты лёсу. Ды і сам лёс нярэдка! (*Т. Бондар*).

II. Шчасце – гэта заўсёды нешта недасягальнае. Яно – толькі наперадзе. І калі ты дасягнуў, дамогся таго, чаго так ужо да няўсцерпу чакаў, – табе робіцца вельмі ж ужо радасна, і ты, задаволены і зняможаны, лічыш, што гэта і ёсць шчасце. А пройдзе час, і зноў заўважаеш, што гэтае шчасце блякне, робіцца будзённым жыццём, а ты, нудзячыся ад яго, пачынаеш сумаваць і тужліва чакаць нечага такога, што яшчэ наперадзе, што непазнана, як музыка, турбуе цябе і прымушае шчымець сэрца. Шчасце – гэта не тое, чаго ты дасягнуў. Відаць, шчасце нельга ўзяць у рукі разгледзець, бо шчасце – гэта заўсёды лінія гарызонта: а на яе не наступіш нагою (*Я. Сінакоў*).

III. Дзіўна, але прыкмеціў, што не люблю двукроп'е – бо ўсё так ясна пасля няўмольнай ягонай перакананасці, – здаецца, думцы робіцца цесна ў гэтай сваёй скончанасці...

Мне даспадобы працяжнік, які стралою нясецца наперад, – ён пакідае думцы прастору...

Значыць, пішу не дзеля таго, каб расстаўляць кропкі над «і», – мусіць, не веру ў мажлівасць такую слова...

Пішу, спрабуючы большыць яснасць, якая здаецца мне непакіснай, што жыццё – як працяжнік, стралою нясецца наперад, – і ніколі не будзе ў ім скончаных фраз – толькі адзін няспынны, імклівы рух – адзін нястрымны вечны працяжнік... (*А. Асташонак*)

IV.

Мудры –
хто вучыцца ва ўсіх, усюды, заўсёды.
Багаты –
хто жыве на сродкі, якія ёсць.
Шчаслівы –

хто жадае быць шчаслівым.
Вольны –
хто адказны перад сабой.
Святочны –
хто ўмее лавіць чароўнасць.
Моцны –
хто падмагае слабаму.
Карысны – хто працуе не на сябе.
Міласэрны –
хто ўпускае ў сэрца чужое гора.
Праведны –
хто шануе душу.
Вечны –
каго помняць.
Кім хочаш быць,
тым і будзь!
А хочаш вечнасці –
будзь мудрым,
багатым,
шчаслівым,
вольным,
святочным,
моцным,
карысным,
міласэрным,
праведным.

(У. Лінскі)

3. Ахарактарызуйце тэкст па яго рэматычнай дамінанце. Адказ абгрунтуйце.

АЛАДКА І БЛІН

Аладка гладкая, блін пульхны, аладка ўдалая, блін файны, аладка – латка, блін – лапiк, аладка – аўра, блін – нiмб.

Аладка пячэцца на патэльні, блін – на блясе, аладка салодкая, блін «аблізны», аладка лагодзіць згядку, блін – успамiн.

Аладка – на Каляды, блін – на Вялікдзень, аладка – на сняданак, блін – на абед, аладка пахкая, блін бліскучы, аладка ладкуецца ў далонь, блін плішчыцца ў жменю; але аладка гэткая ж смачная, як і блін, а блін лепіцца з таго ж самага цеста, што і аладка (А. Разанаў)

З аднаго канца вуліцы раптам выскачыла ў адной кашулі няскладная фігура селяніна. Па тым, як неслі яго ногі, людзі свядомыя адразу пазналі б, што дзядзька Арцём крыху «хлесьнуў», што цяпер няспрытнымі нагамі выратоўваў сваю асобу і што ззаду за ім павінна быць нейкая грозная сіла, ад якой і ратавалі яго непаслушныя ногі. Прабегшы некалькі хат, Арцём звярнуў

на агароды, шуснуў у каноплі, адтуль разораю між капусты забег у надворак Юркі Труса, з надворка заламаў у вулачку і пасучыў проста да калодзежа. Дабегшы да студні, Арцём азірнуўся. Вуліца была пустая. Арцём яшчэ раз азірнуўся і, уляпіўшыся за зруб, перакінуў сваё цела ў студню, павісшы на руках. Павісеўшы так з паўхвіліны, ён высунуў сваю кудлатую, ускалмачаную галаву і агледзеўся навокал. Якраз недалёка ад студні бегла, падаткнуўшы спадніцу, кабеціна з качаргой у руках. Арцём борздзенька схаваў за зруб галаву, зірнуў уніз, пусціў рукі і... шугнуў! Праз момант пачуўся глухі пляск вады. Калодзеж быў неглыбокі, і вады ў ім было мала. Шчасліва апынуўшыся на дне, Арцём трохі пачухаў цяжэйшае месца і стаў прымайстроўвацца на скрыні. Скрыня заметна выдавалася над вадой. Арцём усеўся на адным яе беразе, а ў другі ўпёрся нагамі. Тут ён пачуў сябе вольна і выгодна і ўздыхнуў лягчэй (*Якуб Колас*).

Жніво. Ранне.

Спелае жыта схіліла каласы. Блішчыць раса і буйнымі круглымі слязьмі капае і з коласа, і з тонкага залатога сцябелля. Тхне свежасцю зямелька...

Там-а-там сінеюць чароўна-прынадныя галоўкі-красачкі ціхіх васількоў. Трыпутнікам, гугалем і мышыным гарошкам парасла высокая мяжа.

Падзьме цёплы, і густы, і лёгкі ветрык – і ад жытняе сцяны льецца і плыве пах упрэлай палявой зямлі і ціхамірнай непрыкметнай румянкі, сыплюцца ў сем колераў вясёлкі росныя перлы, дыхаючы угору духам цепліні.

Шарпае пад лёгкімі лапцікамі колкае і яшчэ поўнае соку іржышча. Грубыя, туга звязаныя снапы разлягліся, як купцы, бавячы погляд. Не хочацца думаць, што там, на ўзгорачку, на пясочку, ёсць і рэдзенькае, жыдзенькае, дробненькае жытца з малюсенькімі каласінкамі. Сумна там... Затое ж тут, дзе яно буйнае, дзе яно густое, – надта хораша! Дзятліна зелянее патройнымі лісцінкамі. Клякоча скакунец-каваль. Гудам гудзіць сіне-пазалачваная муха. Трапыхаецца і снуе туды-сюды над жытам жоўценькая мятлушка (*Паводле М. Гарэцкага*).

Вясна выдалася дружнай і цёплай.

І хоць снег трымаўся яшчэ на палях, хоць па начах можна было лёгка ісці па хрупасткаму падморожанаму насту, сонца прыгравала з кожным днём усё мацней і мацней, адмакрэлі і пацямнелі лагчыны, першыя праталіны зачарнеліся на палях, прыбярэжныя лазнякі страцілі сваю зімовую празрыстасць і, здаецца, адразу пагусцелі, набраклі пяшчотнымі пералівамі фарбаў: шызых, ліловых.

Надзвычайна ўрачыстымі здаваліся дрэвы ў густым бары, паскідаўшыя снегавыя шапкі і зімовую панурасць. Кожнае дрэва стаяла ў круглай лунцы-праталіне, нібы дыхала дрэва і подыхам сваім прадыхала снег аж да самай зямлі, да леташняй пабурэлай травы і ігліцы. Сям-там па нізкіх мясцінах чуліся днём ледзь улоўныя пералівы нябачных яшчэ ручаінак. Днём

разлівалася вада па балоце, за ноч падмярзала, і ранішняе сонца з такой страсцю ўглядалася ў гэтыя лядовыя люстры, што яны пачыналі падтайваць, дыміцца лёгкай празрыстай парай, якая паступова пераходзіла ў цёплы, густы туман. Востра пахла тады гаркавай лазой і талым снегам (*М. Лынькоў*).

Абед быў вельмі сціплы і не каштаваў гаспадыні ані шэлега, бо ўсе стравы былі з вясковых прадуктаў. Толькі на сярэдзіне стала стаяла бутэлька віна, ды і тое, відаць, было сваё, са сваіх сутарэнняў. Але ўсё іншае было проста феерверкам фарбаў і форм. Пасярэдзіне стаяла срэбная ваза для кветак, і ў ёй дзве жоўтыя галінкі клёна, поруч з ёю, але, відаць, з другога сервіза, вялікая, таксама срэбная, супавая міса, срэбная салонка, талеркі, блюда. Усе гэтыя рэчы былі разрозненыя, цёмныя ад старасці, там-сям трошкі змятыя.

І сярод гэтага стаялі два келіхі з вясёлкавага старажытнага шкла, якога зараз на вагу золата не знойдзеш.

Адзіны за ўвесь дзень апошні прамень сонца прабіўся ў акно і зайграў у шкле, запаліў у ім дзесяткі рознакаляровых агеньчыкаў (*Паводле У. Караткевіча*).

Дабрыня, веру я апантана, гэта тая каштоўнасць, якая перамагае ўсё: жорсткасць, сквапнасць, двудушнасць, неразуменне і недавер...

Дабрыня асвятляе душу, дабрыня – гэта стрыжань спрадвечны, на якім трымаецца чалавецтва, – і яна з'яднае людзей, нягледзячы ні на што.

Ледзь не ўсе астатнія людзі таксама здаюцца мне амаль бездакорнымі.

І, вядома, думаю я, ім не заўсёды хапае сіл на кантраляванне кожнага кроку, але той, хто першы здолее стаць зусім дасканалай асобаю, сустрэне і разуменне. За першым яго заслужыць другі... соты... мільённы... – гэтым вось чынам людзі павінны паразумецца з усімі сваімі братамі і сёстрамі (*А. Асташонак*)

ПЫТАННІ ДА ЭКЗАМЕНУ

1. Сінтаксіс як навука. Асноўныя адзінкі мікра- і макрасінтаксісу. Сінтаксіс і іншыя ўзроўні мовы.
2. Аспекты даследавання сінтаксічных адзінак.
3. Праблема кваліфікацыі словазлучэння ў сучаснай лінгвістыцы. Слова, словазлучэнне і сказ.
4. Словазлучэнні са злучальнай сувяззю.
5. Словазлучэнні з падпарадкавальнай сувяззю.
6. Нацыянальна-культурная спецыфіка сувязі кіравання ў сучаснай беларускай мове.
7. Сказ як камунікатыўная адзінка і яго адметныя адзнакі. Класіфікацыя сказаў у беларускай мове.
8. Прэдыкатыўнасць як граматычная ўласцівасць сказа. Сінтаксічныя катэгорыі мадальнасці, часу, асобы і сродкі іх выражэння ў беларускай мове.

9. Дзейнік і выказнік двухсастаўнага простага сказа: тыпалогія, спосабы выражэння.
10. Сувязь дзейніка і выказніка, яе віды і рэалізацыя ў сказе. Знакі прыпынку паміж дзейнікам і выказнікам.
11. Асаблівасці арганізацыі прэдыкатыўнай асновы двухсастаўнага простага сказа ў беларускай мове.
12. Даданыя члены сказа: традыцыйны і сучасны падыходы. Сінкрэтычныя члены сказа і дуплексівы. Вучэнне аб дэтэрмінантах.
13. Азначэнне як даданы член сказа: тыпалогія, спосабы выражэння і роля ў пашырэнні структурнай схемы сказа.
14. Дапаўненне як недэтэрмінаваны і дэтэрмінаваны член сказа.
15. Акалічнасць як даданы член сказа: тыпалогія, спосабы выражэння і роля ў пашырэнні структурнай схемы сказа. Паняцце аб сітуантах.
16. Семантычная структура простага сказа і семантыка яго членаў.
17. Сказ і выказванне. Асноўныя тыпы выказванняў.
18. Камунікатыўная арганізацыя простага сказа. Актуальнае члененне выказвання і сродкі яго рэалізацыі.
19. Парадак слоў у сказе, яго віды, нормы і роля ў арганізацыі выказвання.
20. Аднасастаўныя сказы ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы: спецыфіка граматычнай прыроды, арганізацыі, семантыкі. Класіфікацыя аднасастаўных сказаў.
21. Дзеяслоўна-адвербіяльныя аднасастаўныя сказы: семантыка-граматычная характарыстыка.
22. Безасабовыя сказы ў сучаснай беларускай мове: асаблівасці арганізацыі, семантыкі і функцыянавання.
23. Субстантыўныя аднасастаўныя сказы: семантыка-граматычная характарыстыка.
24. Нечлянімыя сказы, іх сінтаксічная прырода, класіфікацыя.
25. Няпоўныя сказы, іх разнавіднасці. Размежаванне няпоўных, аднасастаўных і нечлянімых сказаў.
26. Граматычная прырода і дыферэнцыяльныя прыкметы ўскладненага сказа ў беларускай мове.
27. Сказы з аднароднымі членамі. Аднародны рад і яго арганізацыя. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж аднароднымі членамі сказа і спосабы іх выражэння.
28. Сказы з адасобленымі членамі. Асноўныя ўмовы іх адасоблення. Адасобленыя паўпрэдыкатыўныя члены сказа (атрыбутыўныя, акалічнасныя, аб'ектныя).
29. Адасобленыя параўнальныя звароты: структура, тыпы, значэнне, функцыі, адносіны і сувязь у сказе.
30. Сказы са звароткам: структура, спосабы арганізацыі, функцыя, значэнне і сувязь у сказе.
31. Сказы з пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі: агульнае і адрознае.
32. Некаторыя асаблівасці арганізацыі і функцыянавання простага ўскладненага сказа ў беларускай мове.
33. Дыферэнцыяльныя прыкметы складанага сказа. Сродкі сувязі ў ім. Прынцыпы класіфікацыі і тыпалагічная характарыстыка складаных сказаў.

34. Граматычная прырода складаназлучаных сказаў. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучаных сказаў, спосабы і сродкі іх выражэння ў беларускай мове.
35. Граматычная прырода складаназалежных сказаў, іх структура, значэнне і сродкі сувязі. Прынцыпы класіфікацыі складаназалежных сказаў у сучаснай лінгвістычнай навуцы.
36. Асаблівасці арганізацыі нерасчлянёных складаназалежных сказаў. Асноўныя тыпы ўласна прыслоўных складаназалежных сказаў.
37. Асаблівасці арганізацыі расчлянёных складаназалежных сказаў. Тыпы семантыка-сінтаксічных адносінаў паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа.
38. Неаторыя асаблівасці выражэння гіпатаксічных адносін паміж часткамі складанага сказа ў беларускай мове.
39. Мнагачленныя складаназалежныя сказы. Паслядоўная і сузалежная падпарадкавальная сувязь у іх. Пунктуацыйнае афармленне.
40. Граматычная прырода бяззлучнікавых складаных сказаў, іх структура і значэнне. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі, іх тыпы і пунктуацыйнае афармленне паміж імі.
41. Мнагачленныя бяззлучнікавыя складаныя сказы.
42. Мнагачленныя складаныя сазы з рознымі відамі сувязі, іх граматычная прырода, структура і значэнне. Семантыка-сінтаксічныя адносіны і сувязь паміж прэдыкатыўнымі часткамі.
43. Чужая мова, яе віды, дыферэнцыяльныя прыкметы і спосабы перадачы. Сінтаксічныя асаблівасці разнавіднасцей чужой мовы.
44. Граматычная прырода складанага сінтаксічнага цэлага, крытэрыі яго вычленення. Складанае сінтаксічнае цэлае і абзац. Асноўныя функцыі абзаца.
45. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж кампаентамі складанага сінтаксічнага цэлага, сродкі і спосабы іх выражэння.
46. Размежаванне і характар дзеяння міжфразавай сувязі ў складаным сінтаксічным цэлым.
47. Камунікатыўная арганізацыя складанага сінтаксічнага цэлага і тэма-рэматыныя мадэлі сувязі ў ім.
48. Прадмет і задачы пунктуацыі. Станаўленне і развіццё пунктуацыйнай сістэмы.
49. Класіфікацыя знакаў прыпынку, іх агульная характарыстыка і асноўныя правілы пастаноўкі ў пісьмовых тэкстах.
50. Асновы сучаснай беларускай пунктуацыі. Прынцыпы пунктуацыі. Нарматыўнасць пунктуацыі і пунктуацыйныя варыянты.

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Беларуская граматыка: У 2 ч.— Мн., 1985, 1986.
2. *Бурак Л.І.* Пунктуацыя беларускай мовы.— Мн., 1982.
3. *Бурак Л.І.* Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя.— Мн., 1987.
4. Граматыка беларускай мовы: У 2 т.— Мн., 1966.— Т.2: Сінтаксіс.
5. *Клюсаў Г.Н.* Асновы і нормы сучаснай беларускай пунктуацыі.— Гродна, 1993.
6. *Конюткевич М.И., Корчиц М.А., Леценко В.А.* Синтаксис русского и белорусского языков: Сходства и различия.— Мн., 1994.
7. Курс сучаснай беларускай мовы: Сінтаксіс.— Мн., 1959.
8. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі.— Мн., 1959.
9. Пытанні культуры пісьмовай мовы / Пад рэд. А.І.Падлужнага.—Мн., 1991.
10. *Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І.* Курс беларускай мовы.— Мн., 1996.
11. *Яўневіч М.С., Сцяцко П.У.* Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы.— Мн., 1987.

Дадатковая

1. *Аўласевіч М.* Пабочныя кампаненты сказа ў беларускай літаратурнай мове. Мн., 1970.
2. *Бабайцева В.В.* Система членов предложения в современном русском языке.— М., 1988.
3. *Базыленка А.М.* Пабочныя і ўстаўныя словы, словазлучэнні і сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.— Мн., 1964.
4. *Бандарэнка Т.П.* Адно тыпныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.— Мн., 1981.
5. *Бурак Л.І.* Далучэнне ў сучаснай беларускай мове.— Мн., 1975.
6. *Бурак Л.І., Бурак І.П.* Сучасная беларуская мова: Арфаграфія і пунктуацыя. Практыкум.—Мн., 1993.
7. *Бурак Л.І., Красней В.П., Лазоўскі У.М.* Сучасная беларуская мова: Практычныя заняткі.— Мн., 1989.
8. *Гаўрош Н.В.* Намінатывныя сказы ў сучаснай беларускай мове.— Мн., 1987.
9. *Дабрыян М.В., Сямешка Л.І., Шкраба І.Р.* Сучасная беларуская мова: Лабараторныя работы.— Мн., 1987.
10. *Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю.* Коммуникативная грамматика русского языка.— М., 1998.
11. *Карский Е.Ф.* Белорусы: Язык белорусского народа.— М., 1956.— Вып. 1—3.
12. *Лёсик Я.* Сынтакс беларускае мовы.— Мн., 1926.
13. *Лосева Л.М.* Как строится текст.— М., 1980.
14. *Міхневіч А.Я.* Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы.— Мн., 1976.
15. *Міхневіч А.Я.* Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў беларускай мове.— Мн., 1965.
16. *Наркевіч А.І.* Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове: Структурна-семантычнае апісанне.— Мн., 1972.
17. *Падгайскі Л.П.* Словазлучэнне ў беларускай мове.— Мн., 1971.
18. *Рамза Т.Р.* Безасабовыя сказы.— Мн., 1998.
19. *Сцяцко П.У.* Праблемы нормы, культуры мовы.— Гродна, 1998.
20. *Тарашкевіч Б.* Беларуская граматыка для школ. Факсімільнае выданне.— Мн., 1991.
21. *Чеснокова Л.Д.* Проблема членов предложения в теоретическом и методическом аспектах.— Таганрог, 1991.
22. *Чеснокова Л.Д.* Связи слов в современном русском языке.— М., 1980.
23. *Юргелевіч П.Я.* Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі.—Мн., 1974.
24. *Яўневіч М.С.* Сінтаксічная сінаніміка ў сучаснай беларускай мове.— Мн., 1977.

Слоўнікі і даведнікі

1. *Арашонкава Г.У., Лемцюгова В.П.* Кіраванне ў беларускай і рускай мовах: Слоўнік-даведнік.— Мн., 1991.
2. *Беларуская мова: Энцыклапедыя.*— Мн., 1996.
3. *Бурак Л.І.* Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы.— Мн., 1980.
4. *Золотова Г.А.* Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского языка.— М., 1988.
5. *Лингвистический энциклопедический словарь.*— М., 1990.
6. *Сцяцко П.У., Гулицкі М.Ф., Антанюк Л.А.* Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў.— Мн., 1990.

ДАДАТАК

(МАТЭРЫЯЛЫ ДА КАНТРОЛЬНЫХ РАБОТ, ЗАЛІКУ, ЭКЗАМЕНУ)

1. УЗОРЫ ВЫКАНАННЯ КАНТРОЛЬНЫХ РАБОТ

1.1. КАНТРОЛЬНАЯ РАБОТА № 7²

I. Сінтаксіс словазлучэння

На наш погляд, менавіта жыццё ў адпаведнасці з трыма Божымі цнотамі – Вера, Надзея, Любоў, якія і з’яўляюцца крыніцамі аптымізму, можа выраптаваць наш шматпакутны народ ад няўхільнага выраджэння падчас паўсюднага хаосу і неўладкаванасці. (Э. Дубянецкі)

а) N₁ + N₂: крыніца аптымізму; ...

б)

- простае;
- свабоднае;
- іменнае (назоўнікавае);
- якасна-азначальныя адносіны;
- моцнае кіраванне: абавязковая прадказальная сувязь, прызначаная для адлюстравання сэнсавых адносін паміж прадметам з пераносным (метафарычным) значэннем і ментальным абстрактным паняццем; рэалізуецца пры дапамозе канчатка;

- прадуктыўная мадэль, частотны тып словазлучэння;

в) пераймаць голас [бацькоў] – *падражаць* голосу [родителей]: несупадзенне залежных кампанентаў у склонавых формах (вінавальны склон у беларускай мове і давальны склон у рускай мове).

II. Сінтаксіс простага сказа

2. *На такую стаіць лён у пуках. А над ім блішчыць на сонцы вялікая сетка павуціння. З-пад страхі на лён павук працягнуў аснову, на якой ужо трымаецца ўся сетка, усподзе прымацаваная да лёну. Сетка – як тая зорка касатая. А ў асяродку сам майстар – пузаты, прэсты павук. Ад яго ва ўсе бакі, як косы ад зоркі, разыходзяцца ніткі павуціння, пераплеценныя што чуць дык большымі кругамі. Мігаціць, смяецца вясёлае сонца, рыжаватым золатам іграюць галоўкі і каліўцы лёну, сетка мяняецца колерамі вясёлкі, кожная нітачка асобна. (Я. Брыль)*

Лён [стаіць] – прадмет з канкрэтным рэчыўным значэннем, выражаны назоўнікам у форме назоўнага склона адзіночнага ліку, марфалагізаваны член сказа, просты, уключаецца ў склад рэматычнай часткі (адваротны парадак слоў).

² Гл.: Сучасная беларуская мова: Кантрольныя работы для студэнтаў завочнага аддзялення спец. 1-21 05 01 “Беларуская філалогія” / Аўт.-склад. Ж.Я. Белакурская і інш. – Мінск: БДУ, 2003. С. 41–70.

Названыя дзейнікі ствараюць тэматычнае адзінства тэксту і выступаюць адным са сродкаў сувязі ў ім: *лён – галоўкі і каліўцы [лёну]; сетка – сетка – сетка [павуціння]; павук – сам майстар; ніткі – нітачка [павуціння]*.

3. *Майскае сонца высока **стаяла** ў ясным небе, **кідала** на зямлю снапы гарачых праменняў і **залівала** асляпляючым бляскам увесь свет. Над галавою **сінеў** кавалачак неба; каменныя сцены высокіх гарадскіх дамоў **закрывалі** ад вачэй усю шыр і глыб белага свету. Светлая хмарка, як ціхая думка шчасця, ціха і спакойна **плыла** ў небе і зараз жа **хавалася** ад людзей за высокімі каменнымі дамамі.* (Якуб Колас)

[сонца] **стаяла, кідала і залівала** – простыя дзеяслоўныя выказнікі, выражаныя асабовымі дзеясловамі ў форме прошлага часу незакончанага трывання абвеснага ладу, марфалагізаваныя члены сказа, паведамляюць аб дзеянні канкрэтнага прадмета, уключаны ў склад рэматычнай часткі выказвання.

Асноўнае функцыянальнае прызначэнне выказнікаў у тэксце – размяшчэнне і адлюстраванне падзей у адным часавым плане, стварэнне статычнай карціны вясновай раніцы ў горадзе. Таму функцыянальна-сэнсавы тып тэксту можна вызначыць як **апісанне**. Адначасова выказнікі выступаюць сродкам сувязі паміж выказваннямі, а значыць граматычным сродкам арганізацыі тэксту.

4. *На балоце паабпал сенажаці – бярэзнік. Белы, як аблеплены снегам. Далёка над ім – вострыя цёмныя верхі елак – гэта ў Ліпніках. У бярэзніку растуць і малыя сасонкі, дробныя прыземістыя, з вярхамі, як парасончыкі, – што кроп у агародзе.* (І. Пташнікаў)

а) вострыя цёмныя верхі [елак]: дапасаваныя неаднародныя азначэнні, выражаныя якаснымі прыметнікамі, марфалагізаваныя, у сказе выконваюць функцыю прыслоўнага пашыральніка структурнай асновы, тэкставая функцыя адсутнічае, суадносяцца з рэматычнай часткай актуальнага члянэння;

б) [стаіць, віднеецца, раскінуўся, ...] над ім: ускоснае дапаўненне, выражанае прыназоўнікава-назоўнікавым спалучэннем, марфалагізаванае, у сказе выконвае функцыю прыслоўнага пашыральніка дзеяслова-выказніка, а ў тэксце – лексіка-граматычнага сродка сувязі паміж выказваннямі: *бярэзнік – над ім – у бярэзніку*; з'яўляецца кампанентам тэматычнай часткі камунікацыйнай структуры выказвання;

в) у бярэзніку растуць: акалічнасць месца, выражаная прыназоўнікава-назоўнікавым спалучэннем, немарфалагізаваная, у сказе выконвае функцыю прыслоўнага пашыральніка дзеяслова-выказніка, а ў тэксце – лексічнага сродка сувязі паміж выказваннямі: *бярэзнік – у бярэзніку*; суадносіцца з тэматычнай часткай актуальнага члянэння выказвання.

У тэксце сустракаюцца немарфалагізаваныя члены сказа з сінкрэтычнай семан-тыкай, якія адначасова рэалізуюць некалькі сінтаксічных пазіцый:

[сасонкі] з *верхамі* – аtryбутыўна-аб’ектныя адносіны (да таго ж гэтая словаформа ў адасобленай пазіцыі характарызуецца паслабленай сувяззю з азначаемым назоўнікам *сасонкі*); [кроп] у *агародзе* – азначальна-акалічнасныя адносіны.

Вынесеныя ў абсалютны пачатак акалічнасныя словаформы *на балоце паабпал сенажаці* можна кваліфікаваць як **дэтэрмінанты месца і спосабу дзеяння**, якія характарызуюцца прыасноўнай, паслабленай граматычнай сувяззю “свабоднага далучэння” (В. П. Малашчанка) з граматычнай асновай выказвання ў цэлым. Гэта адрознівае іх ад звычайных даданах членаў сказа з прыслоўнай падпарадкавальнай сувяззю і пашырае тэкставыя кампазіцыйна-сінтаксічныя функцыі – адзінага часавага фону і сродка сувязі выказвання ў тэксце.

5. У архаічнай свядомасці кожнае жытло надавала свету прасторавы сэнс, аддзяляла чалавека ад космаса. У доме як бы суіснавалі чалавек і Сусвет, унутранае і вонкавае, таму станавіліся магчымымі перакадзіроўкі паміж часткамі чалавечага цела, элементамі космаса і дэталямі хаты. <...> Сам Сусвет асэнсоўваўся на пэўным этапе як велізарны дом з належнымі яму аtryбутамі: цэнтрам, які часцей уяўляўся ў выглядзе Сусветнага дрэва, небам-столлю і г. д. (Т. Валодзіна)

У архаічнай свядомасці кожнае жытло надавала свету прасторавы сэнс, аддзяляла чалавека ад космаса.

Сказ просты, граматычная аснова **жытло надавала, аддзяляла** рэалізуе структурную схему $N_1 + V_{f3sing}$; сказ апавядальны, няклічны, двухсастаўны, развіты, поўны, ускладнены аднароднымі выказнікамі, якія звязаны сэнсавай сувяззю і пры дапамозе інтанацыі. На пісьме такі характар сувязі аформлены адпаведным знакам прыпынку (коскай).

Жытло [надавала, аддзяляла] – галоўны член сказа, рэалізуе сінтаксічную пазіцыю прадмета маўлення (метафарызаванага суб’екта, утваральніка дзеяння) – простага дзейніка; выражаны назоўнікам у форме назоўнага склону адзіночнага ліку; марфалагізаваны, суадносіцца з тэматычнай часткай актуальнага члянення выказвання.

[Жытло] **надавала** – галоўны член сказа, рэалізуе сінтаксічную пазіцыю зместу, ці прэдыкатыўнай прыметы прадмета маўлення (паведамленне аб дзеянні метафарызаванага суб’екта), – простага дзеяслоўнага выказніка; выражаны асабовым дзеясловам у форме 3-й асобы, адзіночнага ліку, прошлага часу, незакончанага трывання, абвеснага ладу; марфалагізаваны член сказа, суадносіцца з рэматычнай часткай актуальнага члянення выказвання.

[Жытло] **аддзяляла** – галоўны член сказа, рэалізуе сінтаксічную пазіцыю зместу, ці прэдыкатыўнай прыметы прадмета маўлення (паведамленне аб дзеянні метафарызаванага суб’екта), – простага дзеяслоўнага выказніка; выражаны асабовым дзеясловам у форме 3-й асобы, адзіночнага ліку, прошлага часу, незакончанага трывання, абвеснага ладу; марфалагізаваны

член сказа, суадносіцца з рэматычнай часткай актуальнага члянэння выказвання.

[Жытло] **кожнае** – даданы член сказа, рэалізуе сінтаксічную пазіцыю непрэдыкатыўнай прыметы прадмета маўлення – дапасаванага азначэння; выражана азначальным займеннікам, які дапасуецца да азначаемага слова ў формах ніякага роду, адзіночнага ліку, назоўнага склону; немарфалагізаваны член сказа, суадносіцца з тэматычнай часткай актуальнага члянэння выказвання.

[У] **свядомасці** [надавала] – даданы член сказа, рэалізуе сінтаксічную пазіцыю абставін, пры якіх адбываецца дзеянне (месца яго рэалізацыі), – акалічнасці месца; выражана прыназоўнікава-назоўнікавым спалучэннем; немарфалагізаваны член сказа, суадносіцца з тэматычнай часткай актуальнага члянэння выказвання.

[У] **архаічнай** [свядомасці] – даданы член сказа, рэалізуе сінтаксічную пазіцыю непрэдыкатыўнай прыметы – дапасаванага азначэння; выражана поўным якасным прыметнікам, які дапасуецца да азначаемага слова ў формах жаночага роду, адзіночнага ліку, меснага склону; марфалагізаваны член сказа, суадносіцца з тэматычнай часткай актуальнага члянэння выказвання.

[Надавала] **свету** – даданы член сказа, рэалізуе сінтаксічную пазіцыю прадмета, у дачыненні да якога ажыццяўляецца дзеянне, – ускоснага дапаўнення; выражана назоўнікам у форме давальнага склону адзіночнага ліку; марфалагізаваны член сказа, суадносіцца з рэматычнай часткай актуальнага члянэння выказвання.

[Надавала] **сэнс** – даданы член сказа, рэалізуе сінтаксічную пазіцыю прадмета, у дачыненні да якога ажыццяўляецца дзеянне, – прамога дапаўнення; выражана назоўнікам у форме вінавальнага склону адзіночнага ліку; марфалагізаваны член сказа, суадносіцца з рэматычнай часткай актуальнага члянэння выказвання.

Прасторавы [сэнс] – даданы член сказа, рэалізуе сінтаксічную пазіцыю непрэдыкатыўнай прыметы – дапасаванага азначэння; выражана поўным прыметнікам, які дапасуецца да азначаемага слова ў формах мужчынскага роду, адзіночнага ліку, вінавальнага склону; марфалагізаваны член сказа, суадносіцца з рэматычнай часткай актуальнага члянэння выказвання.

[Аддзяляла] **чалавека** – даданы член сказа, рэалізуе сінтаксічную пазіцыю прадмета, у дачыненні да якога ажыццяўляецца дзеянне, – прамога дапаўнення; выражана назоўнікам у форме вінавальнага склону адзіночнага ліку; марфалагізаваны член сказа, суадносіцца з рэматычнай часткай актуальнага члянэння выказвання.

[Аддзяляла ад] **космаса** – даданы член сказа, рэалізуе сінтаксічную пазіцыю прадмета, у дачыненні да якога ажыццяўляецца дзеянне, – ускоснага дапаўнення; выражана назоўнікам у форме роднага склону адзіночнага ліку; марфалагізаваны член сказа, суадносіцца з рэматычнай часткай актуальнага члянэння выказвання.

Сказ з’яўляецца стрыжнёвым у арганізацыі тэксту: астатнія выказванні раскрываюць і пашыраюць змест “прапанаванай” ім тэмы. Акалічнасць месца ў *свядомасці* выступае лексіка-семантычным сродкам арганізацыі тэксту, прасторавым фонам яго разгортвання. Словаформы *жытло, сэнс, чалавека, ад космаса* з’яўляюцца ўласна-лексічнымі сродкамі сувязі выказванняў у тэксце. Гэтая сувязь рэалізуецца праз сінанімічныя замены, паўторы, выкарыстанне слоў з агульнай семай: *жытло – у доме – хаты – дом; сэнс – асэнсоўваўся; чалавека – чалавек – часткамі чалавечага цела; ад космаса – сусвет – космасу – Сусветнага дрэва, небам-столлю.*

III. Аднасастаўныя сказы

6. Сфармулюйце асноўную думку тэксту і, узяўшы яе за аснову, напішыце сачыненне-мініяцюру, максімальна выкарыстоўваючы ўсе разнавіднасці аднасастаўных сказаў. Падкрэсліце граматычную аснову ў кожным выказванні і пазначце зверху класіфікацыйны тып аднасастаўнага сказа.

Укажыце сродкі сувязі ў тэксце. Растлумачце магчымыя несупадзенні ў функцыянальна-сэнсавай арганізацыі зыходнага і “вытворнага” тэкстаў.

IV. Сінтаксіс простага ўскладненага сказа

7. Адным з найбольш цікавых феноменаў традыцыйнай культуры беларусаў з’яўляецца ручнік. Ён – адвечны спадарожнік чалавека. Калі пагадзіцца з думкай французскага акадэміка А. Айванхава, што літаральна кожны крок свядомага чалавека – гэта мікракосм, то можна без перабольшання сцвярджаць, што ручнік цесна знітаваны з жыццём чалавека ад моманту яго нараджэння і да моманту пераходу ў іншае, касмічнае, жыццё, а таксама штодзень з ранку і да вечара. На тонка браны ручнік прымала бабка-навітуха новую жывую істоту. На спецыяльна вытканым ручніку стаялі маладыя падчас ілюбавін у храме. На тых самых ручніках выносілі з хаты, неслі да могілак і апускалі ў магілу труну з нябожчыкам. Ціха і павольна плыў гэты драўляны саркафаг (старажытны правобраз касмічнага карабля) на руках суродзічаў, якія асцярожна, з вялікай павагай “перадавалі” яго ў рукі волатаў-багоў. Тыя ж пакідалі людзям тварэнне іх рук – труну і цела, а з сабой забіралі тварэнне боскае – душу. (Я. Крук)

Адным з найбольш цікавых **феноменаў** традыцыйнай **культуры, жыцця** беларусаў з’яўляецца ручнік.

Феноменаў **культуры, жыцця** – аднародныя члены сказа, уключаны ў выказванне пры дапамозе паратаксічнай бяззлучнікавай сувязі, рэалізуюць атрыбутыўна-аб’ектную сінкрэтычную сінтаксічную пазіцыю (азначальных дапаўненняў), утвараюць адкрыты рад са спалучальнымі адносінамі.

V. Пунктуацыя ў простым сказе

8. Ціха, лагодна патрусілася з неба. Потым завіхрылася маладым, жсавым карагодам. У дзівосных, адчайных скоках замітусілася, быццам хацела падражніцца, паішкунатаць трохі счарнейшую старую зямлю.

І ўрэшце ўзляглася цяжка пухка пластом ваты захінула сціснула ў мякка-ўпартых абнімках.

Бель... Першая бель – прывітанне доўгачаканай гасцюхі-зімы...

Весела, радасна патыкаць першы снег! (М. Зарэцкі)

І ўрэшце ўзляглася – (1) цяжка, (2) пухка, (3) пластом ваты; (4) захінула, (5) сціснула ў мякка-ўпартых абнімках.

Працяжнік **(1)** – унутрысказавы, выдзяляльны, адзіночны, факультатыўны пунктуацыйны знак – афармляе сінтаксічную пазіцыю адасобленых акалічнасцей з удакладняльна-паясняльным характарам. Коскі **(2), (3)** – унутрысказавыя, раздзяляльныя, паўторныя, нарматыўныя знакі прыпынку – афармляюць сінтаксічную пазіцыю аднародных акалічнасцей спосабу дзеяння. Крок з коскай **(4)** – унутрысказавы, раздзяляльна-выдзяляльны, адзіночны, факультатыўны пунктуацыйны знак – афармляе дзве сінтаксічныя пазіцыі: адасобленых акалічнасцей і аднародных выказнікаў. Коска **(5)** – унутрысказавы, раздзяляльны, паўторны, нарматыўны знак прыпынку – афармляе сінтаксічную пазіцыю аднародных выказнікаў.

1.2. КАНТРОЛЬНАЯ РАБОТА № 8

I. Сінтаксіс складанага сказа. Сінтаксіс тэксту

1. *Марк Шагал_(,) як і вялікія мастакі Адраджэння_(,) паэт. Ён хацеў пакінуць слова_(,) бо слова трывалейшае за палатно_(,) няхай і вячнейшае ва ўспрыманні наступных пакаленняў палатно. Слова ідзе ў неба да Бога_(,) бо само слова ад Бога. Відаць_(,) і Гамер пісаў палотны ці разьбярыў_(,) але вечнасць захавала ў памяці сваёй толькі гамераўскае слова.*

І ў сваіх палотнах Марк Шагал ішоў ад слова. Гэта ж слова задоўга да жывання малявала_(,) як хата ідзе_(,) як чалавек губляе галаву_(,) як дождж ідзе_(,) як смяецца сонца. Слова ўсё можа. Бо карані слова ў сівым паганстве_(,) язычніцтве. Паганства ж інтэрнацыянальнае па сутнасці сваёй_(,) хіба ў канкрэтыцы рознае. Невыпадкава з'яўляецца певень на палотнах майстра_(,) бо гэта птушка (–) служба бога агню_(,) пажару. А пажар якраз і свяціў Марку Шагалу ў першыя хвіліны з'яўлення на свет. Свяціў сімвалічна_(,) свяціў фатальна. (Р. Барадулін)

Тэма: Марк Шагал: паяднанне гуку і колеру.

Мікратэмы: 1. Усё пачынаецца са Слова. 2. Слова малюе.

Слова ідзе ў неба да Бога, (1) бо само слова ад Бога.

У складаназалежным сказе з падпарадкавальнымі акалічнаснымі (прычыннымі) семантыка-сінтаксічнымі адносінамі паміж прэдыкатыўнымі часткамі перад злучнікамі бо ставіцца коска **(1)** – унутрысказавы,

раздзяляльны (для раздзялення галоўнай і залежнай частак), адзіночны, нарматыўны пунктуацыйны знак.

Відаць, (1) і Гамер пісаў палотны ці разьбярыў, (2) але вечнасць захавала ў памяці сваёй толькі гамераўскае слова.

Коска (1) з'яўляецца сродкам абазначэння пазіцыі семантыка-сінтаксічнага ўскладнення, рэалізаванай пабочным кампанентам са значэннем гіпатэтычнасці адлюстраванай сітуацыі. Гэта ўнутрысказавы, выдзяляльны, парны, нарматыўны пунктуацыйны знак. У складаназлучаным сказе са злучальнымі супраціўна-ўступальнымі адносінамі паміж прэдыкатыўнымі часткамі перад злучнікам *але* ставіцца коска (2) – унутрысказавы, раздзяляльны, адзіночны, нарматыўны пунктуацыйны знак.

Гэта ж слова задоўга да жывапісу малявала, (1) як хата ідзе, (2) як чалавек губляе галаву, (3) як дождж ідзе, (4) як смяецца сонца.

У складаназалежным сказе з падпарадкавальнымі аб'ектнымі семантыка-сінтаксічнымі адносінамі паміж прэдыкатыўнымі часткамі перад злучнікам як ставіцца коска (1), (2), (3), (4) – унутрысказавы, раздзяляльны, паўторны (залежныя часткі звязаны з галоўнай аднародным сузалежным падпарадкаваннем), нарматыўны пунктуацыйны знак.

2. *Ужо сонца зайшло, і тонкі дымок туману падняўся над лесам. У небе заблішчалі зоркі; павяў халадок ночы. У вёсцы па хатах засвяціліся агні. <...> Вось заскрыпеў апошні воз грэчкі. На дварэ каля гумён чуваць людскія галасы. То апазніўшыся мужыкі кладуць на торп снапы.*

Цераз гадзіну ўсё сціхае. Гаснуць агні па хатах, і ў вёсцы наступае цемь і цішыня. Толькі часамі пройдуць вуліцаю два-тры вартаўнікі, курачы люлькі або папярсы і ціха гавораць. Месяц яшчэ не ўзышоў, а ноч даўно ўжо абняла зямлю і неба. Мільёны зорак дрыжаць і мігаюцца. (Якуб Колас)

а) *Ужо сонца зайшло, і тонкі дымок туману падняўся над лесам; Гаснуць агні па хатах, і ў вёсцы наступае цемь і цішыня* – складаназлучаны сказ з адносінамі паслядоўнасці (разнавіднасць спалучальных адносін), якія ўскладнены дадатковым адценнем выніковасці. Прэдыкатыўныя часткі звязаны пры дапамозе злучніка *і* – асноўнага фармальнага паказчыка граматычнага значэння і дадатковых сродкаў сувязі, якія дыферэнцыруюць і канкрэтызуюць значэнне.

Дадатковыя сродкі сувязі: фіксіраваны парадак прэдыкатыўных частак (сітуацыя ў першай частцы паслужыла лагічнай прычынай сітуацыі, пазначанай у другой частцы: *гаснуць – наступае*); паралелізм структурнай арганізацыі частак (*гаснуць агні = наступае цемь і цішыня*); выкарыстанне слоў адной тэматычнай і лексіка-семантычнай групы (*агні, цемь, гаснуць; хатах, вёсцы*); антанімія (*агні – цемь*).

б) *Месяц яшчэ не ўзышоў, а ноч даўно ўжо абняла зямлю і неба* – складаназлучаны сказ з супраціўнымі адносінамі, якія ўскладнены дадатковым уступальным значэннем. Прэдыкатыўныя часткі звязаны пры дапамозе злучніка *а* – асноўнага фармальнага паказчыка граматычнага

значэння і дадатковых сродкаў сувязі, якія дыферэнцыруюць і ўскладняюць значэнне сказа.

Дадатковыя сродкі сувязі: фіксіраваны парадак прэдыкатыўных частак з адпаведным значэннем (*сітуацыя ў першай частцы павінна была выклікаць змены ў сітуацыі, пазначанай у другой частцы, але не зрабіла гэтага*); тыпізаванае лексічнае напаўненне частак як рэалізацыя гараматычнага значэння проціпастаўлення (*месяц не ўзышоў, а зямля абняла*); суадносіны (карэляцыя) прыслоўяў *яшчэ – ужо* ў прэдыкатыўных частках, што ўскладняе супраціўныя адносіны дадатковым уступальным значэннем.

в) *То мільёны зорак дрыжаць і мігаюцца, то смутна чарнеюць палоскі хмар* – складаназлучаны сказ з пералічальна-размеркавальнымі адносінамі. Прэдыкатыўныя часткі звязаны пры дапамозе злучніка *то* – асноўнага фармальнага паказчыка граматычнага значэння чаргавання падзей.

Дадатковыя сродкі сувязі: нефіксіраваны парадак частак (пар.: *То смутна чарнеюць палоскі хмар, то мільёны зорак дрыжаць і мігаюцца*), супадзенне трывальна-часавых форм дзеясловаў-выказнікаў (*дрыжаць і мігаюцца – чарнеюць*), лексічнае напаўненне частак толькі канкрэтызуе ў семантычным плане граматычнае значэнне чаргавання.

г) *У небе заблішчалі зоркі, і бляск іх быў далёкі і халодны* – складаназлучаны сказ з далучальнымі адносінамі. Прэдыкатыўныя часткі звязаны пры дапамозе злучніка *і*, які разам з дадатковымі сродкамі сувязі – фіксіраваны парадак прэдыкатыўных частак; характар адносін паміж часткамі (*сітуацыя ў першай частцы дапаўняецца далучальнай часткай праз пашырэнне і ўдакладненне асобных яе элементаў*); асіметрычнасць структур далучаючай і далучальнай частак (*заблішчалі зоркі – бляск быў далёкі і халодны*); частковае супадзенне семантыкі праз суаднясенне кампанентаў і анафарычная займеннікавая сувязь далучаючай і далучальнай частак (*заблішчалі – бляск, зоркі – іх*) канкрэтызуе характар далучальных адносін – далучальна-дапаўняльных.

3.

Вільня.

Вольна ўздыхнула вечнасць, зірнуўшы на ранішнюю веліч хараства, якое <...>, <...>, каб <...>.

Вятры – пастухі збродлівых часінаў – паснедалі ўсмішкаю, выдыхнуўшы віракружнае найменне – Вільня.

Вільня – гэта вышыня аратайнай, ваярскай і дойліднай моцы, якая <...>, ці яны выраслі з зямлі, ці прыляцелі, як адпалыя зоркі.

Вільня – гэта глыбіня крывіцкага духу прадоннага, як неба, неспасціжнага, як само жыццё.

Вільня – гэта вільчак аблачыстай страхі, дзе <...>, што <...>, каб <...>.

Некалі Напалеон, набачыўшы касцёл святое Ганны, ашаломлена сказаў: “Каб <...>, панёс бы яго на сваёй далані ў Парыж...”

Кожны крывіч, кожны беларус носіць Вільню ў сваёй душы. А ўсё, што <...>, не разбураецца, не руйнуецца, яно непадлеглае нават бязлітаснаму часу. (Р. Барадулін)

Вольна ўздыхнула вечнасць, зірнуўшы на ранішнюю веліч хараства, якое ацаліла яна, пакінула хараство, каб грэць сваю халаднаватую душу – складаназалежны сказ з паслядоўным падпарадкаваннем.

Першая даданая – азначальная (прысубстантыўна-атрыбутыўная) – звязана з галоўнай прыслоўным падпарадкаваннем пры дапамозе злучальнага слова *якое*; атрыбутыўныя адносіны. Другая – даданая акалічнасная – звязана з папярэдняй прыасноўнай падпарадкавальнай сувяззю пры дапамозе злучніка *каб*; мэтавыя адносіны.

Вільня – гэта вышыня аратайнай, ваярскай і дойліднай моцы, якая панавіта запрасіла жывыя камяні на момант застыгнуць і задумацца, ці яны выраслі з зямлі, ці прыляцелі, як адпалыя зоркі – складаназалежны сказ са змешаным падпарадкаваннем (паслядоўна-сузалежным).

Даданая частка – азначальная (прысубстантыўна-атрыбутыўная) – звязана з галоўнай прыслоўным падпарадкаваннем пры дапамозе злучальнага слова *якая*; атрыбутыўныя адносіны.

Вільня – гэта вільчак аблачыстай страхі, дзе віюць гнёзды свае ластаўкі вёснаў, што прылятаюць, каб маладзіць і знайдзеіваць даўніну, шчабятцаць па-ўнучынаму дзядулю Космасу пра забытае – складаназалежны сказ з паслядоўным падпарадкаваннем.

Першая даданая – азначальная (прысубстантыўна-атрыбутыўная) – звязана з галоўнай прыслоўным падпарадкаваннем пры дапамозе злучальнага слова *дзе*; атрыбутыўна-акалічнасныя (месца) адносіны. Другая – даданая азначальная (прысубстантыўна-атрыбутыўная) – звязана з папярэдняй прыасноўнай падпарадкавальнай сувяззю пры дапамозе злучальнага слова *што*; атрыбутыўныя адносіны. Трэцяя – даданая акалічнасная – звязана з папярэдняй прыасноўнай падпарадкавальнай сувяззю пры дапамозе падпарадкавальнага злучніка *каб*; мэтавыя адносіны.

Некалі Напалеон, пабачыўшы касцёл святое Ганны, ашаломлена сказаў: “Каб мог, панёс бы яго на сваёй далані ў Парыж...” – складаны сказ з рознымі відамі сувязі (бяззлучнікава-злучнікавай).

Даданая частка – акалічнасная – звязана з галоўнай прыасноўным падпарадкаваннем пры дапамозе злучніка *каб*; адносіны ўмовы.

А ўсё, што жыве ў душы, не разбураецца, не руйнуецца, яно непадлеглае нават бязлітаснаму часу – складаны сказ з рознымі відамі сувязі (злучнікава-бяззлучнікавай).

Даданая частка – дзейнікавая (займеннікава-суадносная) – звязана з галоўнай прыслоўным падпарадкаваннем пры дапамозе злучальнага слова *што*; суб’ектныя адносіны (субстантыўны падтып).

4.

Жыццё набягае хвалямі падзей, зацііша, узлётаў і падзенняў.

Бываюць часы, калі свет робіцца цесным для душы – для думак, памкненняў, пачуццяў, натхнення. Адчуваеш сябе значным, усемагутным, акрыленым. Пішацца, творыцца, здзяйсняецца!

Задуманае імкнецца на паперу, на палатно – у свет слоў і фарбаў. Гэта гама натхнёнасці і ўзнёсласці душы нагадвае буйное цвіценне саду, калі кожная кветачка не жадае думаць пра пустацвет, а марыць апыліцца і ператварыцца ў цудоўны плод.

Такое сонцастаянне душы – шчаслівая пара для творцы. Сімфонія створанага ў гэты час гучыць асабліва звонка і ўзнёсла. (С. Давідовіч)

1) Vf_{3pl} + N₁, калі N₁ + [Vf_{3s} Adj₅]: *Бываюць часы, калі свет робіцца цесным для душы – для думак, памкненняў, пачуццяў, натхнення.*

2) N₁ + Vf_{3s} {N₄}, калі N₁ + [Vf_{3s(neg)} Inf] – (a) [Vf_{3s} Inf_(i) Inf]: Гэта гама натхнёнасці і ўзнёсласці душы нагадвае буйное цвіценне саду¹, калі кожная кветачка не жадае думаць пра пустацвет, а марыць апыліцца і ператварыцца ў цудоўны плод².

[... _____ ○ i _____ ... _____ ...]¹, (калі ... _____ ○ ..., а _____ ○ _____)

Сказ апавадальны, няклічны, складаны, нерасчлянёнай структуры: складаецца з дзвюх прэдыкатыўных частак, звязаных падпарадкавальнай прыслоўнай сувяззю пры дапамозе злучальнага слова *калі*. Даданая частка (2) суадносіцца з аддзяяслоўным назоўнікам *цвіценне ў галоўнай* (1) і пашырае яго змест атрыбутыўна-акалічнасным значэннем. Гэта складаназалежны сказ з даданай азначальнай (прысубстантыўна-атрыбутыўнай) часткай. Паміж часткамі складаназалежнага сказа ставіцца коска.

Гэта гама натхнёнасці і ўзнёсласці душы нагадвае буйное цвіценне са-ду¹ – галоўная частка складаназалежнага сказа, якая суадносіцца з двухсастаўнай прэдыкатыўнай канструкцыяй, рэалізаванай па структурнай схеме N₁ + Vf_{3s}.

Частка развітая дапасаваным азначэннем *гэта*, выражаным займеннікам у форме назоўнага склону множнага ліку, і *буйное*, выражаным якасным прыметнікам у форме вінавальнага склону адзіночнага ліку; недапасаваным азначэннем *душы*, выражаным назоўнікам у форме роднага склону адзіночнага ліку; ускоснымі дапаўненнямі *натхнёнасці, ўзнёсласці*, выражанымі назоўнікамі ў форме роднага склону адзіночнага ліку; прамымі дапаўненнямі, выражанымі назоўнікамі *цвіценне, саду* ў форме вінавальнага і роднага склону адзіночнага ліку. Частка поўная, ускладнена аднароднымі дапаўненнямі, звязанымі пры дапамозе спалучальнага злучніка *і*, што не прадугледжвае пунктуацыйнага афармлення пазіцыі аднароднасці.

Калі кожная кветачка не жадае думаць пра пустацвет, а марыць апыліцца і ператварыцца ў цудоўны плод² – даданая азначальная (прысубстантыўна-атрыбутыўная) частка, якая суадносіцца з двухсастаўнай

прэдыкатыўнай канструкцыяй, рэалізаванай па структурнай схеме $N_1 + [Vf_{3s} \text{ (neg) Inf}] - (a) [Vf_{3s} \text{ Inf}_{(i)} \text{ Inf}]$.

Частка развітая дапасаванымі азначэннямі *кожная і цудоўны*, выражанымі азначальным займеннікам і якасным прыметнікам у формах назоўнага склону адзіночнага ліку і вінавальнага склону адзіночнага ліку; ускоснымі дапаўненнямі *(пра) пустацвет, (у) плод*, выражанымі субстантыўна-прыназоўнікавымі спалучэннямі ў форме вінавальнага склону адзіночнага ліку; акалічнасцю часу, выражанай прыслоўем. Частка поўная, ускладненая аднароднымі выказнікамі, звязанымі супастаўляльным і спалучальным злучнікамі. Супастаўляльныя адносіны на пісьме афармляюцца адпаведным пунктуацыйным знакам (коскай).

Сродкамі сувязі ў сказе з'яўляюцца: злучальнае слова *калі*, якое суадносіць змест даданай часткі з галоўнай і выражае граматычнае значэнне ўсяго сказа; фіксіраваны парадак прэдыкатыўных частак; супадзенне трывальна-часавых форм дзеясловаў-выказнікаў у галоўнай і даданай частках; адносны паралелізм структурнай арганізацыі частак; дзеясловы з мадальным значэннем намеру, пажадання ў даданай частцы, што ўскладняе граматычнае значэнне сказа дадатковым адценнем мэты; словы аднаго лексіка-тэматычнага плана (*цвіценне, сад – кветачка, пустацвет, апыляцца, плод*).

У гэтым аналізуемая канструкцыя развівае і пашырае тэму, зададзеную стрыжнёвым сказам: *Жыццё набягае хвалямі падзей, зацііша, узлётаў і падзенняў*. Пра гэта сведчаць: логіка-семантычная адпаведнасць тэматычнай скіраванасці ўсяго тэксту; адпаведнасць зададзенаму парадку слоў у выказваннях (дамінуе прамы парадак слоў з прэпазіцыяй дзейніка) і парадгме дзеясловаў-выказнікаў; азначальны займеннік *гэта*, які выступае анафарычным сродкам сувязі, звязваючы дадзенае выказванне з папярэднім (*свет слоў і фарбаў – гэта гама*); лексічныя паўторы (*для душы – натхнёнасці і ўзнёсласці душы, натхнення – гама натхнёнасці*).

5. *Яшчэ не пачаліся зацяжныя дажджы, суха пылілі вуліцы і дарогі. З бяроз на ўзмежках і з клёнаў і вязаў у агародчык ад вуліцы ападала свежае жывое лісце, і было чутна, як яно шоргае па галінках, быццам хоча ўтрымацца. А надвячоркам пачынала халадаць, ярка і суха ў стылай зеленаватай вышыні выступалі зоркі. У такія часіны далёка разносіцца па наваколлі, аддаецца рэхам у лесе ляскатанне колаў на ўсохлай палявой дарозе. Конь ахвотна і быстра бяжыць наперад, туды, дзе цёпла свеціцца агеньчыкамі вёска, дзе яго чакае канюшня і свежае пахучае сена ў яслях.* (А. Жук)

(1) *Яшчэ не пачаліся зацяжныя дажджы, суха пылілі вуліцы і дарогі*; (2) *А надвячоркам пачынала халадаць, ярка і суха ў стылай зеленаватай вышыні выступалі зоркі* – складаныя бяззлучнікавыя сказы з аднатыпнымі – аднароднага саставу – (1) і разнатыпнымі – неаднароднага саставу – (2) часткамі, адкрытай структурай, з пералічальнымі адносінамі адначасовасці

(1) і паслядоўнасці (2); (1) – недыферэнцыраваны тып семантыка-сінтаксічных адносін: у адпаведным кантэксце могуць быць актуалізаваны патэнцыяльна магчымыя прычынна-выніковыя адносіны (пар.: *Яшчэ не пачаліся зацяжныя дажджы, (таму) суха пылілі вуліцы і дарогі*); (2) – дыферэнцыраваны тып семантыка-сінтаксічных адносін.

Сродкі сувязі (1): парадак прэдыкатыўных частак; паралелізм іх структурнай арганізацыі (*не пачаліся дажджы – пылілі вуліцы і дарогі*); агульны акалічнасны кампанент *яшчэ ў* першай частцы; суаднесенасць трывальна-часавых форм дзеясловаў-выказнікаў прэдыкатыўных частак (*не пачаліся – пылілі*).

Сродкі сувязі (2): парадак прэдыкатыўных частак; словы адной тэматычнай групы (*пачынала халадаць – у стылай зеленаватай вышыні*), звязаныя адносінамі сэнсавай пераемнасці; агульны акалічнасны кампанент *надвячоркам* у першай частцы; суаднесенасць трывальна-часавых форм дзеясловаў-выказнікаў прэдыкатыўных частак (*пачынала халадаць – выступалі [зоркі]*).

Паміж часткамі з пералічальнымі адносінамі адначасовасці і паслядоўнасці ставіцца коска.

Полуднем цёпла, нават гарача высвечвае сонца – надвячоркам пачынае халадаць, ярка і суха ў стылай зеленаватай вышыні выступаюць зоркі – супастаўляльныя адносіны.

Суха пылілі вуліцы і дарогі: яшчэ не пачаліся дажджы – акалічнасныя прычынныя адносіны.

Было чутна: свежае жывое лісце шоргае па галінках – суб’ектныя (аб’ектна-выказальныя па структурна-семантычнай класіфікацыі) адносіны.

А час быў такі: з бяроз на ўзмежках і з клёнаў і вязаў ападала свежае жывое лісце – працэсуальныя (якасна-азначальныя па структурна-семантычнай класіфікацыі) адносіны.

Неўзабаве прыйшоў час: з бяроз на ўзмежках і з клёнаў і вязаў ападала свежае жывое лісце – атрыбутыўныя (паясняльныя па структурна-семантычнай класіфікацыі) адносіны.

Бачу – ярка і суха ў стылай зеленаватай вышыні выступілі зоркі – аб’ектныя (аб’ектна-выказальныя па структурна-семантычнай класіфікацыі) адносіны.

Далёка па наваколлі разносіцца рэха – гэта ляскатанне колаў на ўсохлай палявой дарозе – далучальна-азначальныя адносіны.

6.

АКНО

Вока хаты, акно спакон веку ўзіраецца ў свет, і свет спакон веку ўзіраецца ў акно. І таму яно заўсёды старое, як сама хата, і новае, як сам свет.

Акно выводзіць хату ў кантэкст наваколя, пераконваючы яе, што тое “кіно”, якое яно ёй паказвае, мае да яе нейкае – і мо не малое – дачыненне.

Акно акантавана каробкаю, перахрышчана рамаю, аздоблена ліштвою, абгрунтавана падаконнікам і ўзаконена аканіцай.

За акном, па двары, ходзіць конь. На акне стаіць вазон з кветкамі.

Над акном, у куце, узвышаецца ікона. (А. Разанаў)

Прапанаваны для аналізу тэкст у прагматычным плане характарызуецца сінкрэтычнасцю, таму што характар інфармацыі, змешчанай у ім, з’яўляецца адначасова і змястоўна-фактуальным, і змястоўна-канцэптуальным, і змястоўна-падтэкставым (сітуацыйна-асацыятыўным).

Аснову, фактуальны змест (паведамленне пра звычайныя факты, падзеі, працэсы, якія адбываюцца рэальна і адлюстраваны ў тэксце) складаюць значэнні асобных слоў, словазлучэнняў, выказванняў – *свет, век, акно, наваколле; акно акантавана, ходзіць конь, стаіць вазон з кветкамі, узвышаецца ікона.*

Аднак ён не з’яўляецца дамінуючым. Аўтарскае асэнсаванне свету і адносінаў у ім паміж рэальнымі прадметамі, фактамі, падзеямі, працэсамі складае сутнасць змястоўна-канцэптуальнай інфармацыі гэтага тэксту, яго пазнавальна-эстэтычную функцыю. У гэтым заключаецца глыбінны змест тэксту. Акно не проста элемент вядомай архітэктурнай канструкцыі, якая, дарэчы, набывае канцэптуальнае, вобразнае асэнсаванне. Гэта ўсведамленне непадзельнасці, непарыўнасці чалавека і свету, чалавека і таго, што створана ім, калі не толькі чалавек углядаецца ў свет, але і свет з цікавасцю назірае за чалавекам праз акно. Асноўнымі сродкамі канцэптуалізацыі інфармацыі з’яўляюцца метафара, параўнанне, сімвалы, гукапіс, гукавая гармонія (*вока хаты, акно ўзіраецца ў свет; свет узіраецца ў акно; акно паказвае “кіно; акно перахрышчана рамаю; акно акантавана каробкаю; акно абгрунтавана падаконнікам; акно ўзаконена аканіцай*).

Сімволіка тэксту, спалучэнне некаторых выказванняў у ім (*Акно перахрышчана рамаю – Над акном, у куце, узвышаецца ікона*), асаблівасці структурнай арганізацыі ў цэлым спараджаюць дадатковы змест – змястоўна-падтэкставую сітуацыйна-асацыятыўную інфармацыю. Зямное і касмічнае, простае і ўзвышанае – усё гэта ўвасоблена ў чалавеку і павінна гарманічна спалучацца. Праз гэта мы ўспрымаем свет, а свет “ўзіраецца” ў нас: *За акном, па двары, ходзіць конь. На акне стаіць вазон з кветкамі. Над акном, у куце, узвышаецца ікона.*

Своеасаблівасці зместу добра адпавядае форма арганізацыі і перадачы інфармацыі – апісанне з элементамі разважання (*І таму яно [акно] заўсёды старое, як сама хата, і новае, як сам свет; ... пераконваючы яе, што тое “кіно”, якое яно ёй паказвае, мае да яе нейкае – і мо не малое – дачыненне*), што стварае эфект непарушнасці, кананізаванасці асноўнай ідэі мастацкага тэксту.

Гэта адлюстравана і на узроўні структурнай арганізацыі тэксту, праекцыяй якога з’яўляецца адно ЗФА (*звышфразовае адзінства*), ці ССЦ

складанае сінтаксічнае цэлае). Цэласнасць задаецца назвай тэксту, а пяць абзацаў з'яўляюцца, па-першае, сродкам актуалізацыі элементаў адзінага зместу, па-другое, стылістычна-кампазіцыйнай “праграмай” перадачы інфармацыі ў адпаведнай паслядоўнасці.

Цэласнасць тэксту праяўляецца ў яго камунікацыйнай арганізацыі – разгортванне інфармацыі ад вядомага (тэма) да новага (рэма), актуалізаванага. У дадзеным выпадку гэта камунікацыйная мадэль са скразной тэмай (акно). Што пацвярджаецца характарам сувязі паміж выказваннямі (паралельная з элементам далучальнай) і спосабам яе рэалізацыі (паўтор).

Сродкі сувязі канчаткова афармляюць аналізуемы тэкст у структурным і зместавым планах. Гэта: лексічныя паўторы, словы адной лексіка-тэматычнай групы, словы з агульнай семай (хаты – хата – хату, свет – свет, акно – акно – акно – за акном – на акне – над акном; хата, акно, каробка, рама, ліштва, падаконнік, аканіца, кут, ікона; акно – падаконнік – аканіца), ці ўласна-лексічныя сродкі сувязі; займеннікаявая анафарычная сувязь (вока хаты – яно), ці лексіка-граматычныя сродкі сувязі; парадак слоў, якога прытрымліваюцца ўсе выказванні ў тэксце; супадзенне трывальна-часавых форм дзеясловаў-выказнікаў, пабочная канструкцыя, акалічнасці часу і прычыны (акно ўзіраецца – свет узіраецца – акно выводзіць – акно акантавана – перахрышчана, аздоблена, абгрунтавана і ўзаконена; ходзіць конь – стаіць вазон – узвышаецца ікона; мае да яе нейкае – і мо не малое – дачыненне; ...), ці граматычныя сродкі сувязі.

2. НАРМАТЫЎНЫЯ АСПЕКТЫ СІНТАКСІСУ СЛОВАЗЛУЧЭННЯ³

Словазлучэнне па-рознаму разумеецца навукоўцамі. Існуюць тры трактоўкі гэтага паняцця ў беларускай лінгвістыцы. Разыходжанні закранаюць як разуменне яго сутнасці («готовая» гэта адзінка, што існуе «да сказа», ці толькі адзінства, якое ўтвараецца непасрэдна ў выказванні), так і разуменне яго аб'ёму, магчымых кампанентаў, значэння і функцыі.

Большасць айчынных сінтаксістаў разглядае словазлучэнне вузка, як «свабоднае сэнсавое і фармальнае аб'яднанне двух (або болей) наўназначных слоў, звязаных падпарадкавальнымі адносінамі» (А.Я. Міхневіч, А.І. Наркевіч, Л.П. Падгайскі, М.С. Яўневіч і інш.). Цалкам процілеглае меркаванне належыць Г.Н. Ключаву, які пад словазлучэннем разумее любое двухчленнае спалучэнне лексем, у тым ліку і службовых слоў са знамянальнымі ці між сабой. Пры гэтым гранічнымі выпадкамі словазлучэння, з аднаго боку, лічыцца сказ (а дакладней, спалучэнне дзейніка і выказніка), а з другога – складанае слова, утворанае ў выніку лексікалізацыі словазлучэння, напр.; *пад вечар* → *падвечар*, *з-пад ілба* → *спадылба* і г.д. Дэфініцыя Г.Н. Ключава падкрэслівае сінтаксічны аспект словазлучэння, яго

³ Прыводзіцца па: Міхневіч, А.Я. Словазлучэнне: нарматыўныя аспекты ўтварэння і ўжывання / А.Я. Міхневіч, Т.Р. Рамза. – Мінск: РІВШ, 2005. С. 5–21.

асноўную функцыю: «Сэнсава-граматычнае аб'яднанне («складванне») двух ці больш слоў, узятае не ў выразальна-камунікацыйным, а ў сінтаксічна-канструкцыйным, спалучальна-камбінаторным плане (г. зн. як канкрэтнае праяўленне сувязі слоў), называецца словазлучэннем». Трэці падыход займае становішча між названымі палярнымі трактоўкамі, бо шырэйшы за першы, але значна вузейшы за другі. Згодна з гэтай канцэпцыяй (М.Г. Булахаў, Л.І. Бурак і інш.), да словазлучэння адносяцца аб'яднанні мінімум двух самастойных слоў. А таму імі проціпастаўляюцца прэдыкатыўныя (спалучэнне дзейніка і выказніка) і непрэдыкатыўныя словазлучэнні, да якіх адносяцца не толькі падпарадкавальныя, але і злучальныя (тыпу *хутка і якасна; малады, але дасведчаны; бары, гаі, дубровы*).

У прапанаваным дапаможніку аўтары размяжоўваюць паняцці *словаспалучэнне* і *словазлучэнне*, якія знаходзяцца ў рода-відавых адносінах.

Адна з універсальных уласцівасцей слоў – іх здольнасць спалучацца з іншымі словамі, або словаспалучальнасць. *С л о в а с п а л у ч э н н е* – гэта комплекс двух або больш слоўнікавых адзінак, незалежна ад іх самастойнасці ці службовасці, паўназначнасці ці сінсемантычнасці. напр.: *летні дождж, ідзе снег, да берага; эх, дарогі!; два пгидні, чорт яго бяры!; не хацеў, на кнігу, у адносінах да; маўчы, хлопча; зрабіў бы, хай ідзе, нехта з вас і г.д.*

Словаспалучэнне як любое аб'яднанне слоў ахоплівае і паняцце словазлучэння і паняцце несловазлучэння. *Н е с л о в а з л у ч э н н е* можа ўключаць як раўнапраўныя кампаненты, гак і службовыя (звязку, прыназоўнік, злучнік, часціцу, выклічнік). Да несловазлучэнняў адносяцца:

- спалучэнне дзейніка і выказніка (прэдыкатыўнае спалучэнне): *Вецер хмару аднекуль прынёс* (Н. Маеўская);
- спалучэнне аднародных членаў (злучальная злучнікавая і/ці бяззлучнікавая сувязь): *Дзень такі празрысты і высокі* (Н. Маеўская); *Парасе, на траве, на вадзе босенькі хлопчык кудысьці ідзе*. (Н. Маеўская);
- спалучэнне з адасобленымі членамі сказа (наўпрэдыкатыўная сувязь): *Вярба, схілёна, мые веце, бы маладзіца валасы*. (Н. Маеўская); *Вухне ў садзе, падаючы, яблык*. (Н. Маеўская);
- аналітычныя спалучэнні (адным са складнікаў якіх найчасцей з'яўляецца службовае слова):

для дзеяслова:

складаная форма будучага часу: *будуць сілкавацца, будзе апавядаць*; складаная форма даўномінулага часу: *быў сказаў; былі вярнуліся*; складаная форма заганага ладу: *давайце наплаваем; (ня)хай працуе*;

для прыметніка і прыслоўя:

складаная форма вышэйшай і найвышэйшай ступені параўнання: *больш каштоўны; менш удалы; самы надзейны; найбольш мэтазгодна*; складаная форма будучага часу: *будзе карысна, будзе дажджлівай*;

для назоўніка:

склоная форма назоўніка з прыназоўнікам: на рамонку, паводле меркавання, дзякуючы дапамозе, з нагоды свята, у сувязі і іспытамі;

для лічэбніка:

састаўныя лічэбнікі: дваццаць сем, пяцьдзесят восьмы, сто адзінаццаць.

У адрозненне ад словаспалучэння (несловазлучэння), **с л о в а з л у ч э н - н е** – акрэслены граматычны тэрмін, якім пазначаецца «свабоднае сэнсавое і фармальнае аб'яднанне двух або болей знамянальных слоў (разам з адпаведнымі службовымі словамі або без іх), якое служыць для выражэння адзінага, але рачлененага паняцця або ўяўлення» (В. Ахманова) і ўтворана на аснове падпарадкавальнай сувязі, напр.: *камп'ютарныя гульні, з музычнага твору, самотніца-восень, трываласць матэрыялу, адчыніць дзверы, нехта з нас, па-ранейшаму спакойна, са скрухай заўважыць, збочыць з шашы і інш.*

Словазлучэнне адрозніваецца і ад слова, і ад сказа. Калі слова называе нейкі прадмет (асобу, з'яву, факт), то словазлучэнне канкрэтызуе ці характарызуе яго, параўн.: *мова і мілагучная мова, царкоўнаславянская мова, родная мова, мова старадрукаў, мова латышоў; пісаць і пісаць ліст, пісаць сяброўцы, пісаць акуратна, пісаць з задавачненнем і інш.* У адрозненне ад сказа, словазлучэнне заўсёды бінарнае (складаецца не менш як з двух слоў), а сказ можа ўтварацца з аднаго слова, напр.: *Ноч. Зоркі. Цішыня.* Акрамя таго, словазлучэнне функцыюе ў структуры сказа, таму не мае ўласнай інтанацыйнай і камунікатыўнай завершанасці. Словазлучэнне арганізуецца толькі на аснове падпарадкавальнай сувязі, а сказ мае і прэдыкатыўную (сувязь дзейніка і выказніка), і падпарадкавальную, і злучальную.

У адрозненне ад сказа, словазлучэнне не мае прэдыкатыўнага значэння, г. зн. яму не ўласцівы катэгорыі часу, ладу, асобы, мадальнасці, і таму яно не можа самастойна выконваць камунікацыйных функцый, утвараць закончанае паведамленне. У маўленні словазлучэнні звычайна выступаюць у якасці частак асобных паведамленняў. Так, у паведамленні (выказванні, сказе) *Жоўтыя пухаўныя каткі звісалі на вербалозінах, склікаючы пчолак і чмелікаў* (Я. Колас) вылучаюцца настунныя словазлучэнні: *жоўтыя каткі, пухаўныя каткі, жоўтыя пухаўныя каткі, звісалі на вербалозінах, склікаючы пчолак, склікаючы чмелікаў, склікаючы пчолак і чмелікаў.*

Па-за словам словазлучэнні не могуць быць з дастатковай паўнатай ахарактарызавання і ў адносінах інтанацыі, таму што апошняя набывае акрэсленасць і выразна праяўляецца толькі ў акце камунікацыі.

Такім чынам, для словазлучэння аказваюцца нерэlevantнымі, неістотнымі некаторыя аспекты нарматыўнай ацэнкі, што маюць значэнне для характарыстыкі сказа. Разам з тым, словазлучэнні, як і ўсе іншыя віды сінтаксічных канструкцый (простыя і складаныя сказы, адасобленыя, далучальныя, параўнальныя і іншыя віды зваротаў і г.д.) атрымліваюць нарматыўную ацэнку-характарыстыку па канструкцыйнай адпаведнасці правілам граматыкі (нарматыўна-граматычная ацэнка) і па мэтазгоднасці іх граматычнага і камунікатыўна-стылістычнага ўжывання (нарматыўна-камунікатыўная ацэнка).

Нарматыўна-граматычная ацэнка свабодных аб'яднанняў паўназначных слоў можа быць здзейснена толькі пры вылучэнні пэўных разрадаў словазлучэнняў. Найбольш агульныя разрады вылучаюцца перш за ўсё ў залежнасці ад колькасці аб'яднаных слоў і тыпу адносінаў паміж імі. На гэтай падставе адрозніваюцца словаспалучэнні простыя (двухслоўныя) і складаныя (шматслоўныя), а таксама спалучальныя і падпарадкавальныя.

Заканамернасці ўтварэння і ўжывання спалучальных словаспалучэнняў з'яўляюцца праекцыяй на ўзровень словазлучэння тых правіл, па якіх функцыянуюць аднародныя члены сказа. Спалучальныя словаспалучэнні павінны разглядацца ў межах тэорыі простага сказа. Падпарадкавальныя словазлучэнні складаюць самастойную сінтаксічную праблему.

Нарматыўна-граматычная ацэнка падпарадкавальных словазлучэнняў грунтуецца на аналізе заканамернасцей іх утварэння, а нарматыўна-камунікатыўная ацэнка — на аналізе заканамернасцей ужывання словазлучэнняў у сказах, г. зн. у маўленні. Згодна з гэтым нарматыўная характарыстыка свабодных падпарадкавальных аб'яднанняў паўназначных слоў уключае апісанне некалькіх груп заканамернасцей: утварэння простых падпарадкавальных словазлучэнняў, утварэння складаных падпарадкавальных словазлучэнняў, ужывання простых і складаных падпарадкавальных словазлучэнняў.

Для паўнаты характарыстыкі падпарадкавальных словазлучэнняў трэба ўлічваць шэраг паказчыкаў, большасць якіх мае і нарматыўнае значэнне. Галоўныя з гэтых паказчыкаў такія:

- бінарнасць словазлучэння;
- фармальна-граматычная спалучальнасць слоў;
- марфалагічныя асаблівасці слоў;
- семантыка-сінтаксічная спалучальнасць слоў;
- словаўтваральныя асаблівасці слоў у словазлучэнні;
- віды падпарадкавальнай сувязі слоў;
- сродкі падпарадкавання слоў;
- парадак слоў у словазлучэнні;
- наяўнасць сінонімаў для словазлучэння;
- неадназначнасць (аманімічнасць) словазлучэння;
- семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж словамі ў словазлучэнні;
- стылістычныя ўласцівасці словазлучэння;
- даўжыня (аб'ём) словазлучэння;
- сінтаксічная чляннасць словазлучэння;
- спосабы ўскладнення словазлучэння;
- ужывальнасць словазлучэння;
- сэнсавыя асаблівасці словазлучэння.

2.2. НАРМАТЫЎНЫЯ АСПЕКТЫ ЎТВАРЭННЯ ПРОСТЫХ ПАДПАРАДКАВАЛЬНЫХ СЛОВАЗЛУЧЭННЯЎ

2.2.1. Бінарнасць словазлучэння

Усе падпарадкавальныя словазлучэнні маюць бінарную структуру, г. зн. што ў іх структуры заўсёды вылучаюцца два члены – галоўны і залежны. Залежны член перадае дадатковую характарыстыку паняцця, якое выражана галоўным членам. У простых падпарадкавальных словазлучэннях галоўны і залежны члены супадаюць са знамянальнымі словамі – іх адпаведнымі словаформамі, напр.: *стары дуб, перад падрыхтоўкай да экзамену, рэдагаваць рукапіс, восем гадзін*. Ранг члена вызначаецца напрамкам сінтаксічнага падпарадкавання, параўн.: *прачытаць → кнігу і прачытаная ← кніга, мудры ← чалавек і мудрасць → чалавека, кветкі → для маці і маці → з кветкамі, сем → бяроз і сёмая ← бяроза*. На бінарнасць структуры словазлучэння не ўплываюць службовыя элементы (службовыя словы): *гуртажытак → для студэнтаў, каля гуртажытка → для студэнтаў, пайсці → ў грыбы, апісаць → на падставе фактаў*.

Галоўны член простага падпарадкавальнага словазлучэння можа быць выражаны словамі, што належаць да любой з шасці знамянальных часцін мовы: назоўнікам, прыметнікам, займеннікам, прыслоўем, лічэбнікам і дзеясловам. Адпаведна вылучаюцца шэсць асноўных тыпаў падпарадкавальных словазлучэнняў:

назоўнікавыя: хата за лесам, жаданне працаваць, трэці этап, вёска Паплавы, дубы-волаты і пад.;

прыметнікавыя: поўны захаплення, гатовы змагацца, вельмі рухавы;

займеннікавыя: нехта з афіцэраў, штосьці загадкавае, яму з ёй;

прыслоўныя: занадта хутка, справа ад сцяжынкі, нечакана для ўсіх;

лічэбнікавыя: дзесяць месяцаў, другі злева, двое ў шынях;

дзеяслоўныя: сустракаць гасцей, раптоўна знікнуць.

Галоўны кампанент выражаецца не толькі спрагальнымі формамі дзеяслова, але і ягонымі асобымі формамі – дзеепрыметнікам і дзеепрыслоўем, напр.: катацца на каньках, паехаў вучыцца; напісаны ад рукі, толькі-толькі расквітнелы; самотна курлыкаючы, глыбока асэнсаваўшы.

2.2.2. Свабодныя і несвабодныя словазлучэнні

У залежнасці ад ступені зліцця кампанентаў адрозніваюць свабодныя і несвабодныя словазлучэнні. С в а б о д н ы я с л о в а з л у ч э н н і ўтвараюць словы з самастойным лексічным значэннем, кожнае з якіх мае сваю сінтаксічную ролю ў сказе, напр.: *гістарычны нарыс, уважліва выслушаць*. Н е с в а б о д н ы я с л о в а з л у ч э н н і складаюцца са слова і спалучэння лексічна самастойных слоў, якія ў сказе выконваюць функцыю аднаго члена сказа, напр.: *правучыцца тры семестры спатрэбіцца дзень хадзьбы, хлопец з шырокімі плячыма, свята 8 Сакавіка*. Сярод несвабодных словазлучэнняў адрозніваюць сінтаксічна, фразеалагічна і метафарычна непадзельныя.

С і н т а к с і ч н а н е п а д з е л ь н ы я – гэта словазлучэнні, лексічна звязаныя і нечлянімыя толькі ў пэўным кантэксце. Да іх адносяцца:

- колькасна-іменныя спалучэнні двух знамянальных слоў: *Сем бясконцых дзён і жудасных начэй па-над стэпамі насіўся сухавей.* (М. Танк);
- спалучэнні з выдзяляльным значэннем: *А адзін з іх [коней] белы-белы...* (Н. Маеўская); *Кожнаму з нас прыечна пачуць добрае слова ў свой адрас;*
- азначальныя спалучэнні з двух знамянальных слоў: *Гняздо бусла*
- знаходзіцца на высокай алешыне *са зрэзанай вершалінай.*
- (В. Вольскі);
- спалучэнні дапаможнага (паўслужбовага) і знамянальнага слова: *Прыйсці ўжо гразіцца зіма...* (Н. Маеўская); *Ці ж варта варушыць балючае – былое...* (Я. Янішчыц);
- спалучэнні двух знамянальных слоў (апісальныя аналітычныя спалучэнні): *А мы баімся **прытулак** яму **даць*** (І. Шамякін) (=прытуліць)

Фразеалагічна непадзельныя – гэта словазлучэнні, лексічная несамастойнасць кампанентаў якіх выяўляецца ў любым кантэксце, напр.: *Будзе мне сніцца ў квецені вішня, сцежка, якою ў **свет белы** выйшла.* (Н. Маеўская); ***Млечны Шлях** мне кладзецца пад ногі...* (Н. Маеўская).

Метафарычна непадзельныя – гэта такія ўстойлівыя спалучэнні, галоўнае слова якіх набывае новае значэнне праз метафарычны перанос, напр.: *Так, **сумненняў** трывожны **сувой** раскаціўся маркотнай дарогай.* (Н. Маеўская) (пры прамым значэнні – *сувой матэрыі*); *Ужо гады **на восень хіляць**, хада мая усё цяжэй.* (П. Макаль)

2.2.3. Фармальна-граматычная спалучальнасць слоў

Выбар залежнага члена падпарадкавальнага словазлучэння вызначаецца перш за ўсё фармальна – прыналежнасцю слова да адпаведнай часціны мовы. У беларускай мове дзейнічаюць наступныя правілы спалучэння часцін мовы:

назоўнік + назоўнік, прыметнік, займеннік, прыслоўе, лічэбнік, дзеяслоў;
 прыметнік + назоўнік, займеннік, прыслоўе, дзеяслоў;
 займеннік + назоўнік, прыметнік, займеннік, лічэбнік;
 прыслоўе + назоўнік, займеннік, прыслоўе;
 лічэбнік + назоўнік, займеннік, прыслоўе, лічэбнік;
 дзеяслоў + назоўнік, займеннік, прыслоўе, дзеяслоў.

Такім чынам, у залежнасці ад узаемаспалучальнасці часцін мовы існуе 25 фармальна-граматычных разрадаў простых падпарадкавальных словазлучэнняў:

назоўнікава-назоўнікавыя: *кара бярозы, прызыўна службу;*
 назоўнікава-прыметнікавыя: *лёгкія хмары, бацькава хата;*
 назоўнікава-займеннікавыя: *яго дзеці, мары аб ёй;*
 назоўнікава-прыслоўныя: *заняткі зранку, дзверы насупраць;*
 назоўнікава-лічэбнікавыя: *дом дзевяць, першы снег;*

назоўнікава-дзеяслоўныя: *жаданне вучыцца, просьба прыехаць*;
 прыметнікава-назоўнікавыя: *рады сустрэчы, сумны ад гора*;
 прыметнікава-займеннікавыя: *смялейшы заўсіх, гатовы для нас*;
 прыметнікава-прыслоўныя: *незвычайна смелы, па-асенняму шэры*;
 прыметнікава-дзеяслоўныя: *павінныя працаваць, гатовы адмовіцца*;
 займеннікава-назоўнікавыя: *хтосьці з гасцей, яна з сястрой*;
 займеннікава-прыметнікавыя: *каму-небудзь знаёмаму*;
 займеннікава-займеннікавыя: *мы з вамі*;
 займенніка-лічэбнікавыя: *кожны трэці, хто-небудзь з двух*;
 прыслоўна-назоўнікавыя: *далёка ад горада, напярэдадні вайны*;
 прыслоўна-займеннікавыя: *зблізу ад іх, вышэй заўсіх*;
 прыслоўна-прыслоўныя: *зусім хутка, па-ранейшаму цёпла*;
 лічэбнікава-назоўнікавыя: *адзінаццаць жэрдак, пяты ад канца*;
 лічэбнікава-займеннікавыя: *сямёра з вас*;
 лічэбнікава-Прыслоўныя: *трэці знізу, двое ззаду*;
 лічэбнікава-лічэбнікавыя: *чатыры з шасці, дзве пятыя*;
 дзеяслоўна-назоўнікавыя: *касіць траву, кіраваць інстытутам*;
 дзеяслоўна-займеннікавыя: *напрасіць яе, пагутарыць з кім-небудзь*;
 дзеяслоўна-дзеяслоўныя: *хачу спытацца, паехалі дапамагаць*;
 дзеяслоўна-прыслоўныя: *трошкі спазніцца, сустрэцца адвячоркам*.

Маўленчая рэалізацыя кожнага з 25 разрадаў падпарадкавальных словазлучэнняў залежыць ад марфалагічных, семантыка-сінтаксічных (або лексіка-граматычных) і словаўтваральных асаблівасцей канкрэтных слоў, з якіх утвараюцца словазлучэнні.

2.2.4. Марфалагічныя асаблівасці слоў

Марфалагічныя абмежаванні словаспалучальнасці дзейнічаюць у мсжах кожнага з фармальна-граматычных разрадаў словазлучэнняў. Так, назоўнікі далучаюць да сябе ў якасці залежнага члена толькі неасабовыя формы дзеяслова: дзеепрыметнікі, інфінітывы і зрэдку дзеепрыслоўі, напр.: *недачутае слова, загад наступаць, паварот налева*.

Скланяльныя формы і разрады слоў (напр., дзеепрыметнікі і парадкавыя лічэбнікі) лёгка спалучаюцца з назоўнікам на ўзор прыметніка, але прыналежныя займеннікі ў залежнасці ад марфалагічнай формы (*яго, іх – ягоны, іхні*) па-рознаму звязваюцца з назоўнікамі, якія яны замяшчаюць і якія азначаюцца імі. Сістэма літаратурнай мовы абмяжоўвае спалучальнасць дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу на *-учы, -ючы* з назоўнікамі. Не спалучаюцца асабовыя займеннікі з прыметнікамі. Парадкавыя лічэбнікі могуць падпарадкоўваць назоўнікі толькі пры дапамозе прыназоўніка і г.д.

Для нарматыўнасці словазлучэння могуць мець значэнне і асобныя марфалагічныя катэгорыі: трыванне, час і інш. Так трыванне дзеяслова

абумоўлівае магчымасць далучэння прыслоўя пэўнага тыпу і семантыкі, параўн.: *часта прыходзіць, нечакана прыйсці*, але не **часта прыйсці*.

Даследаванне і апісанне падобных марфалагічных абмежаванняў складае важны аспект нарматыўнай характарыстыкі словазлучэнняў.

2.2.5. Семантыка-сінтаксічная спалучальнасць слоў

Іншы тып абмежаванняў пры рэалізацыі фармальна-граматычных разрадаў словазлучэнняў утвараюць правілы спалучэння слоў, якія належаць да асобных, сінтаксічна значымых лексічных групак. Так, дзеясловы са значэннем стану прадмета падзяляюцца на дзве падгрупы: дзеясловы нязменнага стану (*спаць, вісець, ляжаць, тырчаць, драмаць* і пад.) і дзеясловы зменнага стану (*таўсцець, чырванець, ніжэць, разумнець, лягчэць* і пад.), і толькі другая падгрупа спалучаецца з прыслоўямі, якія ўказваюць на інтэнсіўнасць дзеяння (*хутка, імгненна, раптоўна, знянацку* і пад.).

Другім прыкладам могуць служыць назоўнікі са значэннем ёмішча, якія, у адрозненне ад назоўнікаў іншай семантыкі, рэгулярна ўтвараюць колькасныя словазлучэнні (*вядро пяску, шапка груш, шафа папер, вагон торфу* і пад.).

Асабовыя імёны не спалучаюцца з прыметнікамі; *інфінітыў прымыкае толькі да гых дзеясловаў, што маюць мадальнае* (хацець вучыцца, магчы працаваць), *фазавае* (пачаць расказваць, скончыць спяваць, працягваць гуляць), *рухальнае* (бегчы ратаваць, нахіліцца разгледзець), *маўленчае* (абяцаць прыехаць, згаджацца пагасціць, дамаўляцца сустрэцца). *каўзальнае значэнне* (прасіць прыехаць, раіць не спяшацца, загадваць пастроіцца).

Вывучэнне семантыка-сінтаксічнай спалучальнасці слоў можа даць шмат як уласна граматычнай, так і арталагічнай (нарматыўнай) інфармацыі.

2.2.6. Словаўтваральныя асаблівасці слоў у словазлучэнні

Словаўтваральная характарыстыка членаў словазлучэння істотная ў многіх адносінах.

Перш за ўсё варта адзначыць, што словаўтваральныя асаблівасці слоў нярэдка вызначаюць іх спалучальнасць. Так, дзеепрыслоўі падпарадкоўваюцца пераважна аддзеяслоўным назоўнікам (*размовы стоячы, чытанне лежачы*). Прыметнікі вышэйшай ступені параўнання з суфіксамі *-ейш, -эйш* дапасуюцца да назоўнікаў, а з суфіксамі *-ей, -эй* прымыкаюць да іх, прычым, апошні тып словазлучэнняў хоць і ўжываецца ў мастацкіх творах і вусным маўленні, выходзіць за межы нормы сучаснай літаратурнай мовы.

Трэба ўказаць таксама на наяўнасць шматлікіх радоў, або серый, словазлучэнняў, звязаных з тоеснасцю лексіка-семантычнага зместу пры адрозненні іх фармальна-граматычнай будовы, напр.: *прыгожы краявід прыгажосць краявіду; чытаць кнігу чытанне кнігі*. Такія функцыянальна-пазіцыйныя варыянты словазлучэнняў выконваюць у сказах розныя сінтаксічныя ролі. Гэта дазваляе паставіць пытанне аб вытворнасці / невытворнасці словазлучэнняў, аб сістэмных адносінах паміж рознымі фармальна-граматычнымі разрадамі, аб відах сінаніміі паміж словазлучэннямі і інш.

Асобную праблему складае лексічнае словаўтварэнне і звязаныя з ім выпадкі змешвання аднакарэнных слоў і парушэння правілаў утварэння словазлучэнняў, *параўн.*: пускацца ў авантуры, схільны да авантурызму і *пускацца ў авантурызм; прад’явіць патрабаванне, праявіць патрабавальнасць і *прад’явіць патрабавальнасць; боль ад раны, балючасць раны і *балючасць ад раны.

У залежнасці ад словаўтваральных асаблівасцей галоўнага слова словазлучэнні можна падзяліць на першасныя (невыворныя) і другасныя (выворныя), *напр.*: *выйсці наперад* → *выхад наперад*. Аношняе словазлучэнне з’яўляецца другасным. Пра гэта сведчыць і тое, што спалучальнасць дзеяслова з прыслоўем рэалізуецца шырока і паслядоўна, а сувязь назоўніка з прыслоўем адносіцца да перыферыі сістэмы словазлучэнняў.

Першасныя і другасныя сінтаксічныя сувязі маюць месца і ў такіх выпадках, як ісці дадому → дарога дадому, увайсці ў асець → дзверы ў асець, падарыць дзяўчыне кветкі → кветкі для дзяўчыны і *пад*.

Марфалагічныя, семантыка-сінтаксічныя і словаўтваральныя ўласцівасці слоў, што ўтвараюць словазлучэнні, рэгулярна ўзаемадзеюнічаюць, ускладняючы агульныя заканамернасці пабудовы свабодных спалучэнняў паўназначных слоў.

2.2.7. Віды падпарадкавальнай сувязі слоў

Падпарадкавальная (= гіпатаксічная, субардынацыйная) сувязь аб’ядноўвае галоўны і залежны ад яго кампанент, *напр.*: *прасіць прабачэння, плёскаць хваляў, слухаць паясы, задужа рухавы*. Граматычная залежнасць абумоўліваецца тым, што залежны кампанент прымае тую граматычную форму, якая дыктуецца ўласцівасцямі галоўнага слова як пэўнай часціны мовы. Падпарадкавальная сувязь можа быць непасрэднай і апасродкаванай (праз прыназоўнікі ці іх эквіваленты), *напр.*: *вызначаны густам, паэты- перакладчыкі, шчыраваць над ружамі, адмовіцца з прычыны дрэннага настрою, рухацца ў кірунку да плошчы Незалежнасці*.

Абавязковая (аблігаторная) сувязь выяўляецца тады, калі залежнае слова неабходнае для рэалізацыі значэння галоўнага кампанента, *напр.*: *знаходзіцца ў вёсцы (за дрэвам, пад вадой, на сенажаці. ...); валасы тшанічнага (цёмнага, светлага, дзіўнага, ...) колеру*; **неабавязковая** (факультатывная) – калі залежны кампанент толькі магчымы: *прыцішыць хуткасць [на скрыжаванні]; прымерыць [модную] абноўку*. **Прадказальная** падпарадкавальная сувязь выяўляецца тады, калі адзін кампанент прадвызначае форму іншага (*напр.*, вінавальны склон пры пераходных дзеясловах: *прачытаць рукапіс, дэкламаваць вершы*; форма прыметніка пры назоўніках: *дачыно дзіцё, з дзівосным бранзанетам і пад.*). **Непрадказальная** будзе сувязь, калі форма залежнага кампанента абумоўліваецца не столькі ўласцівасцямі галоўнага слова, колькі кантэкстам, *напр.*: *сустрэцца... ранкам, у кавярні, з кліентам, перад вылетам, дзеля цябе*,

праз тры гады, а 17.00, для размовы, пасля вячэры; гаршчок ... кашы, з кашай, з-пад кашы, для кашы.

Марфалагічныя і семантычныя ўласцівасці слоў у беларускай мове дазваляюць зафіксаваць тры асноўныя віды падпарадкавальнай сувязі: дапасаванне, кіраванне і прымыканне.

Да пасаванне – такі від сувязі, калі залежнае слова па словазмяняльных катэгорыях прыпадабняецца да гачоўнага, г. зн. паўтарае яго формы роду, ліку і склону. Калі прыпадабненне ахоплівае ўсе названыя катэгорыі, яно з’яўляецца поўным, у іншых выпадках – няпоўным: *ліпеньскі мёд, першая ластаўка, любое выказванне, мае сябры, машына-лесавоз.*

Пры дапасаванні ўзнікаюць азначальныя адносіны, і пры змене формы галоўнага слова адпаведна змяняецца форма залежнага, напр.: *спелае жыта* (наз. скл.), *спелага жыта* (род. скл.), *спеламу жыту* (дав. скл.), *на спелым жыце* (месн. скл.).

У якасці залежнага слова выкарыстоўваюцца прыметнікі, дзеепрыметнікі, парадкавыя лічэбнікі, займеннікі (прыналежныя, указальныя, азначальныя, неазначальныя *нейкі, якісьці, абы-які*); граматычны сродак сувязі – канчатак: *гэты першы зімовы некрануты снег, гэтага першага зімовага некранутага снегу...*, *гэтыя першыя зімовыя некранутыя снягі* і г.д. У якасці галоўнага слова могуць быць не толькі назоўнікі, але любая часціна мовы ці форма слова, якія выконваюць ролю назоўніка (г. зн. субстантывуюцца, пры гэтым могуць заставацца нязменнымі), *напр.: наша заўтра, самотнае «бывай», тваё «ага», звонкае «ку-ка-рэ-ку».*

Сувязь дапасаванне ўзнікае і пры спалучэнні назоўніка з колькаснымі лічэбнікамі 2, 3, 4, якія патрабуюць ад яго форму назоўнага склону множнага ліку, *напр.: два падручнікі, тры сканеры, чатыры факсы.*

Колькасныя лічэбнікі ад 5-і, а таксама няпэўна-колькаснае слова *некалькі* кіруюць назоўнікам у родным склоне, але ва ўсіх астатніх склонах дапасуюцца да яго, *параўн.: шэсць канспектаў* (Р. скл., мн. л.), *шасці канспектаў, шасці канспектам, з шасцю канспектамі; некалькі чалавек* (Р. скл., мн. л.), *некалькіх чалавек, некалькім чачавекам* і пад.

Дапасаванне дзеяслова да назоўніка здзяйсняецца па-за межамі сісэмы словазлучэнняў – у прэдыкатыўных спалучэннях: *зіма прайшла, лета прайшло, год прайшоў, дні прайшлі.*

Кіраванне – гэта від сувязі, калі галоўнае слова вымагае склонавую або прыназоўнікава-склонавую форму назоўніка ці займенніка, якая захоўваецца пры ўсіх змяненнях галоўнага кампанента словазлучэння: *чытаць кнігу, чытаю кнігу, чытаў бы кнігу, чытай кнігу; цікавіўся кнігамі, цікавячыся кнігамі* і г.д.; *размова з сынам. размовы з сынам, размовамі з сынам* і г.д.; *здольны да навукі, здольнага да навукі...; здольнасць да навукі, здольнасцямі да навукі* і г.д.

У якасці залежнага могуць выступаць толькі словы з прадметным значэннем (назоўнікі ці субстантываваныя словы). Граматычныя сродкі сувязі: а) канчатак: *любуюся даляглядам*; б) канчатак і прыназоўнік:

клапаціцца пра бацькоў; в) толькі прыназоўнік (пры нязменных словах): зварнуцца да маці, распавядаць пра кенгуру.

Адрозніваюцца два падвіды кіравання – моцнае і слабае. Пры моцным кіраванні форма залежнага слова вызначаецца непасрэдна лексіка-граматычнымі ўласцівасцямі галоўнага члена словазлучэння: *будаваць завод, карыстацца правам, спадзявацца на дапамогу, поўны захатення, прыезд дэлегацыі*. Пры слабым кіраванні выбар залежнай формы залежыць не столькі ад спецыфікі галоўнага слова, колькі ад мэты паведамлення: *адпачываць у лесе / на канаве / пасля абеду / перад экспедыцыяй; кветкі на лузе / у вазе / для гасцей і г.д.*

Прымыканне – гэта від сувязі, калі сэнсавая суаднесенасць галоўнага і залежнага слова выяўляецца не ў марфалагічнай будове апошняга, а ў яго сінтаксічнай пазіцыі. Прымыкаюць перш за ўсё словы марфалагічна нязменныя (прыслоўі, дзеепрыслоўі, інфінітыў і нязменныя прыметнікі), а таксама словы, слоўазмяняльныя катэгорыі якіх не маюць сінтаксічнага значэння (прыслоўі, што маюць ступені параўнання), напр.: *вёска наводдаль, тройчы герой, льецца не сціхаючы, умеў сканіраваць. пачало змяркацца, перастала дажджыць. мусіў ісці. любіў пагаманіць. кава мока, спадніца плісе, ехаць хутка / хутчэй і пад*. Граматычна залежнасць перадаецца з дапамогай інтанацыі і парадку слоў, параўн: *Прыступкі разбурыліся знізу.* – *Прыступкі знізу разбурыліся*. Пры прпмыканні ўзнікаюць адносіны акалічнасныя (пры дзеясловах і прыслоўях), азначальныя (пры назоўніках) ці дапаўняльныя, або камплетыўныя (пры семантычна недастатковых дзеясловах, найперш фазавых і мадальных).

Асобным вынадакам гэтага віду падпарадкавальнай сувязі з’яўляецца іменнае прымыканне: *горад Масты, горада Масты, у горадзе Масты*. Іменнае прымыканне часам грунтуецца на лексікалізацыі той ці іншай формы імені, напр.: *вярнуцца познім вечарам* (тв. скл.) → *вярнуцца вечарам / увечары*, а таксама *лес вечарам, прыгожая вечарам* (прыслоўе – лексікалізаваная форма творнага склону назоўніка).

2.2.8. М’яжа паміж слабым кіраваннем і іменным прымыканнем

Праблема размежавання сувязяў кіравання і прымыкання ўзнікае ў тых выпадках, калі залежны кампанент мае склонавую форму назоўніка (як пры кіраванні), а адносіны выражаюцца акалічнасныя (як пры прымыканні), напр.: *есці на хаду, сон на досвітку, працаваць з ранку да вечара*. І таму асноўным крытэрыем для вызначэння тыпу граматычнай сувязі ў словазлучэнні будуць яго семантыка-сінтаксічныя адносіны (граматычнае значэнне) і «застыласць», нязменнасць формы залежнага кампанента.

Сувязь і м е н н а е п р ы м ы к а н н е ўласцівая:

а) дзеяслоўным словазлучэннем, залежнае слова якіх прадстаўлена нязменнай прыназоўнікава-склонавай формай назоўніка, бо такая форма не кіруецца галоўным словам і мае акалічнаснае, а не прадметнае значэнне: *зжоўк без часу, беглі да знямогі, вярнуліся над вечар, ішлі пад дажджом*

(параўн.: *зжоўк без вады, беглі да суседа, вярнуліся пад дах, ішлі пад парасонам* сувязь слабае кіраванне (аб'ектнае значэнне);

б) назоўнікавым словазлучэнням, залежнае слова якіх прадстаўлена прыдаткам адным словам ці цэлым спалучэннем, што не кіруецца галоўным словам, і адносіны паміж кампанентамі не аб'ектныя, а азначальныя, напр.: *штотыднёвік «ЛіМ», станцыя Вязьніка, шаша Мінск–Варшава, кафэ «У Францыска», прынцып «не нашкодзь»*.

Сувязь слабае кіраванне ўласцівая тым словазлучэнням, дзе залежны кампанент мае прыназоўнікава-склонавую форму назоўніка і адносіны паміж кампанентамі аб'ектныя, папр.: *націснуць на клавiшы, гуляць у шахматы, гуляць з дзіцем, гуляць на дзіцячай пляцоўцы, расшчапіць сякерай, расшчапіць на трэскі*. Аднак праз тое, што залежны кампанент словазлучэння мае прыназоўнікава-склонавую форму назоўніка, нярэдка адна і тая ж сінтаксічная з'ява кваліфікуецца і як слабае кіраванне, і як іменнае прымыканне.

2.2.9. Сродкі падпарадкавання слоў

Адносіны сінтаксічнай падпарадкаванасці паміж членамі словазлучэння афармляюцца з дапамогай канчатка, прыназоўніка і канчатака ці толькі прыназоўніка, словапарадку (сінтагматычным суразмяшчэнні) і – у сказавым кантэксце – інтанацыі, напр.: *маляўнічы далягляд, родныя прасторы* (канчатак);

здзіўляцца з таленту, разважаць над праблемай (прыназоўнік і канчатак);
паехаць на метро, запрасіць у кіно (прыназоўнік).

Радкі / зверху зусім сцёрліся і Радкі зверху / зусім сцёрліся (інтанацыя).

Радкі зверху зусім сцёрліся і Радкі зусім сцёрліся зверху (парадак).

Аднак часцей за ўсё пералічаныя спосабы афармлення сінтаксічнай сувязі камбінуюцца, утвараючы комплексы сінтаксічных сродкаў.

Асаблівую значнасць у нарматыўна-фаматычным плане ацэнкі падпарадкавальных словазлучэнняў мае прыназоўнік. Існуе шэраг актуальных пытанняў, звязаных з нормамі яго ўжывання: варыятыўнасць склонавых формаў пры адным і тым жа прыназоўніку (*рабіць на даручэнню / рабіць на даручэнні*); сінаніміка прыназоўнікаў (*ісці к лесу – ісці да лесу, жыць дзеля сына – жыць для сына*); расшырэнне сферы функцый асобных прыназоўнікаў (*план распрацоўкі – план на распрацоўцы, меры для аховы – меры на ахове* і падобныя выпадкі ўжывання *на*); узнікненне і колькаснае павелічэнне стылістычна маркіраваных складаных прыназоўнікаў (*з улікам, з мэтай, у інтарэсах, у параўнанні з, у кірунку да, на дамоўленасці з, з часоў і інш.*).

2.2.10. Парадак слоў у словазлучэнні

Парадак слоў у простым падпарадкавальным словазлучэнні ў нарматыўна-граматычным аспекце можа быць ахарактарызаваны як адносна-ўстойлівы. Пры гэтым выяўляюцца наступныя тэндэнцыі.

1. Усе дапасаваныя залежныя члены стаяць перад галоўным словам: *маладыя галасы, памытая падлога, сёмы том, нашы лясы, найсмялейшы хлопчык, да восьмай гадзіны і г.д.* Адваротны, інверсійны парадак слоў у такіх выпадках звязаны з умовамі кантэкставага ўжывання словазлучэння, параўн., у прыватнасці: *да пятай гадзіны – гадзіны да пятай; нашы лясы – лясы нашы (і рэкі – крыніца здароўя).*

2. Залежныя члены ў кіруемых склонавых формах знаходзяцца звычайна пасля галоўнага слова: *майстраваць шпакоўню, гай за ракой, поўны радасці, злева ад дарогі, восьмы з краю, адзін з сяброў і г.д.* У постпазіцый размяшчаюцца і залежныя члены, выражаныя словамі непрыметнікавага скланення: *дубы-волаты, над ракой Арэсай, дом шаснаццаць, кватэра-аднапакаёўка, а таксама: намер паспрачацца, сядзець дрэмлючы і пад.*

3. Залежныя члены, выражаныя незмяняльнымі словамі, могуць размяшчацца як перад, так і пасля галоўнага слова ў адпаведнасці з іх функцыямі (найперш у кантэксце выказвання): *усюды шукаць – шукаць усюды, апоўначы прыехаць – прыехаць апоўначы, па-ранейшаму дужы – дужы па-ранейшаму.*

Напр., у сказе *Спаткаліся двое на вуліцы тлумнай, ля клумбы асенняй, пад ліпаю сумнай* (Т. Дзмітрусёва) словазлучэнні *на вуліцы тлумнай, ля клумбы асенняй, пад ліпаю сумнай* маюць адваротны парадак слоў, бо дапасаваныя азначэнні стаяць пасля галоўнага слова (пры прамым парадку слоў было б: *на тлумнай вуліцы, ля асенняй клумбы, пад сумнай ліпаю*). У сказе *Позняга лета святло вочы пняшчотна трывожыць* (Т. Дзмітрусёва) словазлучэнні *позняга лета святло і вочы трывожыць* маюць адваротны парадак, бо ў абодвух выпадках кіруемыя залежныя словаформы стаць перад галоўнымі (пры прамым парадку слоў было б: *Святло позняга лета пняшчотна трывожыць вочы*).

2.2.11. Наяўнасць сінонімаў для словазлучэння

Сінаніміка словазлучэнняў азначае іх максімальную сэнсавую тоеснасць. Семантыка сінтаксічных сінонімаў тоесная, форма – адрозная, г. зн., яны маюць адзін тып семантыка-сінтаксічных адносінаў (граматычнае значэнне), але розную граматычную сувязь (сродкі выражэння падпарадкавання), напр.: *жытні хлеб – хлеб з жыта, зірнуў праз акно – зірнуў у акно, ад Дзвіны пацягнула <вільгацію> – з Дзвіны пацягнула <вільгацію>, бегчы сцяжынкай – бегчы па сцяжынцы.* Найбольш разнастайнымі ў адносінах сінаніміі з’яўляюцца словазлучэнні з прыназоўнікамі. Так, рускамоўнай канструкцыі з прыназоўнікам *па* адпавядае шэраг уласных беларускіх канструкцый з прыназоўнікам *ці* без яго, напр.: *жыць по соседству – жыць у суседстве, у суседзях. суседзямі: арганізавать по инициативе – арганізаваць з ініцыятывы, пры ініцыятыве, ініцыятывай, паводле ініцыятывы; сделать по принуждению – зрабіць пад прымусам, прымусам, з-пад прымусу, з прымусу, прымусова; по происхождению – паводле паходжання, з паходжання, паходжаннем.*

Многія простыя словазлучэнні маюць паралельныя сінанімічныя канструкцыі. Частка такіх сінанімаў звязана з магчымасцямі ўтварэння словазлучэнняў, другая частка – з кантэкставай сінанімізацыяй. Да ліку першых адносяцца, напр.:

а) сінанімы, што адрозніваюцца склонавымі формамі: *спрэчкі між сяброў – спрэчкі між сябрамі*;

б) сінанімы, што адрозніваюцца прыназоўнікамі: *працаваць дзеля перамогі – працаваць для перамогі, парашкі ад кашлю – парашкі супроць кашлю*;

в) сінанімы з адрознымі прыназоўнікамі і флексіямі: *марыць аб вясне – марыць пра вясну, ісці к брату – ісці да брата*;

г) сінанімы, якія адрозніваюцца наяўнасцю / адсутнасцю прыназоўніка: *скрып калёсаў – скрып ад калёсаў; двое з супрацоўнікаў – двое супрацоўнікаў; нехта знаёмы – нехта са знаёмых*;

д) сінанімы-трансформы: *човен брата – братаў човен, пачаць разважаць – пачаць разважанне*.

Колькасць тыпаў сінанімічных адносінаў значна ўзрасце, калі выйсці за межы двухслоўных (але па-ранейшаму двухчленных) словазлучэнняў, напр.: *сівабароды дзед – дзед з сівой барадой, дом сем – дом нумар сем, ісці павольна – ісці павольнаю хадой і пад*.

2.2.12. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж словамі ў словазлучэнні

Семантыка-сінтаксічныя адносіны ў словазлучэнні ўзнікаюць паміж яго кампанентамі на аснове ўзаемадзеяння лексічных значэнняў слоў-складнікаў і іх граматычных формаў. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж членамі простага словазлучэння вельмі разнастайныя, аднак яны могуць быць абагульнена прадстаўлены некалькімі тыпамі: адносіны азначальныя, аб'ектныя, суб'ектныя, камплетыўныя і акалічнасныя. У межах кожнага тыпу існуюць нрыватныя значэнні; акрамя таго могуць быць змешаныя падтыпы: адносіны аб'ектна-азначальныя, азначальна-акалічнасныя і іншыя.

Азначальныя, ці атрыбутыўныя, адносіны ўказваюць на прадмет і яго прымету, таму ўзнікаюць пры ўзаемадзеянні назоўніка з тымі часцінамі мовы, якія абазначаюць прымету: прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, указальнымі, прыналежнымі, азначальнымі, некаторымі няпэўнымі займеннікамі, парадкавымі лічэбнікамі, напр.: *зорнае неба, гэткае здарэнне, твая залікоўка, увесь горад, якісьці хлопец, нечы адказ, трэцяе выпрабаванне*.

Азначальныя адносіны ўласцівыя і тым словазлучэнням, залежнае слова якіх інфінітыў ці нязменны прыметнік, напр.: *ахвота працаваць, імкненне аберагчы; азбука морзе, крой рэглан*.

Аб'ектныя адносіны ўказваюць на дзеянне і прадмет, на які дзеянне пераходзіць; узнікаюць перадусім пры ўзаемадзеянні дзеясловаў (у тым ліку іх формаў – дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў) з назоўнікамі:

раздрукаваць нататку, рэкламаваць спажывцам, характарыстыка супрацоўніку, капаць рыдлёўкай, насіць кошыкам, дзякаваць за дапамогу, атрымаць ад дзядулі, убачыць траіх, запрасіць семнаццаць чалавек.

Аб'ектныя адносіны ўласцівыя словазлучэнням з галоўным словам прыметнікам: падобны да бацькі, гатовы да сяўбы, ласкавы з дачкой, назоўнікам, што суадносіцца з дзеясловам: паведамленне пра навальніцу, спагада да людзей, рэцэнзія на кнігу, сузмесце артыкула і інш.

Суб'ектныя адносіны ўказваюць на дзеянне і яго ўтваральніка, узнікаюць у словазлучэннях з дзеясловамі і дзеепрыметнікамі залежнага стану. Залежная форма назоўнікаў у іх абазначае дзеяча ў творным склоне: *чытаецца наведвальнікамі, зацягнулася хмарами, вызвалены арміяй, перакулены вадой, вернуты братам*; па аналогіі могуць быць і субстантыўныя словазлучэнні: *абмеркаванне ўрадам, вызваленне прызыўной камісіяй*, а таксама з родным склонам: *гоман людзей, з 'яўленне аўтамабіля, ад 'езд капітана, смех дзіцяці*, бо ўстанаўліваюцца адносіны 'дзеянне і дзеяч'.

Камплетыўныя, ці дапаўняльныя, адносіны — гэта вынік сэнсавай недастатковасці галоўнага слова, а таму ўзнікаюць яны ў сінтаксічна несвабодных спалучэннях (са значэннем меры, колькасці, часткі, сукупнасці, дапаўняльнасці). Гэтыя адносіны, як правіла, накладваюцца на адзін з тыпаў ужо названых адносінаў і сігналізуюць пра непадзельнасць спалучэння, напр.: *чатыры вуглы, мех бульбы, шклянка сырадою, сустрэцца два разы, чакаць з тыдзень, мусіў прызнацца, варта патэлефанаваць, пачало дажджыць.*

Акалічнасныя адносіны ўказваюць на дзеянне і яго прымету ці на прымету прыметы; уласцівыя словазлучэнням дзеяслоўным, бо спадарожнічаюць пэўным дзеянням ці станам. Гэта могуць быць адносіны спосабу дзеяння, меры і ступені, месца, часу, прычыны, мэты і інш., напр.: *загадкава ўсміхацца, дужа строга, вярнуцца праз год, пазнаёміцца на Каляды, памыліцца праз хваляванне, зрабіць наўмысна, падараваць на памяць.*

Змешаныя адносіны — гэта вынік граматычнага ўзаемадзеяння кампанентаў словазлучэння, і ўзнікаюць яны тады, калі словазлучэнне зазнала пэўную трансфармацыю (як правіла, кандэнсацыю, ці сцяжэнне) і граматычныя значэнні накладваюцца адно на адно. Гэта датычыць перадусім спалучэнняў з залежнай прыназоўнікава-склонавай формай назоўніка ці прыслоўем нахштальт *клён у двары, кава па-ўсходняму*. Гэтыя словазлучэнні перадаюць змешаныя адносіны: азначальныя і акалічнасныя, бо гэта вытворныя (другасныя) словазлучэнні, якія ўтварыліся ў выніку спрашчэння сінтаксічных сувязяў: *клён, які знаходзіўся ў двары* → *клён у двары*; *кава, прыгатаваная па-ўсходняму* → *кава па-ўсходняму*. Такі ж працэс уласцівы і словазлучэнням з формай аб'ектнага інфінітыва *прывесці абедань, дзе*

выяўляюцца адносіны аб'ектныя (па аналогіі з *прывесці абед*) і акалічнасныя мэты (*прывесці ежу, каб нехта мог паабедваць*).

Аднак характар семантыка-сінтаксічных адносінаў непасрэдна не звязаны з відам падпарадкавальнай сувязі, таму і ўзнікае магчымасць неадназначнага вытлумачэння сувязі членаў словазлучэння. Характар семантыка-сінтаксічных адносінаў у значнай ступені залежыць ад разумення, ад суб'ектыўнага ўспрыняцця сэнсу словазлучэння і амаль не ўплывае на яго нарматыўнасць, напр.: *кветкі на балконе, спатканне пад зоркамі* і пад., дзе на азначальнае значэнне накладваюцца адценні значэнняў акалічнасных: *кветкі якія? кветкі дзе? кветкі на чым?* і г.д.

3. СІНТАКСІЧНЫ СЛОЎНІК⁴

Абавязаць (абавязваць) каго да чаго, (радзей) на што (не чаму).

Абвінуць (укруціць; ахінуць з усіх бакоў; *перан.* абкружыць) каго-што чым.

Абвясціць (сказаць, паведаміць) каму што, каму аб чым і пра што.

Абгарнуць (укруціць; ахінуць з усіх бакоў) каго-што чым.

Абмен кім-чым, (радзей) чаго.

Абрадавацца каму-чаму, (рэдка) ад чаго.

Абыходзіць (кранаць, хваляваць) каго, каму.

Абьякавы 1. да каго-чаго (які не выяўляе цікавасці да каго-, чаго-н.). 2. для каго і (радзей) каму (які не выклікае ў каго-н. цікавасці да сябе).

Аб'ява (паведамленне, якое даводзіцца да ўсеагульнага ведама) аб чым і пра што.

Адабрэнне чаго.

Адаслаць 1. каму (указваецца толькі адрасат дзеяння). 2. да каго-чаго (дадатковае акалічнаснае значэнне накіраванасці дзеяння).

Аддзякаваць каму-чаму (не каго-што).

Адзецца 1. у што (надзець на сябе вопратку). 2. без дапаўн. (набыць сабе адзенне). 3. кім (прыбрацца, апрануцца кім-н.). 4. у што (*перан.* пакрыцца, ахінуцца).

Адказваць (несці адказнасць) за каго-што.

Адмова ад чаго.

Адносіны: у адносінах да каго-чаго, (рэдка) у адносінах каго-чаго.

Адправіць 1. што каму (указваецца толькі адрасат дзеяння). 2. што да каго (дадатковае акалічнаснае значэнне накіраванасці дзеяння).

Адракацца (адрачыся) ад каго-чаго і каго-чаго.

Адрас: у адрас, па адрасу. 1. у адрас, (радзей) па адрасу (сказаць, зрабіць заўвагу і пад. каму-н.). 2. на адрас, па адрасу (на імя каго-н. паслаць, адправіць і пад.).

Адходы чаго, (радзей) ад чаго.

⁴ Прыводзіцца па: Плотнікаў, Б.А., Трайкоўская, В.П. Слоўнік цяжкасцяў беларускай мовы / Б.А. Плотнікаў, В.П. Трайкоўская. – Мінск: Кніжны дом, 2004. С. 221–243.

Адчытацца (зрабіць справаздачу) за што, перад кім-чым.
Ажانیцца (жаніцца) з кім (не на кім).
Ажانیць каго, каго з кім (не на кім).
Азадачыць (даць задатак) што.
Аздобіцца у што і чым.
Аздобіць каго-што, каму што чым, што ў што.
Азнаменаваць (азначыць) што чым.
Аналагічны чаму.
Ангажыраваць каго на што, што для каго.
Апазіцыя (проціпастаўленне тым, хто мае ўладу) каго каму-чаму, каго да каго-чаго.
Апекавацца над кім-чым, (радзей) кім-чым.
Апекаваць каго-што, (радзей) над кім-чым.
Апелявань (апеліраваць) 1. да каго-чаго (звяртацца да каго-н.). 2. куды (у што) (падаваць скаргу).
Апетыт (імкненне да чаго-н., жаданне атрымаць што-н.) да чаго і на што.
Апрануць 1. каго, каго ў што (адзець каго-н.). 2. каго-што (забяспечыць адзеннем). 3. што, што на каго (надзець вопратку на каго-н.). 4. каго кім (прыбраць, адзець кім-н.). 5. што ў што (*перан.* пакрыць).
Апытаць 1. каго (звярнуцца з пытаннем да многіх; праверыць веды вучняў; зрабіць допыт).
Арандаваць што, што ў каго і (радзей) ад каго.
Асвоіцца з кім-чым, дзе (у чым).
Асцерагацца 1. каго (пабойвацца каго-н.). 2. чаго (пазбягаць чаго-н., устрымлівацца ад чаго-н.).
Атэстацыя (водзыў, характарыстыка). 1. каго (якую дае хто-н.). 2. каго-чаго (якую даюць каму-н.).
Ахінуцца 1. чым (атуліцца, ахутацца чым-н.). 2. у што і чым (*перан.* агарнуцца, пакрыцца).
Бавіцца (рабіць што-н. прадметам сваёй забавы, гуляць) з чым, у што.
Бавіць 1. што (праводзіць час). 2. каго, чаго чым (забаўляць).
Багацець чым і на што.
Барабаніць (часта і дробна стукаць аб што-н.) у што, аб што і па чым.
Бараніцца ад каго-чаго, (радзей) перад кім.
Батрачыць у каго, на каго, кім.
Бедаваць 1. па кім-чым і над кім-чым, з чаго (цярпець душэўныя пакуты; выказваць перажыванні, смутак, жаль). 2. аб кім-чым (не за каго-што) (турбавацца, хвалявацца, клапаціцца).
Безабаронны (які не мае сродкаў для абароны) перад кім-чым.
Безадносны да чаго.
Бездакорнасць у чым і чаго.
Безуважнасць да каго-чаго.
Безуважны да чаго.
Безудзельны да чаго.

Берагчыся каго-чаго.

Блізкасць 1. да каго-чаго (прыхільнасць да каго-, чаго-н.). 2. з кім (цесная сувязь, дружба з кім-н.).

Блізкі 1. каму-чаму і для каго-чаго (які адпавядае чыім-н. поглядам; які непасрэдна датычыць каго-, чаго-н.; дарагі каму-н.). 2. да каго-чаго (які мае свабодны доступ да чаго-н.). 3. да каго-чаго (падобны).

Бязлітаснасць (бязлітасць) да каго-чаго.

Бязлітасны да каго-чаго.

Варажыць (прадракаць, прадказваць) аб чым, што, на што.

Верхаводзіць кім-чым, (рэдка) над кім-чым.

Вешчаваць што, што каму-чаму, аб чым.

Вініцца перад кім, у чым.

Вітаць 1. каго-што (звяртацца з прывітаннем; сустракаць добразычліва, выказваючы павагу, прызнанне). 2. што (ухваляць, падтрымліваць што-н.). 3. каго з кім-чым (віншаваць).

Водзыў 1. аб кім-чым і пра каго-што (думка, меркаванне). 2. на што (рэцэнзія).

Вучыцца (вывучыцца) 1. чаму (засвойваць, набываць веды, навыкі, звычкі). 2. за каго і на каго (разм. набываць прафесію, спецыяльнасць у працэсе вучобы).

Выбачаць (выбачыць) 1. каму за што (не ставіць у віну). 2. каго за што (прызнаваць, што хто-н. заслугоўвае даравання). 3. на што (разм. як форма нязгоды, пратэсту).

Выгадны для каго-чаго.

Выглядаць 1. кім-чым, (рэдка) на каго-што (мець які-н. выгляд; здавацца каму-н. кім-, чым-н.). 2. каго-што (уважліва назіраючы, імкнуцца ўбачыць каго-н.; заўважыць, шукаць каго-н.).

Вынослівы да чаго.

Выракацца каго-чаго.

Вырасці (удасканалёваючыся, дасягнуць чаго-н., стаць кім-н.) у каго і да каго.

Вырачыся каго-чаго.

Выслужыцца (выслужвацца) (прыслужваючы, дабівацца чыёй-н. прыхільнасці) перад кім і (радзей) у каго.

Выстаяць (перан. вытрымаць цяжкія выпрабаванні, не адступаць перад імі, не здацца, устаяць) у чым, супраць каго-чаго, перад кім-чым.

Гадаць (выказваць здагадкі, меркаваць) аб чым і гіра што, (рэдка) што.

Галасіць (голасна плакаць, прыгаворваючы) па кім, (рэдка) над чым і аб чым.

Гандляваць 1. кім-чым, з кім-чым (весці гандаль). 2. чым (прадаваць, адпускаць тавар пакупнікам).

Гандляр чым і чаго.

Гатовы 1. да чаго і (радзей) для чаго (які падрыхтаваўся да чаго-н., зрабіў неабходныя прыгатаванні; які (якога) падрыхтавалі да чаго-н.). 2. на што (згодны, схільны зрабіць што-н.).

Глуміцца (здэкавацца, насміхацца) з каго-чаго і над кім-чым.

Глухі (раўнадушны, неспагадлівы) да чаго.

Глыббкі (змястоўны) па чым і па чаму.

Глядзеца (глядзець на сваё адлюстраванне, разглядваць сябе) у што, (радзей) у чым.

Глядзець (разм. даглядаць, клапаціцца) каго-што, за кім-чым, чаго.

Годны (прыгодны, патрэбны) для чаго і на што.

Гордасць за каго-што.

Графік чаго.

Грашыць (памыляцца, парушаць якія-н. правілы; мець які-н. недахоп) чым, супраць чаго, (рэдка) на што.

Грыміраваць 1. каго-што (накладваць грым). 2. пад каго і кім (пры дапамозе грыву надаваць каму-н. выгляд каго-н.).

Грэбаваць (адчуваць агіду, адносіцца з пагардай да каго-, чаго-н.) кім-чым.

Густ: па густу каму, пад густ і (радзей) да густу.

Дабівацца (дабіцца) (распытваючы, даведацца аб чым-н.) чаго ад каго.

Даведка 1. аб кім-чым і пра каго-што (дадзеныя або атрыманыя звесткі ў адказ на запытанне). 2. аб чым, ад каго, адкуль (дакумент).

Даведнік па чым і па чаму.

Давер'е, давёр да каго-чаго і каму-чаму.

Дазнацца (дазнавацца) аб кім-чым, пра каго-што і чаго, ад каго і ў каго.

Дакрануцца да каго-чаго і каго-чаго.

Далажыць (зрабіць даклад, паведаміць аб чым-н.) што, аб кім-чым і пра што.

Дапускаць (дапусціць) (дазваляць мець доступ куды-н., прымаць удзел у чым-н., займацца чым-н.) да каго-чаго і (радзей) к каму-чаму.

Даследаванне 1. чаго (навуковае вывучэнне). 2. аб чым і пра што (навуковы твор).

Даслужыцца да чаго.

Дастваць (дакрануцца да чаго-н., што знаходзіцца на пэўнай адлегласці, дацягнуцца) да чаго і чаго, што.

Даступіцца да каго-чаго і (радзей) к каму-чаму.

Даткнуцца да каго-чаго і (радзей) каго-чаго.

Датычыцца (разм. датычыць) каго-чаго.

Даўмецца да чаго і пра што.

Дачакацца 1. каго (родн. або він. скл.). 2. чаго.

Дбаць 1. аб кім-чым і пра каго-што (праяўляць клопаты аб кім-, чым-н., турбавацца пра каго-, што-н.). 2. для каго-чаго і каму-чаму, на што, у што (рабіць што-н. са стараннасцю, дбайнасцю).

Два у канструкцыях, якія выражаюць агульны лік або куплю-продаж, словазлучэнне лічэбніка *два* (*тры, чатыры*) з адушаўлёнымі назоўнікамі жаночага роду, што абазначаюць назвы жывёл, мае форму він. скл., супадаюць з назоўн. або родн. скл. мн. л.

Дзівіцца (*разм. дзівавацца*) 1. каму-чаму, з каго-чаго (прыходзіць у здзіўленне; здзіўляцца). 2. на каго-што (глядзець з цікавасцю, захапленнем).

Дзякаваць каму-чаму (не каго-што) за што.

Добры (спагадлівы, сардэчны) з кім і да каго.

Догляд за кім-чым і каго-чаго.

Думаць 1. што (меркаваць, вырашаць). 2. аб кім-чым і пра каго-што (раздумваць, мысліць, клапаціцца, турбавацца).

Жаданы для каго-чаго і каму-чаму.

Жаніць каго з кім.

Жартаваць 1. з кім (весела, несур'ёзна што-н. гаварыць, рабіць для пацехі). 2. з каго-чаго (не над кім-чым) (насміхацца). 3. з чым (несур'ёзна адносіцца да каго-, чаго-н., недаацэньваць каго-, што-н.).

Журыцца па кім-чым, аб кім-чым і (рэдка) над кім-чым.

Жыць (падтрымліваць сваё існаванне) чым, з чаго.

Заахвоіць (заахвочваць) каго да чаго і на што.

Забалець (пачаць балець) у каго, (радзей) каму.

Забяўляцца чым, (радзей) у што, з кім-чым.

Забыць (забыцца) 1. каго-што, пра каго-што, аб кім-чым, на каго-што (перастаць помніць). 2. што (пакінуць, не ўзяць з сабой па няўважлівасці).

Заверыць 1. каго ў чым (запэўніць у верагоднасці чаго-н.). 2. што, што чым (засведчыць правільнасць, сапраўднасць чаго-н. подпісам, пячаткай).

Завітаць да каго.

Загад каго, аб чым, па чым і па чаму.

Загадаць¹ 1. каму-чаму з інф. (аддаць загад). 2. каму-чаму што (распарадзіцца, наказаць).

Загадаць² (**загадваць**) 1. што (прапанаваць для разгадкі загадку, якое-н. пытанне для адказу). 2. што, пра што (задумаўшы што-н., пастарацца знайсці адказ па прыкмеце; у думках выбраць што-н.).

Загадчык чаго (не чым).

Задумацца 1. над чым (пачаць разважаць над чым-н., каб знайсці рашэнне). 2. над чым, аб чым і пра што (аддацца думкам).

Зайсціся 1. ад чаго і (радзей) з чаго (замерці, знямець, страціць адчувальнасць). 2. чым і ад чаго (пачаць нястрымна плакаць, смяяцца, крычаць і пад.).

Заклік (прапанова або патрабаванне дзейнічаць пэўным чынам) да чаго, аб чым.

Запісаць 1. дзе (на чым і ў чым) (месца дзеяння). 2. куды (на што і ў што) (накіраванасць дзеяння).

Заплаціць 1. за што (аддаць грошы за што-н.). 2. што (аплаціць).

Запытаць 1. што (канкрэтны аб'ект пытання). 2. аб кім-чым і пра каго-што (звярнуцца да каго-н. з пытаннем аб змесце ў агульным выглядзе).

Зарука чаго і (рэдка ў спалучэнні з займеннікам) чаму.

Засмуціцца (засумаваць) па кім-чым і (радзей) аб кім-чым.

Застрэльшчык чаго і (радзей) у чым.

Засумаваць па кім-чым, без каго-чаго (адчуць душэўную трывогу; затужыць, зазнаць патрэбу ў кім-, чым-н., перажываць без каго-, чаго-н.).

Заўвага (выказванне, меркаванне наконт каго-, чаго-н.) 1. аб кім. 2. аб чым, па чым, да чаго.

Захварэць на што (не чым).

Зацікаўленасць да чаго, чым, у чым.

Заява (пісьмовая просьба) 1. каго і ад каго. 2. аб чым.

Заявіць 1. што (прад'явіць што-н.). 2. аб чым, пра што (зрабіць заяву аб чым н.).

Зведаць што і (радзей) чаго.

Зверыць (параўнаць з чым-н. з мэтай праверкі) што з чым і (радзей) што па чым.

Звесткі аб кім-чым і пра каго-што.

Звесці (скарачаючы, абмяжоўваючы, давесці што-н. да невялікага, нязначнага) да чаго і на што.

Згадаць (згадваць) 1. каго-што і пра каго-што (успомніць, прыгадаць). 2. па чым (угадаць).

Згадзіцца (спатрэбіцца) каму, на што.

Здатнасць (здольнасць, схільнасць да чаго-н.) да чаго і (радзей) на што.

Здатны 1. да чаго і (радзей) на што (здольны на што-н., схільны да чаго-н.). 2. для чаго (зручны, прыгодны для чаго-н.).

Здзекавацца з каго-чаго, (рэдка) над кім-чым.

Здзівіцца (здзіўляцца) каму-чаму.

Здольны 1. да чаго (які мае схільнасць да чаго-н.). 2. на што (які гатоў здзейсніць што-н.).

Здрадзіць каму-чаму і (*устар.*) каго-што.

Злаваць 1. каго (выклікаць у каго-н. злосць). 2. на каго-што (адчуваць злосць).

Знясілены чым і ад чаго.

Зраніцца аб што і чым.

Зраўняцца (аказацца роўным каму-, чаму-н. у якіх-н. адносінах) з кім-чым у чым, чым і па чым.

Зрачыся каго-чаго.

Зручны (падыходзячы, які патрэбны) для каго-чаго.

Іграць 1. што на чым (выконваць што-н. на музычным інструменце). 2. на чым (*перан.* уздзейнічаць на чые-н. пачуцці, схільнасці для дасягнення пэўных мэт). 3. каго-што (выконваць якую-н. ролю на сцэне, у фільме; ставіць на сцэне, у тэатры). 4. на што (*перан.* садзейнічаць, спрыяць чаму-н.).

Імітацыя чаго і (рэдка) пад што.

Імунітэт супраць чаго, да чаго (не на што).

Імуннасць да чаго.

Інсцэніроўка (інсцэніраваны твор) чаго, з чаго, па чым і па чаму.

Іранізаваць з каго-чаго (не над кім-чым).

Ісці¹ (рухацца, крочыць) да каго-чаго і (радзей) к каму-чаму.

Ісці² 1. да чаго (*перан.* рухацца, развівацца ў якім-н. напрамку). 2. у што (развівацца, расці пэўным чынам – пра расліны).

Камандаваць 1. чым (быць камандзірам чаго-н.). 2. кім-чым і над кім-чым (*разм.* распараджацца, загадваць).

Каментарый (каментарыі) каго-чаго, да чаго.

Канвенцыя аб чым і пра што.

Канкурыраваць 1. з кім-чым (сапернічаць). 2. у чым (аб'ект канкурэнцыі).

Кансультацыя 1. каго, па чым (парада спецыяліста па якому-н. пытанню). 2. для каго.

Кантраст з чым і чаму.

Кланяцца 1. каму-чаму (рабіць паклоны ў знак прывітання). 2. каму (у пісьме або праз каго-н. перадаваць прывітанне). 3. каму (*перан.* звяртацца з просьбай, уніжана прасіць).

Клапаціцца 1. аб кім-чым і пра каго-што (праяўляць клопат). 2. аб кім-чым, за каго-што (турбавацца, трывожыцца, непакоіцца).

Кніга аб кім-чым, пра каго-што, па чым і па чаму.

Кпіць з каго-чаго (не над кім-чым).

Кранацца 1. каго-чаго, каго-чаго чым, (рэдка) да чаго чым, чым аб што (датыкацца, дакранацца). 2. каго-чаго (*перан.* спыняцца на кім-, чым-н., закранаць каго-, што-н. у гутарцы і пад.).

Кумекаць (разумець што-н., разбірацца ў чым-н.).

Лагодзіць 1. каго-што, чым (лашчыць; прыносіць прыемнае адчуванне). 2. каму (задавальваць каго-н., зрабіўшы што-н. прыемнае, патрэбнае; дагаджаць).

Ласкавы (ветлівы, далікатны ў абыходжанні) з кім і да каго.

Лашчыцца (з ласкай гарнуцца да каго-н.; паддобрывацца; *перан.*) да каго, з кім, да чаго.

Лаяльны да чаго.

Лаяцца 1. з кім (сварыцца). 2. дзе (месца дзеяння).

Лекцыя аб чым, пра што, па чым (на тэму).

Лепятаць 1. што (поўны ахоп прадмета дзеяннем). 2. аб чым і пра што (частковы ахоп прадмета дзеяннем).

Лёгка (у знач. выказніка). 1. каму (не ў каго) (пра спакойны стан чалавека). 2. каму (не з'яўляецца цяжкім для выканання).

Малапрыстасаваны для чаго і да каго.

Маркоціцца па кім-чым (не кім-чым).

Матаць (рухаць з боку ў бок, махаць чым-н.) чым.

Меркаваць 1. аб кім-чым, па кім-чым, пра каго-што па кім-чым (ацэньваць, рабіць заключэнне). 2. аб чым (рабіць вывады, дапушчэнні). 3. што і аб чым (мець намер нешта рабіць; планаваць).

Меціць 1. у каго-што (цэліць). 2. на каго-што, у каго, за каго (*разм.* імкнуцца стаць кім-н., заняць якое-н. становішча). 3. каго (намячаць каго-н. на пасаду і пад.).

Мілы (блізкі сэрцу, дарагі, родны) каму-чаму і для каго-чаго.

Мучыцца (рабіць што-н. з вялікім намаганнем, без асаблівага поспеху) над чым.

Набіцца (набівацца) (напрошвацца, навязвацца) на што, у каго, у што, з чым, (*устар.*) каму кім-чым.

Наблізіць 1. каго-што да каго-чаго (змясціць, размясціць бліжэй да каго-, чаго-н.; *перан.* зрабіць блізкім, адпаведным інтарэсам ці патрабаванням каго-, чаго-н., непасрэдна звязаным з кім-, чым-н.). 2. што (зрабіць больш блізкім па часу, паскорыць надыход чаго-н.). 3. што да чаго (зрабіць блізкім, падобным да чаго-н.).

Нагаварыць 1. што і чаго (сказаць многа чаго-н.). 2. на каго, пра каго (узвесці паклёп, напляткарыць).

Нагадаць (нагадваць) 1. каго-што (каму) (здацца падобным на каго-, што-н.). 2. каго-што, пра каго-што, аб кім-чым (напомніць каму-н. пра каго-, што-н., выклікаць успамін).

Надакучыць (зрабіцца непрыемным; надаесці) каму чым і з чым.

Надзець (нанізаць, умацаваць на чым-н.; пакрыць цела або яго частку якім-н. адзеннем; *перан.*) што, на што, што каму.

Назаляць каму, каму чым (часта прыставаць да каго-н., дакучаць, дапякаць каму-н.).

Назіраць 1. каго-што, за кім-чым (бачыць, наглядаць, вывучаць). 2. за кім-чым (ажыццяўляць нагляд; праяўляць клопат; сачыць за кім-, чым-н.). 3. па чым (арыентавацца ў часе).

Намёк на каго-што.

Намякаць 1. пра каго-што, аб чым (гаварыць намёкамі аб кім-, чым-н.). 2. на каго-што (гаварыць намёкамі, маючы на ўвазе каго-, што-н.).

Наняцца (згадзіцца выканаць якую-н. работу на пэўных умовах) кім, за каго і ў каго.

Наняць (прыняць на работу, узяць для выканання якіх-н. паслуг на пэўны тэрмін) каго, каго кім і за каго.

Напамінак (напамін) аб кім-чым, пра каго-што і наконт каго-чаго.

Напомніць 1. пра каго-што, аб кім-чым (прымусіць успомніць, звярнуць увагу на каго-, што-н.). 2. каго-што (нагадаць па падабенству).

Напоўнены кім-чым.

Напрамак: у напрамку чаго і (радзей) да чаго.

Напрасіцца 1. чаго (прыкласці намаганні ў мэтах дабіцца чаго-н.). 2. на што, у што (куды), у каго, кім (настойлівымі просьбамі, намёкамі дабіцца

ўдзелу ў чым-н.). 3. на што (сваімі паводзінамі выклікаць якія-н. адносіны да сябе, прымусіць выказаць якую-н. думку аб сабе).

Нарабіць 1. што, чаго (зрабіць вялікую колькасць чаго-н.; учыніць што-н. – звычайна непрыемнае). 2. на каго (зрабіць у дастатковай колькасці).

Нарадавацца (уволю, многа парадавацца – звычайна з адмоўем *не* і дзеясловам *магчы*) на каго-што, з чаго-чаго, кім-чым.

Наракаць на каго-што.

Насмешка з чаго-чаго.

Насміхацца з чаго-чаго.

Натхніць (выклікаць натхненне, творчы або душэўны ўздэм, заахвоціць да якіх-н. дзеянняў) каго-што чым і на што.

Нацэліць 1. у каго-што, (радзей) на каго-што (навесці зброю на цэль, прыцэліцца; *перан.*). 2. на што і ў што (куды) (сабрацца зрабіць што-н.). 3. у каго-што (навесці гармату, зброю і да т.п.).

Неабходны каму, для чаго-чаго.

Неабыякавы 1. да чаго-чаго (які праяўляе цікавасць да чаго-н., сімпатыю, любоў да каго-н.). 2. каму (які выклікае да сябе цікавасць, сімпатыю, любоў).

Небагаты на што, чым.

Недагледзець чаго-чаго, што.

Недаступны для чаго-чаго і каму-чаму.

Незвычайны для чаго-чаго, па чым, паводле чаго.

Незнаёмы (невядомы раней; які не зведаў, не паспытаў чаго-н.) каму-чаму.

Незразумелы для каго і каму.

Некралог каму, пра каго, на каго.

Непадобны каму-чаму і на каго-што.

Непажаданы каму, для каго.

Непрыгодны для чаго, (радзей) да чаго і на што.

Непрыдатны для чаго, (радзей) да чаго і на што.

Непрымальны для чаго-чаго, каму.

Непрымірымасць да чаго-чаго.

Непрымірымы да чаго-чаго.

Непрыхільны да чаго-чаго.

Неўспрымальны да чаго.

Нецярпімы да чаго-чаго.

Нязвыклы 1. для чаго-чаго і каму-чаму (які не ўвайшоў у прывычку, не стаў прывычкай). 2. да чаго (які не мае прывычкі да чаго-н.).

Няздатны 1. да чаго і (рэдка) для чаго (пазбаўлены здольнасці займацца чым-н.). 2. на што (які не можа зрабіць што-н., не валодае неабходнымі якасцямі для чаго-н.).

Няздольны 1. да чаго (пазбаўлены здольнасці зрабіць ці ажыццявіць што-н.). 2. на што (які не можа зрабіць што-н., не валодае неабходнымі якасцямі для чаго-н.).

Нястрыманасць у чым.

Нястрымны ў чым і на што.

Няўдзячны каму-чаму, да каго-чаго.

Паблізу каго-чаго і ад каго-чаго.

Паведамленне 1. чаго (данясенне звестак). 2. аб кім-чым, пра што (тое, што паведамляецца). 3. аб чым, на што (дакумент, які ўтрымлівае звесткі аб чым-н.).

Паведаць каму-чаму што, пра што і аб чым.

Павітаць каго, каго-што з чым і чым.

Паводле (прыназ. з родн. скл.) каго-чаго (на аснове чаго-н.; у адпаведнасці з чым, з чым-н. уяўленнем).

Пагарда да каго-чаго.

Падахвоіць (падахвочваць) (выклікаць у каго-н. жаданне зрабіць што-н.) каго, каго да чаго і на што.

Падахвочванне да чаго.

Падаць 1. куды (на што, у што) і адкуль (з чаго) (напрамак дзеяння). 2. дзе (месца дзеяння). 3. за кім-чым (вельмі ганяцца за чым-н.; моцна кахаць каго-н.).

Падбаць аб кім-чым, пра каго-што.

Падбегчы (наблізіцца) да каго-чаго, к каму-чаму.

Падбліжацца (падблізіцца) да каго-чаго, (рэдка) пад што.

Падбухторыць (падбухторваць) 1. супраць каго-чаго (настроіць супраць каго-, чаго-н.). 2. каго на што і да чаго, (рэдка) для чаго (схіліць каго-н. да якога-н. дзеяння).

Падвесці 1. каго да каго-чаго, пад што, куды (на што) (ведучы, наблізіць да каго-, чаго-н., адно да аднаго; далучыць, падключыць да чаго-н.). 2. што пад што, каго да чаго (давесці пабудову да пэўнага ўзроўню; падкласці, падставіць, падагнаць пад што-н.; стварыць перадумовы для існавання, развіцця чаго-н., абгрунтаваць чым-н.; надаць чаму-н. кірунак; прывесці да разумення чаго-н.). 3. што чаго (абагульніўшы, зрабіць вывады). 4. пад што (дабіцца прыняцця якіх-н. мер у адносінах да каго-н.). 5. каго, каго ў чым (не выканаць абяцання, падмануць).

Паддобрыванне да каго.

Паддобрывацца (паддобрыцца) да каго, (рэдка) каму.

Падзівіцца 1. з каго-чаго, каму-чаму (прыйсці ў здзіўленне, здзівіцца). 2. на каго-што (паглядзець са здзіўленнем, захапленнем, цікавасцю).

Падкі (надта ахвочы, прагны да чаго-н.) да чаго і на што.

Падкінуць (кінуць, накіраваць дадаткова; тайком падкласці) каму і да каго-чаго.

Падключыць (далучыць да якой-н. справы) да чаго.

Падкрэсліваць (падкрэсліць) (выдзяляць якім-н. чынам з мэтай заастрываць увагу; адцяняючы сабой, рабіць больш прыкметным, выразным) што (не аб чым), што чым.

Падлашчвацца (падлашчыцца) да каго.

Падлізацца (падлізвацца) да каго.

Падлізванне да каго.

Падмацаванне (падтрымка, дапамога ў ваенных дзеяннях) каму-чаму, для каго.

Падобны да каго-чаго, на каго-што, каму-чаму.

Падпасці пад што.

Падрыхтавацца да чаго.

Падрыхтаваць каго-што да чаго і для чаго (даць неабходныя веды, навучыць для якой-н. мэты).

Падрыхтоўка 1. чаго (папярэдняя работа ў мэтах ажыццяўлення, выканання чаго-н.). 2. да чаго (папярэднія дзеянні, мерапрыемствы).

Падсмейванне з каго-чаго.

Падсмейвацца з каго-чаго.

Пажартаваць з каго.

Пазбавіцца (збавіцца, вызваліцца ад каго-, чаго-н.; застацца без чаго-н.) ад каго-чаго і каго-чаго.

Пазнацца *разм.* 1. з чым (пазнаць што-н., атрымаць уяўленне аб чым-н.). 2. з кім (пазнаёміцца, пасябраваць).

Пакепліваць з каго-чаго.

Пакланенне каму-чаму і (рэдка) перад кім-чым.

Пакора перад кім-чым, каму-чаму.

Пакпіць з каго-чаго.

Пакутаваць 1. на што, чым і ад чаго (мець якую-н. хваробу, недахоп, перажываць фізічны або маральны боль). 2. за каго (перажываць чыё-н. гора, няўдачу). 3. за каго-што, праз каго-што і з-за каго-чаго (прымаць мукі, цярпець непрыемнасці за каго-, што-н.). 4. ад каго-чаго (пераносіць якія-н. нягоды, цяжкасці).

Палажэнне (думка, сцверджанне, што ляжаць у аснове чаго-н.; тэзіс) каго-чаго і аб чым, (рэдка) пра што.

Паліць (распальваць і падтрымліваць агонь у печы, пліце і пад.; абаграваць, награваць памяшканне, раскладваючы агонь у печы, пліце і пад.) у чым і што.

Памяркоўны да каго, у адносінах да каго.

Памятка 1. аб кім-чым, пра каго-што, (рэдка) чаго (тое, што служыць напамінам). 2. каму і для каго (звод кароткіх пастаноў, правіл, звестак; кніга, у якой змешчаны такія звод).

Памяць 1. каго-чаго, аб кім-чым, пра каго-што (успамін пра каго-, што-н.). 2. аб кім-чым, пра каго-што, па кім (напамін аб кім-, чым-н.).

Параўнаць каго-што з кім-чым, што і што (прызнаць падобным да каго-, чаго-н.).

Пародыя на каго-што, (рэдка) аб кім.

Пасаваць¹ (падыходзіць, адпавядаць) каму-чаму, да каго-чаго, (рэдка) з чым.

Пасаваць² (перадаваць мяч, шайбу іграку сваёй каманды) каму, на каго, куды.

Пасведчыць (пацвердзіць, засведчыць) што, аб кім-чым.

Пасланне каму, да каго, (афіц.) на імя чыё.

Паспрачацца з кім-чым, (з кім-чым) аб чым, з-за чаго, за што.

Паставіцца (павесці сябе якім-н. чынам у адносінах да каго-, чаго-н.) да каго-чаго.

Паступіць (аднесціся да каго-н., зрабіць што-н. з кім-н.) з кім, у адносінах да каго.

Патрабавальнасць да каго-чаго.

Патрабавальны да каго-чаго.

Патрэба у кім-чым, да каго.

Патрэбнасць у чым (не на што).

Паўстаць 1. супраць (супроць) каго-чаго, за што (выступіць супраць каго-, чаго-н., запрацівіцца чаму-н.). 2. перад кім-чым, (*устар.*) каму (узнікнуць у памяці, ва ўяўленні).

Пацеха для каго-чаго, з каго-чаго.

Пачуць 1. каго-што, чаго (з адм. *не*) (успрыняць слыхам). 2. пра каго-што (атрымаць звесткі, даведацца). 3. што (адчуць, успрыняць органамі пачуццяў).

Пачцівы з кім.

Пераваліць (перайсці, пераадолеўшы што-н.) што, цераз (праз) што, за што.

Перагаварыць 1. з кім (абмяняцца думкамі). 2. пра што, аб чым (пагаварыць з кім-н. пра ўсё, многае). 3. каго (прагаварыць даўжэй за іншых).

Пераемнік каго-чаго.

Перажываць (адчуваць хваляванне, смутак, трывогу ў сувязі з чым-н., нервавацца з-за чаго-н.) за каго-што, з-за каго-чаго.

Перайманне каго-чаго, з чаго.

Пераймаць (запазычваць у каго-н. манеры, звычкі і інш.; падраблівацца пад каго-н.) каго-што, што ад каго-чаго, (радзей) у каго.

Пісаць (напісаць) 1. што (адлюстроўваць на паперы або іншым матэрыяле якія-н. графічныя знакі; пісьмова складаць тэкст, ствараць славесны твор, характары герояў твора, творы жывапісу). 2. што аб кім-чым, пра каго-што (паведамляць аб кім-, чым-н., выказваць што-н. у пісьмовай форме). 3. каму і да каго. 4. у што (куды).

Пісьмо 1. каму і да каго. 2. ад каго.

Повад (тое, што з'яўляецца падставай, зачэпкай для чаго-н.) для чаго.

Помнік 1. каму, у гонар каго-чаго, чаго (скульптурнае збудаванне ў памяць аб выдатнай асобе або падзеі). 2. чаго, каму-чаму (даўнія прадметы матэрыяльнай культуры, што з'яўляюцца напамінкам аб справах каго-н., служаць сведчаннем чаго-н.).

Помніць 1. каго-што (захоўваць у памяці ў поўным аб'ёме). 2. пра каго-што, аб кім-чым (у агульным выглядзе, без дэталей).

Прадмова да чаго.

Прадставіць 1. каго-што (даць, уручыць для азнаямлення, заключэння; паказаць, прадэманстраваць; прапанаваць што-н., выдзеліць у чыё-н. распараджэнне і інш.). 2. каго (выдзеліць, паслаць у якасці прадстаўнікоў). 3. каго каму (пазнаёміць з кім-н., адрэкамендаваць). 4. каго да чаго (узбудзіць хадайніцтва аб узнагародзе або павышэнні ў чыне).

Прад'явіць (прэтэнзіі, іск, патрабаванні і пад.) што-н. каму і да каго.

Пралог чаго і да чаго.

Прыяхвоіца да чаго.

Прываліць 1. што да чаго (прыперці, прыхіліць да чаго-н.). 2. да чаго (*спец.* прыстаць, прычаліць – пра судна). 3. куды (*разм.* прыйсці, сабрацца ў мностве).

Прывезці 1. што (поўны ахоп прадмета дзеяннем). 2. чаго (частковы ахоп прадмета дзеяннем). 3. да каго (дадатковае акалічнаснае значэнне напрамку дзеяння).

Прывілея (выключнае права для каго-н.) для каго, каго, на каго-што, у чым.

Прывучыць (прывучаць) каго да чаго.

Прывычны 1. да чаго (які ўвайшоў у прывычку). 2. для каго-чаго і каму (звыклы, добра знаёмы).

Прыгаварыць каго-н. да чаго.

Прыгавор 1. каму (рашэнне суда). 2. каму-чаму, над кім-чым (рашэнне, пастанова грамадскасці, якой-н. арганізацыі; думка каго-н. адносна каго-, чаго-н.).

Прыгатаваць (у розных значэннях) 1. што (аб'ект дзеяння). 2. для чаго, да чаго (мэта дзеяння).

Прыгодны для чаго, у каго.

Прыдатны 1. для чаго, да чаго, на што, (каму) у каго (які гадзіцца для чаго-н.; прыгодны). 2. на што (здольны, здатны да чаго-н.).

Прыдрацца 1. да каго (абвінаваціць, папракнуць каго-н. без асаблівых падстаў). 2. да чаго (выкарастаць што-н. як зачэпку для папроку, беспадстаўнага абвінавачання).

Прыкласці 1. што да чаго (пакласці на што-н., наблізіць да сутыкнення з чым-н.; дадаць, далучыць да чаго-н.). 2. што (накіраваць дзеянне чаго-н. на што-н.; выкарыстаць з якой-н. мэтай).

Прылічыць каго-што да каго-чаго.

Прымацаваны да чаго.

Прымацаваць 1. што да чаго, на чым, дзе (трывала прырабіць, далучыць да чаго-н.). 2. каго да каго-чаго, дзе (ускласці на каго-н. якія-н. абавязкі; перадаць у чыё-н. распараджэнне, пад чыю-н. апеку; зарэгістраваць).

Прыметны (які прыцягвае да сябе ўвагу якой-н. асаблівасцю, яркай рысай і да т.п.) чым.

Прыналежнасць 1. да каго-чаго (уваходжанне ў склад чаго-н., дачыненне да чаго-н.). 2. каму-чаму, каго-чаго (неад'емная ўласнасць, прыкмета чаго-н.; уваходжанне ў лік твораў каго-н.).

Прыпадабняцца да каго-чаго, (рэдка) каму-чаму.

Прыслухацца да каго-чаго (напружыць слых; *перан.* звярнуць увагу на свой фізічны або душэўны стан; прыняць да ведама).

Прыстасавацца да чаго.

Прысуд 1. каму (рашэнне суда). 2. каму-чаму, над кім-чым (рашэнне, пастанова грамадкасці, арганізацыі, сходу; *перан.* меркаванне, думка, ацэнка).

Прысудзіць 1. каго да чаго (прыгаварыць да якога-н. пакарання). 2. каму што, што на каго з каго (вынесці судовы прыгавор аб перадачы каму-н. каго-, чаго-н.). 3. каму што (вынесці пастанову аб прысваенні, уручэнні чаго-н.).

Радавацца чаму, за каго.

Радасць 1. за каго-што. 2. ад радасці, з радасці.

Разважаць аб кім-чым, пра каго-што.

Размаўляць аб чым, пра што, (*афіц.*) адносна чаго.

Раніць (нанесці, наносіць рану ці раны; *перан.*) каго, каго ў што, каму што і што.

Распаліць каго-што, у чым (прымусіць гарэць агнём, падпаліць дровы і пад.; моцна нагрэць што-н.; *перан.*).

Раўнапраўны адзін з адным (не адзін аднаму).

Роспіс у чым (дзе), аб чым.

Роўны 1. каму-чаму, з кім-чым, па чым, паміж (між) кім (аднолькавы з кім-, чым-н. па якіх-н. адзнаках). 2. чаму (адпаведны па велічыні). 3. для каго-чаго (аднолькавы).

Рўпець каму.

Рўпіцца (клапаціцца, непакоіцца; старацца) аб кім-чым, пра каго-што, дзея каго-чаго, над чым, каля чаго, дзе (на чым).

Рыхтавацца да чаго.

Рыхтаваць 1. каго-што (аб'ект дзеяння). 2. да чаго і для чаго (мэта дзеяння).

Рэкорд 1. па чым, (рэдка) на што (не на чым, у чым) (самы высокі паказчык у чым-н.). 2. па чым, у чым (самы высокі паказчык у якім-н. відзе спорту).

Сварка каго, з кім, паміж кім.

Сварыцца 1. з кім (распачынаць сварку, лаяцца з кім-н.). 2. на каго (крычаць на каго-н., лаяць каго-н.).

Сватацца да каго, (рэдка) за каго.

Сведка чаго, чаму, у чым.

Свѣдчанне (факты, абставіны, якія пацвярджаюць што-н.).

Сведчыць 1. аб чым, пра што, супраць каго-чаго, (*устар.*) за каго-што (пацвярджаць што-н. у якасці сведкі, відавочніка; быць сведчаннем чаго-н.). 2. каму (даваць паказанні на судзе). 3. што (афіцыйна пацвярджаць што-н.).

Сігнал чаго, да чаго, аб чым, пра каго-што, на каго.

Сімпатычны для каго, каму чым.

Сімпатыя да каго, на баку каго.

Сінонім да чаго, чаго.

Сквапны на што, да чаго.

Скончыць (закончыць) 1. што, з чым (давесці да канца, палажыць канец чаму-н., спыніць што-н.). 2. што чым (зрабіць што-н. у заключэнне).

Славіцца 1. кім (быць вядомым у якасці каго-н.). 2. кім-чым, (рэдка) за што (мець шырокую вядомасць у якіх-н. адносінах).

Служыць 1. кім, за каго (у каго), дзе (выконваць службовыя абавязкі, працаваць у якасці каго-н.). 2. каму-чаму і на каго-што (накіроўваць сваю дзейнасць на карысць каго-, чаго-н.; *перан.*). 3. чым, для чаго, за каго-што, замест чаго (мець якое-н. прызначэнне). 4. што (выконваць, праводзіць набажэнства).

Смуткаваць па кім-чым, аб кім-чым, (рэдка) пра каго-што, над кім-чым.

Смяяцца 1. з каго-чаго (насміхацца, здэкавацца з каго-, чаго-н., высмейваць каго-, што-н.). 2. ад чаго, з чаго (праяўляць весялосць, радасць, рэагуючы на што-н.).

Сніць каго-што, аб чым, пра што.

Спаборніцтва 1. па чым (спартыўная сустрэча). 2. у чым, за што, на што (імкненне дабіцца лепшых вынікаў у якой-н. справе).

Спаборнічаць 1. за што (аб'ект спаборніцтва). 2. па чым, у чым, на што (прэтэндаваць на высокія вынікі).

Спагада каму-чаму, да каго-чаго.

Спагадаць каму-чаму, (рэдка) па кім-чым.

Спагнаць 1. што з каго (прымусіць заплаціць). 2. што па кім-чым (выліць на каго-н. гнеў, дрэнны настрой).

Спачуванне каму-чаму.

Справядлівы (аб'ектыўны, праўдзівы) да каго, у адносінах да каго-чаго, у чым.

Спрачацца 1. з кім (весці спрэчку). 2. аб чым, пра што, за што, з-за чаго, супраць чаго (аб'ект спрэчкі). 3. з чым (змагацца з чым-н., аказваць супраціўленне чаму-н.). 4. за што (спаборнічаць, сапернічаць).

Спытаць 1. што (канкрэтны аб'ект пытання). 2. аб чым, пра што (звярнуцца з пытаннем аб змесце ў агульным выглядзе). 3. (папрасіць што-н., звярнуцца з якой-н. просьбай) што (пры спалучэнні з канкрэтнымі назоўнікамі), чаго (пры спалучэнні з адцягненымі назоўнікамі). 4. у каго (звярнуцца з пытаннем). 5. з каго (за што) (*разм.* патрабаваць адказнасці; спагнаць).

Сродкі (матэрыяльныя каштоўнасці) для чаго, на што.

Суадносіны чаго, паміж чым, з чым.

Суадноснасць чаго, з чым.

Сумаваць па кім-чым, аб кім-чым.

Схільнасць да чаго.

Схільны да чаго.

Сысціся 1. з кім-чым (сустрэцца, ідучы насустрач, для паядынку, спаборніцтва; уступіць у блізкія адносіны). 2. чым, у чым, на чым (*перан.* аказацца адзінадушным у чым-н., падобным да чаго-н.; прыйсці да пагаднення).

Таміцца 1. за каго-што (тужыць, перажываць). 2. чым, у чым (дзе) (пакутаваць, мучыцца, пад уплывам якога-н. пачуцця, з-за адсутнасці свабоды).

Таўшчыня: таўшчынёй (-ёю) і таўшчынёй (-ёю) у, з, да (перавага аддаецца прыназоўнікавай канструкцыі). 1. таўшчынёй (-ёю) у (пры выражэнні ў адзінках вымярэння). 2. таўшчынёй (-ёю) у, з (пры ўказанні на прадмет, да якога прыраўноўваецца па велічыні ці гіамеры другі прадмет). 3. таўшчынёй (-ёю) з, да (пры ўказанні на таўшчыню, прыкладна аднолькавую або меншую за тую, што абазначана лічэбнікам).

Трэсці 1. каго-што (тузаць, хістаць з боку ў бок або ўверх і ўніз; паціскаць руку; калоцямы дрэвы, кусты, выклікаць падзенне пладоў; сатрасаць ад выбуху; падкідваць пры яздзе; рабіць вобыск і інш.; *перан.*). 2. чым (часта рухаць, махаць чым-н.).

Тужыць (нудзіцца, сумаваць, гараваць, знаходзіцца ў стане смутку) па кім-чым, аб кім-чым, (рэдка) за кім-чым.

Турбавацца за каго-што, пра каго-што, аб кім-чым, па кім-чым, з-за чаго, наконт чаго (праяўляць клопат, трывожыцца аб кім-, чым-н.).

Уважлівы да каго-чаго, (рэдка) у чым.

Уверцюра 1. з чаго (уступны ўрывак, фрагмент). 2. да чаго (музычны ўступ).

Удзельнік чаго.

Уздзейнічаць на каго-што (праз каго-што).

Уздыхаць (*перан.* сумаваць; быць закаханым у каго-н.) па кім-чым.

Улік каго-чаго.

Упаўнаважаны каго-чаго, (радзей) ад каго-чаго, па чым і па чаму.

Упаўнаважыць каго на што.

Уперціся ў што, (рэдка) на што.

Упільнаваць каго-што (сочачы, зберагчы ад чаго-н.).

Упор (у спалучэнні з дзеясловамі *рабіць, зрабіць, рабіцца*) на што.

Упоравень 1. з чым (па адной лініі, вышыні і да т.п.; *перан.*). 2. з кім (аднолькава, на роўных умовах правах і пад.).

Успомніць каго-што, аб кім-чым і пра каго-што.

Успрымальны, успрыімлівы да чаго.

Устойлівы 1. у чым, супраць (супроць) чаго (стойкі; які не падаецца ўплыву каго-, чаго-н.). 2. да чаго (які не паддаецца зменам, хістанням).

Устрымацца ад чаго, з чым.

Хвалявацца (непакоіцца) за каго-што.

Хварэць 1. на што, чым (быць хворым на якую-н. хваробу; мець які-н. недахоп, слабасць). 2. за каго-што (трывожыцца, непакоіцца аб кім, чым-н.).

Хвастаць 1. каго-што чым, па кім-чым (біць чым-н. гнуткім; сцёбаць; *разм.* біць, наносячы звонкія ўдары па целе, твары; наносіць удары ў час руху – пра вещь, сцёблы і пад.). 2. па кім-чым, у што (сячы, біць – пра вецер, дождж, снег).

Хворы на што, чым.

Чулы да каго-чаго, на што.

Чытаць 1. што (вымаўляць услых што-н. напісанае або надрукаванае). 2. аб кім-чым, пра каго-што (знаёміцца са зместам чаго-н. напісанага або надрукаванага).

Шум чаго.

Эксперымент з кім-чым, над кім-чым, на што.

Эпілог чаго і да чаго.

4. ЦЯЖКІЯ ВЫПАДКІ АРГАНІЗАЦЫІ ВЫКАЗВАННЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ⁵

4.1. Адметнасці спалучэння галоўных членаў сказа

Пры простым дзейніку, які выражаны назоўнікамі, займеннікамі або іншымі часцінамі мовы, ужытымі ў значэнні назоўніка, складанасцяў пры выбары, напрыклад, ліку выказніка не ўзнікае, бо гэты выказнік ставіцца ў той жа форме ліку, што і дзейнік (параўн.: *Месяц сее срэбныя іскры на халодныя буйныя росы.* П. Пестрак; *Яны ішлі ляснымі сцежкамі і глухімі закуткамі.* К. Чорны; *Перажытае адбілася і на яе характары.* Т. Хадкевіч). Але ў тых выпадках, калі дзейнік з’яўляецца складаным, выражаны спалучэннем слоў, якое ўяўляе сабой сінтаксічна непадзельнае адзінства (параўн.: *некалькі чалавек, натоўп людзей, трое студэнтаў, кожны з нас, дзед разам з унукам і да т.п.*), выбар формы ліку выказніка залежыць ад шэрагу наяўных у дзейніка семантычных і граматычных прыкмет, што могуць уступаць у ім у пэўныя супярэчнасці. Па-першае, пры адным і тым жа складаным дзейніку дапускаюцца варыянтныя формы ліку (адзіночны і множны) выказніка, калі дзейнік звязаны з найменнямі многіх прадметаў, але ўжываецца ў форме адзіночнага ліку (параўн.: *Пяць чалавек спазнілася на заняткі і Пяць чалавек спазніліся на заняткі*). Па-другое, у многіх выпадках выбар ліку выказнікаў залежыць ад формы і зместу адпаведных галоўных членаў або ўсяго іх спалучэння. Пры наяўнасці ў дзейніка, выражанага сінтаксічна непадзельным словазлучэннем, слоў *многа, мала, шмат, некалькі, большасць, шэраг, меншасць, рад, мноства* і да т.п., выказнік ужываецца ў адзіночным ліку пры абазначэнні дзейнікам неадусаўлёных прадметаў, дапускаецца выкарыстанне выказніка і ў множным ліку – пры абазначэнні адушаўлёных прадметаў (параўн.: *Калі-нікалі на зямлю падала некалькі кропелек дажджу.* Я. Колас; *Большасць пнёў ужо счарнела...* 1. Шамякін; *Большасць дзяўчат глядзелі на Наташу зласліва.* І. Шамякін).

⁵ Прыводзіцца па: Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. С. 253–280.

У форме адзіночнага ліку выказнік ставіцца, калі ў склад дзейніка ўваходзяць зборны лічэбнік, лічэбнікі *сотня, тысяча, мільён, мільярд* і інш., а таксама калі дзейнік выражаны назоўнікамі ўскосных склонаў з адмоўнымі і няпэўнымі займеннікамі, пры абазначэнні дзейнікам прыблізнай колькасці (параўн. адпаведна: *На двары стаяла трое незнаёмых*. П. Галавач; *Хтосьці з хлапцоў ступіў крок наперад*. Я. Маўр; *Чалавек пад дзесяць сядзела вакол вогнішча*. К. Чорны). Калі ж дзейнік выражаны спалучэннем назоўніка ў назоўным склоне і назоўніка ў творным склоне, то выказнік ужываецца ў форме множнага ліку (параўн.: *Андрэй з Параскай і не заўважылі, як вырас іх сын*. Р. Сабаленка; *Бацька з сынам пілавалі дровы*. К. Чорны). Але калі дзейнік выражаны спалучэннем асабовага займенніка першай асобы з назоўнікам, што абазначае асобу, а таксама спалучэннем з назвамі асоб, адна з якіх падпарадкавана другой, то выказнік ужываецца ў адзіночным ліку (параўн.: *Я з сястрой пайду ў грыбы*; *Маці з дзіцем гуляе ў двары*).

Выказнік у форме множнага ліку ставіцца пры неабходнасці падкрэсліць актыўнасць дзеяння, выражанага ім (параўн.: *Дваццаць чалавек выступілі супраць прапановы старшыні сходу*). Пры наяўнасці ў сказе некалькіх аднародных дзейнікаў, а таксама дзейнікаў, выражаных сінтаксічна непадзельнымі словазлучэннямі, выказнік, што знаходзіцца ў постпазіцыі да іх, звычайна ставіцца ў множным ліку, а ў прэпазіцыі – у адзіночным (параўн.: *Вочы яго праясніліся, нанурасць і заклапочанасць зніклі з твару*. Я. Колас; *Два снегіры, дзве кропелькі зары на мокрую галінку вольхі ўпалі*. Н. Маеўская; *У цесных завулках стаяў суцэльны свет і галёканне*. Я. Колас).

Дзеяслоў-выказнік мае форму мужчынскага роду пры спалучэнні з адушаўлёнымі граматычна нязменнымі назоўнікамі, што абазначаюць жывёл, і форму ніякага роду – з неадушаўлёнымі назоўнікамі (параўн.: *Калібры прыляцеў*; *Таксі пад'ехала*; *Метро працавала ў святочныя дніўсю ноч*; гл.: Сямешка 1996, 498–500).

Свае адметнасці маюць і спалучэнні дзейнікаў, выражаных назоўнікамі з лічэбнікамі: такія спалучэнні ўтвараюць адзін член сказа, сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне. Пры гэтым некаторыя лічэбнікі (*адзін*) дапасуюцца да назоўнікаў у ліку, родзе, склоне (параўн.: *адзін студэнт, адна студэнтка, адно дзіця, адны санкі; аднаго студэнта, адной студэнткі, аднаго дзіцяці, адных санак* і г.д.), іншыя (*два, тры, чатыры*) у форме назоўнага склону множнага ліку (параўн.: *два студэнты, дзве настаўніцы, тры студэнткі, чатыры хаты*) або кіруюць назоўнікамі ў форме роднага склону адзіночнага ліку (параўн.: *дзве нагі, чатыры рукі*). Ва ўскосных склонах гэтыя лічэбнікі дапасуюцца да назоўнікаў (параўн.: *двух студэнтаў, чатыром студэнткам, трыма хатамі* і г.д.). Лічэбнікі ад *пяці* і далей у назоўным і вінавальным склонах кіруюць назоўнікамі, якія ставяцца ў форме роднага склону множнага ліку (параўн.: *пяць кніг, дзесяць вучняў* і г.д.), а ў астатніх склонах дапасуюцца да назоўнікаў (параўн.: *пяці кніг, дзесяці вучням* і г.д.). Лічэбнікі *тысяча, мільён, мільярд* кіруюць ва ўсіх склонах назоўнікамі (апошнія ставяцца ў форме роднага склону множнага ліку), утвараюць з імі

сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне, адзін член сказа (параўн.: *мільён рублёў, тысячам школьнікаў, мільярдамі зорак* і г.д.). Зборныя лічэбнікі кіруюць у назоўным і вінавальным склонах назоўнікамі (родны склон множны лік тыпу *трое студэнтаў*), а ў астатніх склонах дапасуюцца да іх (параўн.: *траі.м студэнтам, траіх студэнтаў* і г.д.). Пры дробавых лічэбніках назоўнікі ўжываюцца ў форме роднага склону адзіночнага ці множнага ліку (параўн.: *тры чацвёртыя ядра, паўтара метра, адна другая апілак* і г.д.): адзіночны лік выкарыстоўваецца пры ўказанні на частку цэлай адзінкі, множны – на частку сукупнасці чаго-небудзь або частку мноства прадметаў (параўн.: *адна пятая кнігі і адна пятая кніг*).

4.2. Асаблівасці выкарыстання дадanych членаў сказа

Гэтыя асаблівасці вынікаюць найперш з сінкрэтызму, або аманіміі, значэнняў, якія праяўляюцца даданымі членамі сказа ў адпаведных словазлучэннях. Так, у атрыбутыўных спалучэннях тыпу *камандзіроўка за мяжу* другі кампанент *за мяжу* сумяшчае ў сабе азначальныя і акалічнасныя функцыі (адказвае на пытанні *якая?* і *куды?*), але ў дадзеным выпадку магчыма трансфармацыя (пераўтварэнне) падобнага спалучэння ў сінанімічную канструкцыю з атрыбутыўным значэннем *за межамі камандзіроўка* пры немагчымасці такога ж пераўтварэння ў сінтаксічна тое самае ("назоўнік + прыназоўнік + назоўнік") канструкцыі з акалічнасным значэннем залежнага члена тыпу *захапленне ад лесу*. Значыць, у першым словазлучэнні даданы член з'яўляецца азначэннем, у другім – акалічнасцю.

У функцыі азначэння ўжываецца таксама прыдатак, або назоўнік, дапасаваны да слова-дамінанты ў склоне (параўн.: *дуб-волат, Нёман-чарадзеі, возера Нарач, капітан Гурэвіч, паэма "Сымон-музыка"* і да т.п.), дзе прыдаткі займаюць постпазіцыю. Прыдаткі пішуцца праз злучок са словам, якое яны характарызуюць, пры аднясенні абодвух слоў да агульных назоўнікаў (параўн.: *студэнт-філолаг, думкі-мары, бацька-беларус* і да т.п.), калі перад агульным назоўнікам ужываецца ўласны (параўн.: *Сёмка-матрос, Свіслач-рака* і да т.п.). Ад прыдаткаў трэба адрозніваць складаныя назоўнікавыя спалучэнні, часткі якіх не звязаны паміж сабой атрыбутыўнымі адносінамі, у прыватнасці парныя словы-сінонімы тыпу *бяда-гора*, словы антонімы тыпу *купля-продаж*, тэрміналагічныя ці спецыяльныя словы тыпу *вагон-рэстаран*, спалучэнні з азначальным кампанентам тыпу *гора-кіраўнік*.

Некаторыя ўскосныя дапаўненні пры спалучэнні са словамі-дамінантамі (гэтыя словы кіруюць дапаўненнямі) сумяшчаюць у сабе розныя сінтаксічныя значэнні. Так, у словазлучэнні *бліны з ікрой* кампанент з *ікрой* можа мець значэнні дапаўнення і азначэння (параўн.: *з чым?* і *якія?*), у словазлучэнні *ўмешвацца ў дыскусію* – значэнні дапаўнення (*у што?*) і акалічнасці месца (*куды?*), у словазлучэнні *засмяяцца ад радасці* – значэнні дапаўнення (*ад чаго?*) і акалічнасці прычыны (*чаму?*). У такіх выпадках і характарыстыка залежных членаў павінна быць сінкрэтычнай: у дадзеных

выпадках – азначальнае дапаўненне (*бліны з ікрой*), акалічнаснае дапаўненне (*умешвацца ў дыскусію, засмяцца ад радасці*).

Пры спалучэнні прамога дапаўнення і прамога дзеяслова з адмоўнай часціцай *не* адзначаюцца выпадкі раўнапраўнага ўжывання дапаўнення ў вінавальным і родным склонах (параўн.: *Я не чытаў гэту кнігу* і *Я не чытаў гэтай кнігі*), але ў цэлым у падобных словазлучэннях пры ўзмоцненым адмаўленні перавага аддаецца роднаму склону, а пры аслабленым – вінавальнаму. Вінавальны склон прамога дапаўнення ўжываецца таксама, калі яно выражана ўласным іменем (параўн.: *Цярэшку ніхто не бачыў*. З. Бядуля), калі дапаўненне знаходзіцца ў прэпазіцыі да дзеяслова (параўн.: *Лес не сякуць языкамі*. К. Крапіва), у сінтаксічнай канструкцыі “не + спрагальны дапаможны дзеяслоў + інфінітыў пераходнага дзеяслова + дапаўненне” (параўн.: *Лабановіч ужо не мог змяніць тон*. Я. Колас).

Акалічнасці, выражаныя інфінітывам, могуць сумяшчаць у сабе значэнні акалічнасці месца і акалічнасці мэты. Для размежавання гэтых значэнняў трэба ўлічваць сінтаксічныя функцыі дзеяслова-выказніка, які кіруе адпаведнымі акалічнасцямі: калі ён ужо мае пры сабе акалічнасць месца, выражанае прыслоўем або назоўнікам, то наяўны інфінітыў мае значэнне акалічнасці мэты (параўн.: *Хлопцы спыніліся непадалёку адначыць*. М. Лынькоў); а калі не мае пры сабе згаданай акалічнасці, то інфінітыў адыгрывае сінтаксічную ролю акалічнасці месца, хоць усё ж і з дадатковым мэтавым значэннем (параўн.: *Хадзілі з цёткай збіраць травы і зёлкі*. Я. Колас. – *Хадзілі куды? Хадзілі з якой мэтай?*).

Такім чынам, пры ўстанаўленні адпаведных значэнняў даданых членаў сказа неабходна браць пад увагу, па-першае, выражаны суадноснымі словамі сэнс, па-другое, граматычныя формы гэтых членаў і характар сінтаксічных канструкцый, дзе яны ўжываюцца.

4.3. Складанасці, звязаныя з ужываннем аднародных членаў сказа

У сінтаксічнай структуры сказа адну і тую ж яе пазіцыю здатны запаўняць некалькі розных слоў, якія могуць быць аднароднымі і неаднароднымі. Ад вызначэння адпаведнага статуса падобных слоў вырашаюцца пытанні, што датычацца як сінтаксічнай стылістыкі (гл.: Цікоцкі 1958), так і знакаў прыпынку, у прыватнасці косак, якімі раздзяляюцца аднародныя бяззлучнікавыя члены, а таксама аднародныя члены з адзіночнымі супраціўнымі злучнікамі *а*, *аднак*, *але*, *ды* (у значэнні ‘*але*’), *затое*, паўтаральнымі двайнымі злучнікамі, і не раздзяляюцца неаднародныя члены.

Зыходнай характарыстыкай аднароднасці служаць суадносіны слоў (пры наяўнасці разам з паясняльнымі), што знаходзяцца ў адной і той жа сінтаксічнай пазіцыі, з якой-небудзь прыкметай (колер, матэрыял, памер, форма, якасць і г.д.), ці з тэматычным класам слоў, якія абазначаюць прадметы, дзеянні. Так, аднароднымі дапасаванымі азначэннямі могуць быць прыметнікі аднаго лексіка-граматычнага разраду – якасныя ці адносныя.

Аднародныя члены дапускаюць паміж сабой устаўку злучніка *і* (параўн.: *Непадалёку быў горад, які зіхацеў сінімі, белымі, жоўтымі агнямі*. З. Бядуля; *Дзень спякотны і вясёлы з песняй жніўнаю прыйшоў*. П. Броўка). Аднароднымі могуць быць дзейнікі і дапаўненні, выражаныя назоўнікамі пэўнай тэматычнай групы (параўн.: *На градках растуць агуркі, памідоры, капуста*. Х. Шынклер; *Ён стаў пчаларом, і садаводам, і агароднікам*. З. Бядуля); выказнікі, выражаныя дзеясловамі адной тэматычнай групы (параўн.: *У бубны дахаў вецер б'е, грыміць па ім, звініць, няе*. М. Багдановіч), акалічнасці, выражаныя словамі аднаго лексіка-граматычнага разраду (параўн.: *Спакойна, разважна цячэ размова*. К. Чорны; *За гарамі, за даламі, у балотах пустынных паўставала, вырастала новая краіна*. Я. Купала).

Аднароднымі могуць быць словы і словазлучэнні (параўн.: *Лес наступаў і расступаўся, лужком зялёным разрываўся*. Я. Колас), словазлучэнні (параўн.: *Праз шырокую дарогу, праз зялёную дуброву, праз жытнёвыя налі на арэхі мы пайшлі*. Н. Тарас). Аднародныя члены, звязаныя непаўтаральнымі і несупраціўнымі злучнікамі, коскамі не раздзяляюцца (параўн.: *У сяле чулася гаворка і песні*. Я. Колас; *Са смехам і крыкам бягуць да ракі хлапчукі*. А. Куляшоў; *Буслы збіраліся ў чароды і доўга стаялі на грудях або ляніва аглядалі лагчыны*. Я. Колас). Аднароднымі могуць быць у розных граматычных формах словы, выражаныя і аднолькавымі, і рознымі часцінамі мовы (параўн.: *На палях і над лясамі ззяе пагодны сонечны дзень*. П. Галавач; *Замак быў двухпавярховы, з сутарэннямі*. У. Караткевіч).

Коскамі раздзяляюцца аднародныя члены, звязаныя двайнымі злучнікамі (параўн.: *не толькі – але і, хоць і – але, як – так і* інш.), паўторнымі спалучальнымі ці размеркавальнымі (параўн.: *або – або, ды – ды, і – і, ні – ні, то – то, ці – ці і* інш.); напрыклад, *Хоць і стомлены быў дзед Талаш, але заснуў не адразу*. Я. Колас; *Адзін толькі штаб ды разведка, ды Толя Клімёнак ведаюць пра новую блакаду*. Я. Брыль, а таксама адзіночнымі супраціўнымі і ўступальнымі злучнікамі (параўн.: *Чорны мак, ды смачны, белая рэдзька, ды горкая*. Прыказка; *Спазніліся мы, хоць і вельмі застаць іх хацелі*. А. Куляшоў). Пры аднародных членах сказа могуць ужывацца абагульняльныя словы з акалічнаснай сінтаксічнай функцыяй, што і яны, але з больш шырокім значэннем, пры гэтым абагульняльнае слова ў прэпазіцыі аддзяляецца ад аднародных членаў двукроп'ем (параўн.: *Вясна, кажуць, прыгожая ўсюды: і ў полі, і ў лесе, і ў горадзе*. Я. Брыль), а ў постпазіцыі – працяжнікам (параўн.: *Будынак, парк і агароджа – было ўсё слаўна і прыгожа*. Я. Колас). У якасці абагульняльных слоў часцей за ўсё ўжываюцца займеннікі тыпу *ўсё*, а таксама родавыя ў адносінах да аднародных членаў назоўнікі і іншыя часціны мовы (параўн.: *Былі тут розныя будынкі: гуменцы, гумны і адрынкі*. Я. Колас; *Усе былі апрануты па-святочнаму: чысценька і прыгожа*. Я. Колас; *Яны зайшлі ў кантору ўтраіх: Урбановіч, Віктар і Цімка*. У. Карпаў). Паміж аднароднымі бяззлучнікавымі супрацьпастаўленымі членамі ставіцца працяжнік (параўн.: *Ён не працуе – імішу правіць*. Я. Колас).

Не з'яўляюцца аднароднымі і не раздзяляюцца коскамі дапасаваныя азначэнні, выражаныя прыметнікамі розных лексіка-граматычных разрадаў (якаснымі і адноснымі, якаснымі і прыналежнымі), а таксама прыметнікамі і займеннікамі, прыметнікамі і лічэбнікамі (параўн.: *Зямлю парэзалі вузкія сялянскія дарогі*. Я. Колас; *Насталі кароткія туманныя асеннія дні*. Я. Колас). Паміж неаднароднымі членамі сказа нельга ўставіць злучнік і (параўн.: **вузкія і сялянскія дарогі і г.д.*), яны вымаўляюцца без паўз і без адпаведнай інтанацыі пералічэння.

У гутарковай мове і ў стылі мастацкай літаратуры аб'яднанне слоў у аднародныя з'яўляецца больш свабодным, чым у афіцыйна-дзелавым і навуковым стылях мовы, што часам выкарыстоўваецца пісьменнікамі для дасягнення пэўных стылістычных мэтай (параўн.: *Працаваў Сямён Барысавіч ад некалькіх арганізацый і нарыхтоўваў ўсё: шкуры, грыбы, рогі і капаты, шэрсць, мёд, лекавыя травы і нават яловыя шышкі*. І. Навуменка).

4.4. Цяжкасці, звязаныя з адасабленнямі

У структуры сказа нярэдка інтанацыйна і сэнсава выдзяляюцца словы і словазлучэнні, якія называюцца адасобленымі і ўжываюцца ў сінтаксічнай функцыі азначэнняў, дапаўненняў, акалічнасцяў. На пісьме гэтыя члены сказа, як правіла, выдзяляюцца знакамі прыпынку (коскамі; працяжнікамі – пры асобым выдзяленні). Адасобленыя дапасаваныя азначэнні выражаюцца або адзіночнымі прыметнікамі (параўн.: *А лес маўчыць, глухі, таемны*. Я. Колас), або прыметнікамі з залежнымі словамі (параўн.: *Па расе, ад сонца яркай, мы вярталіся дамой*. П. Панчанка), або дзеепрыметнікамі і дзеепрыметнікавымі зваротамі (параўн.: *Горда стаяць магутныя дубы, задуманныя і пажыццельныя*. М. Гарэцкі; *Паабял дарогі стаіць лес, пасівелы ад інею*. Я. Колас). **Апошнія азначэнні не выдзяляюцца коскамі, калі знаходзяцца ў прэпазіцыі да паяснёнага слова (параўн.: *Засеяныя шчырай рукой палі вакол вёскі роўна зелянелі маладымі ўсходамі*. К. Чорны; *Абмытая дажджом зямля дыміцца, дыхаючы поўнымі грудзмі*. П. Панчанка).**

Адасобленыя недапасаваныя азначэнні выражаюцца назоўнікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі, спалучэннямі назоўніка, лічэбніка, інфінітыва, прыслоўя і вылучаюцца знакамі прыпынку ў залежнасці ад месца ў сказе і характару сэнсавага і інтанацыйнага выдзялення. Гэтыя азначэнні заўсёды выдзяляюцца пры характарыстыцы асабовага займенніка (параўн.: *Ён, шчуплы невялікі, у палатняным кашушкі, выглядаў нейкім дзіўным і смешным*. В. Адамчык; *Малады, разумны, дужы, ён меў добрую дружыну, моцнае княства*. С. Тарасаў), але не выдзяляюцца і ў постпазіцыі, і ў прэпазіцыі пры моцнай семантычнай сувязі з паяснёным словам (параўн.: *Хлопчык гадоў сямі сядзеў на возе*. З. Бядуля; *У жоўтых кашушках вавёркі спрытна скачуць*. П. Панчанка).

У якасці адасобленых азначэнняў выкарыстоўваюцца таксама прыдаткі, што выражаюцца назоўнікам або назоўнікавымі спалучэннямі; яны

выдзяляюцца на пісьме коскамі або працяжнікамі. (параўн.: *Мужчына, фурман, здымаў з калёс вялізную карзіну*. П. Галавач; *Госця – маладая дзяўчына – сядзела ў пакоі і ціха размаўляла з маці*. У. Краўчанка).

Адасобленыя дапаўненні выражаюцца, як правіла, спалучэннямі прыназоўнікаў *акрамя, апрача, замест* і інш. з назоўнікамі і займеннікамі, якія стаяць часцей у прэпазіцыі да дзеяслова, радзей таксама і ў постпазіцыі, выдзяляюцца на пісьме знакамі прыпынку, звычайна коскамі (параўн.: *Акрамя кучаравых бярозак, на ўзгорку расла высокая сухаверхая хвоя*. З. Бядуля; *На свеце ўсё знойдзеш, апрача бацькі і маці*. Прымаўка), але калі прыназоўнік *замест* ужываецца ў значэнні прыназоўніка *за*, то такое дапаўненне не адасабляецца (параўн.: *Сёння Мікалай працаваў замест брата і Сёння Мікалай працаваў за брата*).

Адасобленыя акалічнасці выражаюцца, з аднаго боку, дзеепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі зваротамі (параўн.: *Не змаўкаючы, гула завіруха*. І. Мележ; *Расчасаўшы пышныя кудры, лес па пояс убраўся ў туман*. Я. Колас), з другога – прыслоўнымі словазлучэннямі і назоўнікамі ў спалучэннях з прыназоўнікамі (параўн.: *На ўзгорку, побач з хатай, расце высокі дуб*. З. Бядуля; *Бульдозер, за крокам крок, насыпае, раўняе пясок*. М. Хведаровіч). Не адасабляюцца акалічнасці, выражаныя адзіночнымі дзеепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі зваротамі, што па сваёй функцыі набліжаюцца да прыслоўяў і характарызуюць выказнік (параўн.: *Салдаты весела смяліся нягледзячы на стому*. І. Мележ).

Акалічнасці месца, часу, меры і ступені, спосабу дзеяння звычайна адасабляюцца, выдзяляюцца на пісьме коскамі ці працяжнікамі, калі размешчаны за іншымі акалічнасцямі (параўн.: *Там, далёка за дамамі, разляглося поле*. Я. Колас; *У той жа дзень, вечарам, у пакой да Алеся зайшлі групай таварышы*. П. Галавач; *Сані рыпняць па-ранішняму – глуха, коратка, абрываючыся*. Я. Скрыган), але ў залежнасці ад сэнсу і інтанацыі гэтыя акалічнасці могуць не адасабляцца і адпаведна не выдзяляцца коскамі (параўн.: *Тут у лесе панавала цішыня*. Я. Колас; *Учора вечарам я вярнуўся ўроднае сяло*. Б. Мікуліч).

У якасці ўдакладняльных членаў сказа могуць ужывацца параўнанні, выражаныя і асобным словам, і словазлучэннем, якія часта адасабляюцца на пісьме коскамі. Параўнанні здатны ўвасабляцца ў сказе назоўнікамі творнага склону (звычайна не адасабляюцца). напрыклад, *Зайцамі кладуцца цені на сцяне*. М. Танк, і спалучэннямі слоў са злучнікамі *як, нібы, быццам, што* і інш., фразеалагізмамі, часцей за ўсё выконваюць сінтаксічную ролю акалічнасцяў (параўн.: *Снапы, што салдаты, стаяць*. П. Броўка; *Гай заціх, бы ў сне*. Я. Колас), радзей азначэнняў (параўн.: *Пырскі, крохкія, як шкло, узлятаюць пад вяслом*. П. Глебка), выказнікаў (параўн.: *Бульба – як арэхі*. Я. Купала), могуць займаць у сказе розныя сінтаксічныя пазіцыі, заўсёды выдзяляюцца коскамі, калі адносяцца да ўказальных слоў (параўн.: *Вецер свішча так, як звер*. Я. Колас; *Пах травы быў не такі, як у сярэдзіне лета*. І. Мележ), звычайна выдзяляюцца коскамі пры іх аднясенні да іншых членаў

сказа (параўн.: *Сажалка замярзае раней, чым рэчка*. І. Шамякін; *Дзяўчаты, нібы русалкі, карагоды водзяць*. П. Панчанка) і калі па сваім значэнні нагадваюць пабочныя словы і словазлучэнні (параўн.: *Рыба, як на злосць, не лавілася*. М. Гарэцкі).

У сказе параўнанні часцей за ўсё ўдакладняюць выказнік (параўн.: *Снег пад нагамі скрыціць, як жывы*. З. Бядуля), радзей іншыя члены сказа (параўн.: *Круглы, нібы шар, месяц выплыў з-за лесу*. К. Чорны – азначэнне; *Ночка глухая цягнецца доўга, як год*. Я. Колас – акалічнасць; *Дзед Талаш быў зацятый і горды, як дзікі арол*. Я. Колас – дзейнік; *Юзіку без газеты, як без вачэй*. К. Крапіва – дапаўненне). Бяззлучнікавыя параўнанні выступаюць у сказе склонавымі формамі (звычайна творным) назоўнікаў, у прыназоўнікава-склонавых формах (нярэдка з паясняльнымі словамі) і не выдзяляюцца знакамі прыпынку (параўн.: *Думка рэжа нажом*. М. Гарэцкі; *Збілі на горкі яблык*. Я. Колас). Не адасабляюцца параўнальныя звароты, прадстаўленыя фразеалагізмамі, акалічнасцямі меры і ступені, спосабу дзеяння, месца (параўн.: *Іван заснуў як пшаніцу прадаўшы*. Я. Колас; *Бухча заходзіў сюды не часцей як адзін раз*. К. Чорны; *Як віхры машыны бягуць па зямлі*. Я. Купала; *Гукі даносіліся да нас як бы здалёк*. І. Шамякін), а таксама словымі, што ўваходзяць у склад выказніка (параўн.: *Хата была як цацка*. А. Чарнышэвіч), калі параўнальны зварот мае сэнс ‘у якасці’ ці значэнне тоеснасці (параўн.: *Панаса забралі як заложніка*. Я. Колас; *Дзед слухае мяне як дарослага*. З. Бядуля), калі перад параўнальным зваротам ужываюцца часціцы *не (ні)*, *амаль*, прыслоўе *зусім* (параўн.: *Міхась трымаўся не як сталы чалавек*. Я. Колас; *Сонца прыграла зусім як летам*. М. Паслядовіч).

4.5. Асаблівасці ўжывання ўстаўных слоў і канструкцый

У сказе нярэдка выкарыстоўваюцца ўстаўныя словы і канструкцыі, якія не з’яўляюцца яго членамі: звароткі, сцвярджальныя, адмоўныя, пытальныя і эмацыянальныя словы і словазлучэнні. Звароткі абазначаюць у сказе асобу ці прадмет, да якіх звяртаецца прамойца. Звароткі могуць быць развітымі, у форме словазлучэнняў (параўн.: *Дзень добры, юная вясна*. Я. Колас), і неразвітымі, у форме асобных слоў (параўн.: *Ты не гніся, брат, ніколі траўкаю пахілай*. Я. Колас; *Пралятайце, гады, залатымі агнямі*. М. Багдановіч); займаюць розныя месцы ў сказе (пачатак, сярэдзіна, канец), заўсёды выдзяляюцца коскамі, а таксама выклічнікамі, калі стаяць у пачатку сказа і вымаўляюцца з асобай клічнай інтанацыяй (параўн.: *Далёкае неба і Сіняе неба! Што ёсць на свеце дзіўнейшае, як ты*. Я. Колас).

У тых выпадках, калі развіты зваротак раздзяляецца ў сказе іншымі словамі, то кожная частка зваротка выдзяляецца коскамі (параўн.: *Ой ты, мая рыбка, спі, залатая*. Я. Колас). Выклічнікі *о*, *ну*, што ўтвараюць цеснае адзінства са звароткам, коскамі не выдзяляюцца (параўн.: *Ну брат, цудоўнае жыццё ў нас настала*. М. Клімковіч), але ў іншых выпадках вылучаецца знакамі прыпынку толькі зваротак (параўн.: *О! Пятро Сымонавіч! Як вы сюды трапілі*. У. Краўчанка).

Сцвярджальныя словы пацвярджаюць тое, аб чым гаворыцца ў сказе (параўн.: *Так, жыццё бязмерна шпарка крочыць*. М. Хведаровіч); адмоўныя словы выступаюць у форме часціцы *не*, з дапамогай якой адмаўляецца тое, пра што гаворыцца ў сказе (параўн.: *Не, не знайсці свяцей святога, чым ты. бацькоўская зямля*. М. Калачынскі); пыталымі словамі (звычайна часціцамі *а, га, што, як* і інш.) удакладняецца тое, пра што гаворыцца ў сказе (параўн.: *Давайце лепш дружыць будзем, га?* Я. Брыль); эмацыянальныя словы, як правіла выклічнікі, выражаюць пачуцці, пабуджэнні, што вынікаюць са зместу сказа (параўн.: *Эй, клічце сяброў на нараду*. Я. Колас). Усе згаданыя словы могуць займаць розныя месцы ў сказе (пачатак, сярэдзіна, канец) і вылучаюцца ў залежнасці ад яго зместу або коскамі, або выклічнікамі, або працяжнікамі (параўн.: *Ого, як прыемна і хораша імчацца вярхом на кані*. І. Грамовіч; *Павага мне – уга! – ад сыноў у хаце*. А. Бялевіч; *Колькі ў лесе грыбоў, ай-яй-яй!* З. Бядуля).

Пабочныя словы і словазлучэнні выражаюць адносіны прамойцы да зместу паведамлення, уключаюць у сябе мадальныя словы і выразы, што перадаюць упэўненасць, верагоднасць (параўн.: *безумоўна, на самай справе, без сумнення* і да т.п.), неверагоднасць, няўпэўненасць (параўн.: *магчыма, думаю, хутчэй за ўсё* і да т.п.), эмоцыі (параўн.: *на ішчасце, на жаль* і да т.п.), крыніцу думкі (параўн.: *на іх погляд, на маім меркаванні* і да т.п.), паслядоўнасць выкладзенай думкі (параўн.: *па-першае, па-другое* і да т.п.), розныя заклікі да суб'екта (параўн.: *наверце, прабачце, калі ласка* і да т.п.), манеру выказвання (гіпараўн.: *інакш кажучы, па сутнасці, адным словам* і да т.п.). Пабочныя словы і словазлучэнні выдзяляюцца на пісьме коскамі або пры пэўнай інтанацыі працяжнікамі (параўн.: *Напішы мне, калі ласка, пісьмяк дахаты*. Я. Колас; *Наогул – лета ў вёсцы прыгажэйшае, чым у горадзе*. М. Гамолка). Пабочнымі могуць быць не толькі словы, словазлучэнні, але і сказы, якія выдзяляюцца коскамі, працяжнікамі, а таксама і дужкамі – пры аслабленай сувязі са зместам сказа (параўн. адпаведна: *Шчырага прывітання, як чакаў Кузьма, не атрымалася*. Я. Колас; *Ад дарогі – дарога была нібы мяжой – пачынаецца заліўны луг*. І. Шамякін; *Жанчына была (ці мо толькі здаецца) высокая ростам*. К. Чорны).

Пабочныя словы і словазлучэнні могуць супадаць па сваёй форме з членамі сказа, але адрозніваюцца ад іх тым, што сказ без пабочных элементаў захоўвае свой змест і структуру, а без адпаведных членаў сказа практычна разбураецца (параўн.: *Дом, відаць, пабудаваны нядаўна і Дом відаць здалёку*). Пабочныя словы, словазлучэнні, сказы могуць адносіцца да пэўнага члена сказа ці да ўсяго сказа: у першым выпадку яны размяшчаюцца каля гэтага члена, у другім – звычайна ў пачатку сказа (параўн.: *Увесь свет, здавалася яму, скакаў лавоніху*. Я. Колас; *Між іншым – я сам люблю прыход вясны*. П. Панчанка).

Устаўныя словы, словазлучэнні не з'яўляюцца членамі сказа, а толькі ўдакладняюць яго змест або нешта дадаюць да яго, ніколі не ўжываюцца ў пачатку галоўнага сказа і абавязкова выдзяляюцца такімі знакамі прыпынку,

як дужкі, працяжнікі, коскі; не маюць адносінаў да асобы выказвання, служаць у ім больш самастойнымі часткамі, чым пабочныя словы і словазлучэнні, выражаюцца тымі ж часцінамі мовы, што і словы, якія яны ўдакладняюць, тлумачаць, і даволі шырока выкарыстоўваюцца для паяснення незразумелых і малазразумелых слоў і выразаў, напрыклад, *Ён (стары Міханевіч) слаўны паляўнічы*. З. Бядуля; *У руках яго вялікая галка камякоў (бульбяной кашы)*. К. Крапіва. Побач з устаўнымі словамі і словазлучэннямі ўжываюцца ўстаўныя сказы, якія могуць характарызаваць увесь галоўны сказ, напрыклад: *Буслы над возерам замёрлі (нас ахапіла цішыня)*. П. Глебка.

У залежнасці ад ступені семантычнай сувязі са сказам устаўныя элементы выдзяляюцца працяжнікамі (моцная сувязь), дужкамі (слабейшая сувязь), коскамі (яшчэ слабейшая сувязь), напрыклад: *Янка Тукала жыў не так дачэка ад Мікуліч – за Нёманам вярсты тры*. Я. Колас; *На ўзлеску (дзе цішэй) яны спыніліся і расклалі касцёр*. З. Бядуля; *Людзі, а іх было багата, проста за жываты хапаліся ад смеху*. М. Лынькоў.

Пабочныя элементы адрозніваюцца ад устаўных сваёй суб'ектыўнай мадальнасцю, г.зн. выражанымі адносінамі аўтара паведамлення да яго зместу, з'яўляюцца больш абмежаванымі і па колькасці, і па структуры (словазлучэнні і сказы), а ад непабочных аманімічных слоў – сваім лексічным значэннем, характарам сінтаксічных сувязяў з іншымі членамі сказа, частым адасабленнем (гл.: Яўневіч, Сцяцко 1969, 135–141; Рагаўцоў 2001, 134–137). Напрыклад, пабочнае слова *аднак* адрозніваецца ад аманімічнага супраціўнага злучніка сваім значэннем ('усё-такі') і сваім палажэннем у сказе (стаіць у любым яго месцы), часта выдзяляецца коскамі (параўн.: *Свеціць сонца. Аднак на дварэ холадна*. Т. Хадкевіч; *Капітан, аднак, не спыняўся, настойліва вёў роту на нямецкія пазіцыі*. І. Мележ; *Якое ж ты недалужнае дзіця, аднак!* М. Лынькоў). Слова *напэўна* служыць пабочным, калі мае значэнне 'мабыць', а ў значэннях 'беспамылкова', 'хутчэй за ўсё' пабочным не з'яўляецца (параўн.: *У седлавіне, напэўна, быў перавал, туды вяла сцежка*. В. Быкаў; *Саўка напэўна ўцёк бы, калі б за ім не пагналіся разам з гаспадарамі сабакі*. Я. Колас). Словы *быццам*, *нібыта* служаць пабочнымі ў значэнні няпэўнасці, а ў значэнні 'паводле нечых слоў' ці злучніка пабочнымі не з'яўляюцца (параўн.: *І Тодар Пошта, як быццам, гэта не бачыў*. К. Крапіва; *Дзед штодня цешыў унукаў, быццам вясна ўжо блізка*. Цётка). Слова *бадай* у значэнні 'магчыма' служыць пабочным, а ў значэннях 'няхай бы', 'каб' пабочным не з'яўляецца (параўн.: *Бадай, яшчэ нікому не ўдалося ніколі выдаць за белае чорнае і наадварот*. В. Быкаў; *Бадай ты згарэла*. А. Васілёнак).

4.6. Парадак слоў у сказе

У адрозненне ад некаторых моў (англійская, нямецкая і інш.), дзе сказы будуцца па так званай рамачнай схеме з замацаванымі ў ёй месцамі іх членаў, беларуская мова, як і руская, мае адносна вольны парадак слоў у сказе і часта іх перамяшчэнне не вельмі істотна ўплывае на агульны выказаны сэнс (параўн.: *Заняткі пачынаюцца заўтра а дванаццатай гадзіне*;

А дванаццатай гадзіне заўтра пачынаюцца заняткі; Заўтра а дванаццатай гадзіне заняткі пачынаюцца і г.д.). Тым не менш змена месца слоў у сказе можа прыводзіць да граматычнай і семантычнай неадназначнасці адпаведнага паведамлення, часам даволі істотнай (параўн.: *Сонечнае надвор'е* і *Надвор'е сонечнае* – у першым сказе прыметнік з'яўляецца азначэннем, у другім – выказнікам; *Аўтобус абагнаў тралейбус* і *Тралейбус абагнаў аўтобус* – у першым сказе *аўтобус* – дзейнік, у другім – дапаўненне і г.д.).

Звычайна ў вусным маўленні адвольны парадак слоў сустракаецца часцей, чым у пісьмовым тэксе, бо сэнс сказа ўспрымаецца больш-менш адназначна за кошт інтанацыі і лагічнага націску амаль незалежна ад парадку размяшчэння слоў у сказе. Аднак на пісьме інтанацыйныя сродкі практычна не перадаюцца, таму тут вызначэнне сэнсу адпаведнага сказа залежыць найперш ад парадку слоў у ім. Так, у вусным выкананні сэнс сказа *Ён сустрэў яе на паляне з кветкамі* дапускае ў залежнасці ад характару яго вымаўлення чатыры варыянты: *Ён з кветкамі... Сустрэў з кветкамі... Яе з кветкамі... На паляне з кветкамі...* На пісьме гэтыя розныя сэнсы можна перадаць толькі парадкам слоў шляхам размяшчэння словазлучэння з *кветкамі* побач з граматычна і семантычна падпарадкавальным словам, як гэта паказана ў прыведзеных прыкладах (параўн. таксама розныя сэнсы сказаў, што складзены з адных і тых жа слоў: *Я тэлефанаваў не ёй; Я не тэлефанаваў ёй; Не я тэлефанаваў ёй*).

У беларускай мове адзначаюцца два віды парадку слоў у сказе: прамы і адваротны (інверсійны). Першы з іх адносіцца да стылістычна нейтральных, выкарыстоўваецца, як правіла, у афіцыйна-дзелавым і навуковым стылях, другі з'яўляецца звычайна экспрэсіўна афарбаваным, часцей сустракаецца ў гутарковым стылі і ў стылі мастацкай літаратуры. Пры прамым парадку слоў дзейнік стаіць перад выказнікам (параўн.: *Лета наступіла*), дапасаванае азначэнне перад паяснёным словам (параўн.: *высокі дуб*), недапасаванае – пасля яго (параўн.: *дуб з шырокай кронай*), дапаўненне – пасля выказніка (параўн.: *бачыць дуб, любавання дубам*), акалічнасць спосабу дзеяння – перад выказнікам (параўн.: *хутка ісці*), акалічнасць месца – пасля выказніка (параўн.: *сустрэць каля дуба*). У цэлым сказ з прамым парадкам слоў будзецца па сінтаксічным узору тыпу *Высокі дуб з шырокай кронай адзінока стаяў пасярэдзіне поля*. Нязменным у словазлучэннях і сказах з'яўляецца толькі парадак асобных службовых слоў. Так, прыназоўнікі заўсёды размяшчаюцца ў прэпазіцыі да знамянальнага імені (параўн.: *у лесе, каля лесу, над лесам, уздоўж лесу і г.д.*), спалучальныя злучнікі месца пачынаюцца паміж членамі сказа ці сказамі (параўн.: *настаўнікі і вучні, дубы ды бярозы; Стаяў калісь тут бор стары і жыў лясун у тым бары*. М. Багдановіч), падпарадкавальныя злучнікі размяшчаюцца ў пачатку даданых сказаў (параўн.: *Дачакаліся дня, калі пайшоў снег*. І. Шамякін; *Дзядзька Раман чакаў, што скажа настаўнік*. Я. Колас). Але, напрыклад, часціцы могуць стаяць як перад знамянальным словам (параўн.: *не бачыў, хоць заўтра, амаль*

усе і г.д.), так і пасля яго (параўн.: *сядзеў жа, зрабіў бы і г.д.*), што залежыць ад іх значэння і разрадаў.

Размяшчэнне членаў сказа адзін адносна аднаго вызначаецца іх граматычным і лексічным значэннем, стылістычнай функцыяй. З кожным выпадкам змены парадку слоў звязваецца намер аўтара выразіць аднымі і тымі ж словамі або розныя думкі ці нюансы думак. Прамым парадкам слоў звычайна перадаецца апісальны характар адпаведных фактаў, падзей, адваротным – апавядальны (гл.: Беларуская граматыка, ч. 2, 1986, 248–271). Так, прэпазіцыя дзейніка адносна выказніка адзначаецца пры прамым парадку слоў, калі дзейнік і залежнае слова (словы) выражаюць вядомую для суб'еднікаў частку выказвання, так званую тэму, а выказнік і звязаныя з ім словы – новую частку, рэму (параўн.: *Азёрная сінь дыша лёгкім туманам*. А. Куляшоў): тэма-рэматычная структура сказа вывучаецца ў межах сінтаксічнага кірунку, які называецца актуальным члененнем сказа (гл.: Сямешка 1996, 581–582). Прамы прадак слоў сведчыць і пра сінтаксічную залежнасць выказніка ад дзейніка. Калі дзейнік выражаны займеннікам, то ён звычайна займае прэпазіцыйнае становішча адносна выказніка (параўн.: *А хто там ідзе, а хто там ідзе ў агромністай такой грамадзе*. Я. Купала), але калі словы, граматычна залежныя ад выказніка, займаюць першыя пазіцыі ў выказванні, ён займае прэпазіцыйнае месца ў адносінах да дзейніка (параўн.: *На сінія травы, на сосны густыя навалі спускаўся жнівеньскі вечар*. П. Панчанка). Прамы парадак слоў (дзейнік + выказнік) назіраецца і ў тых выпадках, калі пры дзейніку ў сказе маецца некалькі выказнікаў (параўн.: *Сонца блішчала, пералівалася на маладыя зялёныя лісці, залівала шырокае неўзаранае поле, адбівалася на парэнчах мастка*. Л. Арабей), а пры наяўнасці ў сказе некалькіх дзейнікаў і выказнікаў парадак іх размяшчэння можа быць і прамым, і адваротным. Дзейнік звычайна займае прэпазіцыйнае становішча, калі выказнік з'яўляецца састаўным, калі выражаны інфінітывам (параўн.: *Андрэй не ўмеў суцяшаць словамі*. А. Чарнышэвіч; *Дзяцей уздаваць – не грыбы набіраць*. Прымаўка).

У тых выпадках, калі ўвага аўтара засяроджваецца на дзеянні, выражаным выказнікам, на які падае лагічны націск, выказнік займае месца перад дзейнікам (параўн.: *Купаецца сонца ў расе*. Я. Купала). Калі галоўны член сказа выражаны назоўнікам назоўнага склону, інфінітывам, то на першае месца ставіцца дзейнік, а на другое выказнік, г.зн. адзначаецца прамы парадак слоў (параўн.: *Мінск – сталіца Беларусі; Пакуль жаніцца – загіцца*. Прымаўка).

Дапасаванае азначэнне займае ў адносінах да паяснёнага слова прэпазіцыйнае месца, а недапасаванае – постпазіцыйнае, г. зн. маем у адносінах да гэтых слоў прамы парадак (параўн.: *У шырокія вокны ласкава пазірала ранішняе сонца*. М. Лынькоў; *Жыццё на фронце раскрыла мне вочы*. Я. Колас). Калі ж пры паяснёным слове маецца некалькі дапасаваных азначэнняў, то бліжэй да яго ставіцца азначэнне, выражанае адноснымі прыметнікамі, бо яны абазначаюць пастаянныя прыкметы прадметаў.

(параўн.: *Лес начынаўся цудоўным сасновым борам*. І. Шамякін). У складаных тэрмінах і фразеалагізмах звычайна захоўваецца прамы парадак слоў (параўн.: *адносны займеннік, пытальны сказ, лёгкі хлеб, рабінавая ноч* і да т.п.). Постпазіцыйныя прыметнікі ў сказе адасабляюцца (параўн.: *Над хатамі стаяла ноч, густая, глухая*. М. Лынькоў).

Прамые і ўскосныя дапаўненні стаяць звычайна пасля слоў, якія імі кіруюць (параўн.: *Густы цёмна-зялёны ячмень з сінім налётам фанабэрыста распускае пушыстыя вусы*. П. Броўка). Пры наяўнасці некалькіх ускосных дапаўненняў бліжэй да выказніка ставяцца тыя з іх, што больш цесна звязаны з імі семантычна: такія дапаўненні звычайна выражаюцца формамі давальнага або творнага склону імені (параўн.: *Стары наварушыў кійком дагараючае вуголле*. Т. Хадкевіч). Дапаўненні займаюць прэпазіцыйнае становішча, калі абазначаюць лагічны суб'ект, зыходны прадмет думкі, калі абазначаюць тэму сказа, а выказнік – рэму (параўн.: *Васілю пара была ехаць дамоў*. І. Шамякін; *Для Алесі збірала маці і хавала гэта дабро*. Я. Колас).

Акалічнасці месца, меры і ступені, умовы і ўступкі, часу, спосабу дзеяння часцей за ўсё займаюць прэпазіцыйнае становішча ў адносінах да выказніка, а акалічнасці прычыны і мэты могуць займаць і прэпазіцыйнае, і постпазіцыйнае месцы. Пры наяўнасці некалькіх акалічнасцяў, звязаных граматычна з выказнікам, звычайна спачатку ставяцца акалічнасці часу і месца, а потым усе астатнія (параўн.: *Вечарам ціха шумелі дрэвы*. К. Чорны; *Над вадой крута ўзняўся бераг ракі*. М. Зарэцкі), а пры наяўнасці толькі акалічнасцяў часу і месца спачатку ставіцца акалічнасць часу (параўн.: *На трэці дзень у яго галаве злажыўся нэўны план*. Я. Колас). Як бачна з прыведзеных прыкладаў, пры наяўнасці ў сказе акалічнасцяў нормай служыць постпазіцыйнае становішча дзейніка ў адносінах да выказніка. Постпазіцыйнае месца акалічнасцяў звычайна звязваецца з іх статусам рэмы, г.зн. калі яны абазначаюць нешта новае, што дадаецца да тэмы-выказніка (параўн.: *Я ступаю смелым крокам, без тугі, трывогі*. Я. Колас; *Прыехалі туды а дзесятай гадзіны раніцы*. З. Бядуля).

Месца лічэбніка ў адносінах да дзейніка-назоўніка залежыць ад дакладнасці выражанага ліку: пры выражэнні дакладнага ліку лічэбнік ставіцца перад назоўнікам, прыблізнага – пасля яго (параўн.: *дзесяць кніг і кніг дзесяць*). У цэлым граматычна залежнае слова павінна знаходзіцца ў сказе як мага бліжэй да свайго сінтаксічнага "гаспадара", якому яно падпарадкоўваецца.

4.7. Некаторыя асаблівасці ўжывання складаных сказаў

У складаным сказе яго часткі маюць формы простых сказаў, але адрозніваюцца ад апошніх тым, што звязваюцца паміж сабой злучнікамі і без іх, не з'яўляюцца сэнсава закончанымі. У складаназлуччаных сказах толькі адна з частак (звычайна першая) будзе адносна свабодна, будова і значэнне другой часткі нярэдка вынікае са зместу і сінтаксічнай структуры першай, напрыклад, *Спалоханая Галя кінулася ў хату, але там яе з напрокам*

сустрэла маці. І. Шамякін – у другім сказе значэнні слоў *там* і *яе* вытлумачваюцца адпаведнымі словамі першага сказа. Для складаназлучанага сказа *У небе пачалі загарацца рэдкія зоры, а на вуліцы – ліхтары* (Ц. Гартны) эліптычная структура другога сказа цалкам вынікае са зместу і сінтаксічнай структуры першага. Пры выражэнні супастаўляльных адносін у складаназлучаным сказе другая яго частка звычайна змяшчае адпаведны супастаўляльны член адразу за злучнікам незалежна ад месца яго “партнёра” ў першым сказе (параўн.: *Кароў матка падоіць, а бацька каней напоіць*. К. Крапіва).

У складаназалежным сказе могуць узнікаць цяжкасці аманімічнага характару пры адрозненні злучнікаў ад злучальных слоў, якія служаць членамі даданага сказа. Злучальнае слова звычайна замяняе тое або іншае слова галоўнага сказа, а злучнік не замяняе слоў, а выкарыстоўваецца для аб’яднання галоўнага і даданага сказаў (даданага сказаў) у адзінае выказванне. Так, у сказах *Я іду да дома, што стаіць на скрыжаванні вуліц* і *Я так засвоіў правіла, што магу прымяняць яго на практыцы* слова *што* ў першым выпадку служыць злучальным (яно замяняе слова *дом*), у другім – злучнікам, бо яно не выкарыстоўваецца для замены іншага слова, а толькі аб’ядноўвае галоўны і даданы сказы.

Даданыя выказнікавыя сказы могуць мець знешняе падабенства з даданымі азначальнымі, а дзейнікавыя – з дапаўняльнымі пры ўжыванні ў галоўных сказах аднолькавых указальных займеннікаў. У залежнасці ад таго, якім членам сказа выступае такі займеннік, вызначаецца від даданага сказа. Так, у складаназалежных сказах *Ён такі, што не любіць сядзець без справы* і *Такі адзначым юбілей, што вам і не сніўся* першы даданы сказ служыць выказніковым, другі – азначальным; а ў сказах *Мы ўбачылі такое, што нам не сустрэлася* і *Са мною надарылася такое, што запомніцца на ўсё жыццё* – першы даданы сказ дапаўняльны, другі – дзейнікавы, бо ў адпаведных галоўных сказах злучальныя словы з’яўляюцца суадноснымі па значэнні членамі сказа.

Даданыя параўнальныя няпоўныя сказы трэба адрозніваць ад аманімічных параўнальных зваротаў. Напрыклад, у сказах *Я. Коласа* *І вочы яго заблішчалі як дзве незабудкі ў траве* і *Лес, як добры той знаёмы, стаіць збялены, нерухомы* маем у першым выпадку даданы параўнальны сказ, бо ў ім словазлучэнне *ў траве* адносіцца да апушчанага выказніка, у другім – параўнальны зварот, які адасабляецца і адносіцца да слова *лес*.

У даданах сказах могуць сінтэзавацца азначальныя і акалічнасныя значэнні, напрыклад, *Яны ішлі па дарожцы ў той бок (у які? куды?), дзе за дрэвамі чуліся людская гамонка і галасы жывёлы (Я. Брыль); розныя акалічнасныя значэнні, у прыватнасці ўмовы і часу: Гэта адбудзецца (пры якой умове? калі?), як толькі немцы даведаюцца, што Флёра тут, што яго можна забіць. А. Адамовіч.*

Такім чынам, у цэлым прырода сінтаксічных цяжкасцяў беларускай мовы заключаецца ў характары граматычных сувязяў паміж словамі, у агульным

сэнсе сказаў і лексічных значэннях іх членаў, у аманіміі як частак сказаў, так і саміх сказаў.

4.8. Адметнасці сінтаксічнай сінаніміі

Наяўнасць выпрацаваных сінанімічных сродкаў у сінтаксісе выкарыстоўваецца і для дасягнення пэўных стылістычных мэт, і для дакладнага выражэння думкі, для яе вытанчанай сэнсавай нюансіроўкі. Сінанімічныя адносіны ў сінтаксісе назіраюцца, па-першае, паміж рознымі формамі адных і тых жа членаў сказа, па-другое, паміж рознымі па форме сінтаксічнымі канструкцыямі (словазлучэннямі, словазлучэннямі і сказамі).

Так, рознымі формамі выказніка можа рэалізавацца адно і тое ж дзеянне, але неаднолькавыя формы выражэння не супадаюць па тых ці іншых аспектах найперш зместу гэтага дзеяння. Напрыклад, у сказах *Трэба выслухаць спачатку ўсе без выключэння заўвагі апанентаў, а ён адразу – нярэчыць* і *Трэба выслухаць спачатку ўсе без выключэння заўвагі апанентаў, а ён адразу пачаў нярэчыць* у першым выпадку прасты выказнік даданага сказа выражае большую інтэнсіўнасць, дынамічнасць абазначанага дзеяння, чым складаны выказнік другога суадноснага сказа; да таго ж падобная форма выказніка-інфінітыва больш характэрна для размоўнага стылю.

У якасці сінанімічных выказнікаў ужываюцца і поўныя формы якасных прыметнікаў (значна часцей) і кароткія, але апошнімі выражаецца больш высокая ступень абазначанай прыметнікамі якасці (параўн.: *Ён прыгожы і за іншых не горшы* і *Ён прыгож і за іншых не горш*). У сінанімічных канструкцыях падобны на *бацьку* і *падобны да бацькі*, *ярчэйшы за сонца* і *ярчэйшы ад сонца*, *надысці да хаты* і *падысці пад хату* і да т.п. другія сінтаксічныя канструкцыі маюць размоўны характар, могуць ужывацца таксама ў стылі мастацкай літаратуры. Паміж сінтаксічнымі канструкцыямі з прыназоўнікамі *праз* і *цераз* могуць адзначацца фактычна тоесныя семантычныя (абсалютная сінанімія) адносіны (параўн.: *ісці праз поле* і *ісці цераз поле* і да т.п.), але ў многіх падобных па знешняй форме спалучэннях назіраюцца даволі істотныя семантычныя адрозненні, якія палягаюць у тым, што канструкцыі з прыназоўнікам *праз* указваюць напрамак руху праз пэўнае асяроддзе (параўн.: *прайсці праз натоўп* і да т.п.), а з прыназоўнікам *цераз* абазначаюць напрамак руху ўпоперак або паверх чаго-небудзь (параўн.: *пералезці цераз плот, ліцца цераз край* і да т.п.). Сінтаксічныя канструкцыі з прыназоўнікамі *з боку*, *за кошт*, *побач з*, *па лініі*, *дзякуючы* і да т.п. характэрныя для афіцыйна-дзелавога і навуковага стыляў і не зусім пажаданыя ў размоўным стылі і стылі мастацкай літаратуры.

Сінтаксічныя канструкцыі з прыназоўнікамі *ў* і *на* пры ўказанні на месца дзеяння могуць супадаць па сваім сэнсе (параўн.: *у полі* і *на полі*, *у кухні* і *на кухні*, *у небе* і *на небе* і г.д.), але могуць таксама розніцца сваімі значэннямі: спалучэнні з *у* прымяняюцца для абазначэння месца ўнутры чаго-небудзь, а з *на* – для абазначэння месца на паверхні чаго-небудзь (параўн.: *знаходзіцца ў сталё* і *знаходзіцца на сталё*). Пры найменні дзяржаў іх месца часцей

абазначаецца сінтаксічнай канструкцыяй з прыназоўнікам *у* (параўн.: *у Польшчы, у Англіі і г.д.*), але ў дачыненні да некаторых краін ужывальнымі служаць паралельна і канструкцыі з прыназоўнікам *на* (параўн.: *у Украіне і на Украіне, у Беларусі і на Беларусі*) ці толькі з гэтай канструкцыяй (параўн.: *на Кубе, на Кіпры*), якая выкарыстоўваецца і для абазначэння месца гарыстых тэрыторый тыпу *на Каўказе, на Урале*. У спалучэннях з назвамі прадпрыемстваў звычайна ўжываюцца сінтаксічныя канструкцыі з прыназоўнікам *на* (параўн.: *на заводзе, на шахце і г.д.*), з назвамі ўстаноў і іх аддзелаў – *у* (параўн.: *у міністэрстве, у сектары і г.д.*), хоць у гэтых жа выпадках назіраюцца адхіленні ад згаданых тыпаў прыкладаў (параўн.: *на кінастудыі, на факультэце, у майстэрні і інш.*; гл.: Цікоцкі 1995, 169–171).

Сінанімічныя адносіны назіраюцца паміж дзеяслоўнымі выказнікамі і сінтаксічнымі канструкцыямі “дзеяслоў-выказнік + дзеепрыслоўнае словазлучэнне”, напрыклад, *ехаў на работу і разважаў і разважаў, ехаўшы на работу; не зважаў на дрэннае надвор’е і працаваў каля хаты і не зважаючы на дрэннае надвор’е, працаваў каля хаты і да т.п.* Розніца паміж падобнымі сінанімічнымі выразамі заключаецца ў адначасовасці дзеянняў, выражаных першымі словазлучэннямі (дзеясловамі), тады як дзеепрыслоўныя словазлучэнні абазначаюць розныя дадатковыя да асноўнага дзеяння, выражанага дзеясловам, значэнні акалічнаснага характару (у прыведзеных прыкладах адпаведна – часу дзеяння *ехаўшы на работу і ўступкі не зважаючы на дрэннае надвор’е*).

Дзеепрыслоўныя словазлучэнні могуць уступаць у сінанімічныя адносіны і з даданымі сказамі. Напрыклад, *Скончыўшы работу, ён адчуў сябе стомленым і Калі ён скончыў работу, то адчуў сябе стомленым; Ён адчуў стомленасць, таму што скончыў работу*. Дзеепрыслоўнае словазлучэнне ў прыведзеным выпадку, такім чынам, мае аманімічны характар, таму што ў залежнасці ад свайго сэнсу можа сінанімізавацца двума даданымі сказамі: акалічнасным часу і акалічнасным прычыны (гл.: Беларуская граматыка, ч. 2, 1986, 167–169).

У іменным састаўным выказніку пры дзеяслоўных звязках *быць, стаць, зрабіцца і г.д.* могуць ужывацца назоўны і творны склоны імені, пры гэтым назоўным склонам выражаецца больш істотная адпаведная прыкмета і падкрэсліваецца яе пастаянны характар, а творным – менш істотная прыкмета і яе часовы характар (параўн.: *Ён быў добры майстар і спецыяліст на ўсе рукі і Ён стаў добрым майстрам і спецыялістам на ўсе рукі*). Пры адсутнасці дзеяслоўнай звязкі прэдыкатыўны назоўнік у дзеяслоўным склоне характарызуе дзейнік як прадмет стану, а назоўнік у творным склоне – як актыўную дзейную асобу (параўн.: *Ён – кіраўнік і Ён цяпер кіраўніком*).

Сінанімічныя формы выказнікаў *браць удзел – удзельнічаць, аказваць дапамогу – дапамагаць, весці барацьбу – змагацца і да т.п.* дыферэнцыруюцца стылістычна: першыя формы супастаўляльных пар маюць кніжны характар, выкарыстоўваюцца пераважна ў афіцыйна-дзелавым і

навуковым стылях, другія – у размоўным стылі і стылі мастацкай літаратуры (гл.: Цікоцкі 1995, 161–165).

Даволі часта ў беларускай мове адзначаецца сінанімія прыназоўнікавых і беспрыназоўнікавых канструкцый (гл.: Яўневіч 1977), напрыклад, *ісці праз луг і ісці лугам, ехаць на поезде і ехаць поездам, багаты на пачуцці і багаты пачуццямі, вынікі за год і вынікі года, цікавы для мяне і цікавы мне і г.д.* Ва ўсіх падобных выпадках прыназоўнікавымі канструкцыямі выражаецца больш канкрэтны семантычны характар сказанага, чым беспрыназоўнікавымі. Акрамя таго, у многіх з падобных сінтаксічных пар можа адзначацца сінанімія стылістычнага тыпу. Так, у сінтаксічных канструкцыях *хварэць грыпам і хварэць на грып* першае словазлучэнне з’яўляецца ўстарэлым, існуе ў размоўным стылі пад уплывам рускай мовы, другая ж канструкцыя характарызуецца як уласна беларуская і служыць літаратурнай нормай.

У сінанімічныя адносіны нярэдка ўступаюць прыназоўнікавыя канструкцыі тыпу *пайсці ў грыбы і пайсці на грыбы, з мэтай і ў мэтах, мікстура ад кашлю і мікстура супраць кашлю, пайсці на хлеб і пайсці за хлебам і г.д.* Ва ўсіх сінтаксічных канструкцыях падобнага кшталту фіксуюцца адрозныя семантычныя і стылістычныя адценні: выраз *у грыбы* абазначае дзеянне ‘ісці ў лес збіраць грыбы’, а *на грыбы* – ‘ісці ў краму, на базар і г.д. купляць грыбы’; сінтаксічная канструкцыя з *мэтай* патрабуе інфінітыва, а *ў мэтах* – аддзеяслоўнага назоўніка (параўн.: з *мэтай дасягнуць вынікаў і ў мэтах дасягнення вынікаў*); выраз *мікстура супраць кашлю* мае кніжны характар, *мікстура ад кашлю* ўжываецца ў размоўным стылі; *пайсці на хлеб* – уласна беларуская канструкцыя, а *пайсці за хлебам* уяўляе сабой сінтаксічную канструкцыю, запазычаную з рускай мовы.

Стылістычна розняцца паміж сабой сінанімічныя сінтаксічныя канструкцыі з прыназоўнікам *аб* (параўн.: *успомніць аб адпачынку, забыцца аб напярэджанні і г.д.*) і суадносныя з імі спалучэнні з іншымі прыназоўнікамі (параўн.: *успомніць пра адпачынак, забыцца на напярэджанне і г.д.*): канструкцыі з прыназоўнікам *аб* належаць да афіцыйна-дзелавога і навуковага стыляў.

Такім чынам, у сінанімічнасці сінтаксічных з’яў адлюстроўваюцца найперш як факты іх семантычнага супадзення ці падабенства, так і факты разнастайных граматычных, сэнсавых, стылістычных адрозненняў, што неабходна ўлічваць пры ўжыванні і асабліва пры ўспрыманні адпаведных моўных сродкаў.

5. ПРАВІЛЫ БЕЛАРУСКАЙ ПУНКТУАЦЫІ⁶

ГЛАВА 9. КРОПКА

§ 42. Правілы пастаноўкі кропкі

⁶ Прыводзіцца па: Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. С. 68–140.

1. Кнопка ставіцца ў канцы закончанага апавядальнага сказа: *Вечар быў цёмны і ціхі. Побач з чыгункай стаяў высокі стары лес, таемны, пануры і важны. На станцыі шумеў паравоз таварнага цягніка, шумеў ціха і роўна, як бы баючыся парушыць спакой гэтага лесу. Замаўкаюць птушыныя звонкія спевы, калі восень прыходзіць у край наш лясны. Позняя ноч. Цішыня.*

2. Калі ў канцы апавядальнага сказа ў дужках указваецца аўтар або даецца пашпартызацыя, то кнопка ставіцца пасля дужак: *Жнеі спяваюць у полі, жыта густое жнучы (М. Танк). Госця, маладая дзяўчына, сядзела ў пакоі і ціха размаўляла з маці (У. Караткевіч). Выдатны паэт і крытык Максім Багдановіч вылучаўся глыбокай і шырокай адукацыяй, тонкім разуменнем паэзіі (ЛіМ).*

3. Пасля слоў і сказаў, якія з'яўляюцца загаловамі да тэкстаў, папер рознага прызначэння, а таксама кніг, карцін, фільмаў і іншых твораў, пасля надпісаў на шылдах кнопка не ставіцца. Калі ж заглавак, назва або надпіс складаюцца з двух або некалькіх сказаў, то кнопка пасля апошняга сказа не ставіцца: *Рэстаран «Ружа». Сямейныя абеды.*

4. Кнопкай звычайна аддзяляецца «назоўны тэмы» — назва прадмета, асобы ці з'явы, пра якую будзе ісці гаворка ў наступным тэксце.

Напрыклад:

Піхты. Вынослівыя, гонкія, стройныя. Яны, як громаадводы, тырчаць з тайгі. Без сукоў, адны голыя ствалы. Толькі на самай макавіне дзе-нідзе рэдзенькія кароценькія лапкі (Я. Сіпакоў).

Дзед Міронавіч. З-за яго і запісваю гэта. Дзед — у капелюшы, з сахаром у руцэ. А барада... раскошная, як у прарока (Я. Брыль).

5. Кнопка ставіцца ў канцы пабуджальных сказаў, калі просьба ці пажаданне выказаны спакойным тонам, без клічнай інтанацыі.

Напрыклад:

Ніколі не спыняйцеся на паўдарозе (Я. Колас).

Не шуміце, вербы, ля майго акна (П. Броўка).

Бярыце, дзеці, кошыкі, паедзем мы на пошукі тугіх баравікоў (П. Панчанка).

Не хітруй, Аўсееў. Тут табе не кірмаш — таргавацца. Табе загадана, ты і выконвай (В. Быкаў).

6. Кнопка ставіцца ў канцы складаных сказаў з ускосным пытаннем.

Напрыклад:

Пятро падышоў і спытаў у шафёра, ці можна пад'ехаць (І. Шамякін).

Дзед Талаш і Мартын Рыль сталі раіцца аб тым, што рабіць далей і куды ісці (Я. Колас).

Міхалка і не стараўся дазнацца, дзе бывае яго гаспадар (К. Чорны).

7. Кнопка ставіцца пасля сцвярджальных ці адмоўных слоў-сказаў так, не і іх сінонімаў (ага, але, эге, ну, добра і інш.) пры адсутнасці клічнай або пытальнай інтанацыі.

Напрыклад:

«У бібліятэку збіраецца?» — «Так».

«А вы, уласна кажучы, хто? Інжынер?» — «Не. Настаўніца»
(І. Шамякін).

«Ты мяне слухаеш?» — «Ага» (Я. Колас).

8. Кропка ставіцца перад злучнікамі *і, ды, а, але, аднак* і інш., калі яны звязваюць паміж сабой самастойныя сказы.

Напрыклад:

Лабановіч борздзенька кінуўся да форткі. Але там было ўсё ціха
(Я. Колас).

Саўчанка дазволіў разлікам добра адаспацца. Ды на холадзе, у сырых нішах, не надта спіцца (І. Шамякін).

9. Кропкай аддзяляюцца асобныя часткі выказвання пры парцэляцыі.

Напрыклад:

Людзі змагаюцца і перамагаюць. Вайну. Страх. Голад. Дэспатызм, тупасць... (І. Шамякін).

«Тады будзе мір. І шчасце. І жыццё», — сказаў я не без некаторага пафасу (В. Быкаў).

10. Кропка ставіцца ў канцы рубрык пералічэння, калі гэтыя рубрыкі з'яўляюцца самастойнымі сказамі. Паслядоўнасць пунктаў пазначаецца лічбамі з кропкай.

Напрыклад:

У пастанове былі запісаны чатыры пункты:

1. Арганізаваць саюз настаўнікаў на падставе пастановы сходу ад 9 ліпеня 1906 года.

2. Саюз ставіць сабе асноўнай мэтай — весці барацьбу з самадзяржаўным ладам шляхам прапаганды ідэі рэвалюцыі сярод насельніцтва і распаўсюджвання рэвалюцыйнай літаратуры. Кожнаму члену арганізаванага настаўніцкага саюза ставіцца ў абавязак — стварэнне на месцах рэвалюцыйных ячэек з мэтай прыцягнення найбольшай колькасці членаў у саюз настаўнікаў.

3. Арганізаванаму настаўніцкаму саюзу далучыцца да Усерасійскага саюза настаўнікаў і ўвайсці з ім у цесныя зносіны.

4. Для вядзення спраў саюза выбіраецца бюро ў складзе 3-х асоб: Садовіча, Райскага і Тукалы (Я. Колас).

11. Кропка ставіцца пасля ўмоўных графічных скарачэнняў (акрамя стандартных скарачэных абазначэнняў метрычных мер): *г. Мінск; в. Лебядзінец; г. Капыль Мінскай вобл.*; *але: 100 г, 5 см, 3 сек* і інш.

Калі ўмоўным графічным скарачэннем заканчваецца сказ, то ў канцы сказа другая кропка не ставіцца.

Напрыклад:

Існуюць індукцыйная электрычная зварка (токамі высокай частаты), зварка электронным промнем і інш.

12. Кропкай аддзяляюцца назвы дзеючых асоб у драматургічных творах, калі гэтыя імёны запісваюцца ў адным радку з рэплікай.

Напрыклад:

Ч а р н а в у с. Можжа, я занадта рэзка выступіў. Трэба будзе пагаварыць з ім.

В е р а. Я лічу, што вы вельмі добра выступілі, і няма чаго вам прабачэння прасіць (К. Крапіва).

13. Кропка ставіцца ў спасылках (у тым ліку і падрадкавых) пры ўказанні на крыніцу цытаты пасля прозвішча аўтара, калі ўслед за ім ідзе назва твора гэтага аўтара.

Напрыклад:

Было лета, самая зялёная пара яго (І. Мележ. «Подых навалыніцы»).

Тварэц мовы — народ. Задача ж пісьменніка — у фарміраванні, адборы лепшага, у прывядзенні мовы да літаратурных норм. Як бачым, задача немалая. Мы павінны мець мову прыгожую, гучную, простую, але гнуткую і выразную (Я. Колас. «Развіваць і ўзбагачаць літаратурную мову»).

ГЛАВА 10. ПЫТАЛЬНІК

§ 43. Правілы пастаноўкі пытальніка

1. Пытальнік ставіцца ў канцы простага сказа (у тым ліку слова-сказа), якім выражаецца прамое пытанне.

Напрыклад:

Дзе вы, песні жніўныя? Хто вас адвячоркамі панясе над ніваю? (П. Броўка).

Адкуль тут музыка нясецца? Чыя тут песня ў душу льецца? (Я. Колас).

— Няўжо дачакаліся? Няўжо праўда? — бы дзіця, радавалася дзяўчына (В. Быкаў).

— Га? — не зразумеў пытанне дзед (Я. Колас).

2. Пытальнік ставіцца ў канцы складаназалежнага сказа, калі пытанне выражана ў галоўнай і даданай частках або толькі ў галоўнай.

Напрыклад:

Ці ты, бабка, не ведаеш, хто гэта прынёс сюды красак? (Я. Колас).

Хто згадае, чаго сэрца плача? (П. Трус).

Край мой родны! Дзе ж у свеце край другі такі знайсці, дзе б магла так, поруч з смеццем, гожаць пышыя ўзрасці? (Я. Колас).

Што можа быць даражэйшае сэрцу чалавека, як у сталых гадах пачуць цябе, роднае слова, у чужой старане? (К. Крапіва).

Пытальнік можа ставіцца ў канцы складаназалежнага сказа і тады, калі прамое пытанне заключаецца ў даданай частцы.

Напрыклад:

І скажы, дзядок, адкуль хмары гэтыя выходзяць? (Я. Колас).

3. Пытальнік ставіцца ў канцы складаназлучанага і бяззлучнікавага складанага сказа, калі кожная яго частка або толькі апошняя частка выражае пытанне.

Напрыклад:

Ці гэта казку лес складае, ці даль ачнулася нямая і немасць песняй парушала? (Я. Колас).

Яго пакрыўдзілі, зняважылі, а ён будзе кланяцца ім? (Я. Колас).

Стаміўся ў дарозе, ды дзе спачываць? (П. Броўка).

Паслухай добра: чуеш песні? (Я. Колас).

4. У пытальных сказах з аднароднымі членамі сказа пытальнік можа ставіцца пасля кожнага аднароднага члена з мэтай раздзялення пытання.

Напрыклад:

Вольна ішлі яны [калгаснікі] пушчай, прыцішыўшы крокі... Стрэл адзінокі рэхам трывожна глухім дакаціўся да іх. Што гэта? Стрэл паляўнічы? Ці знак таямнічы? (А. Куляшоў).

ГЛАВА 11. КЛІЧНІК

§ 44. Правілы пастаноўкі клічніка

1. Клічнік ставіцца ў канцы простага і складанага сказаў, якія вымаўляюцца з клічнай інтанацыяй.

Напрыклад:

Эх, і прывабныя стаяць летнія дзянькі! (І. Навуменка).

Што за дзяўчына! Што за натура! (Я. Колас).

Як хацеў бы я на палях прайсці і ўпіцца іх пахам, росамі, паглядзець, зірнуць, як жыты растуць, як калосікі наліваюцца! (Я. Колас).

Цыц! Не смець казаць мянушку, а то зніму на вас напружку! (Я. Колас).

«Рукі ўгору!» — грымнуў тут дзядзька Мірон... (М. Лынькоў).

Ён не служба тут больш — квіта! (Я. Колас).

Калі часткі складанага сказа з'яўляюцца клічнымі, то яны раздзяляюцца коскай або іншым знакам прыпынку, а ў канцы сказа ставіцца клічнік.

Напрыклад:

Якія знаёмыя назвы і словы, якая цудоўная родная мова! (П. Панчанка).

Ты паслухай, Апанас, што за голас, што за бас! (Я. Колас).

Параўн.: Колькі хараства і чароўнага прывабу ў сініх далях! Колькі новых малюнкаў, свежых матываў і таемных здарэнняў абяцаюць яны вачам і сэрцу падарожнага! (Я. Колас).

Як хітра, мудра збудавана! Як чыста, хораша прыбраная! (Я. Колас).

2. Клічнік ставіцца пасля звароткаў, якія стаяць у пачатку або ў канцы сказа, пасля выклічнікаў і гукаперайманняў, што стаяць у пачатку, у сярэдзіне ці ў канцы сказа, калі гэтыя словы вымаўляюцца з клічнай інтанацыяй.

Напрыклад:

Піліпчык! Нясі з істопкі, што там ёсць у нас. Людзям час даўно снедаць (М. Лынькоў).

Я помню летнія часіны і вас, грыбныя баравіны! (Я. Колас).

— Гу-гу! — штось гукне, садрыгнецца, бах-бах! — на гук той адзавецца і аж на лесе пойдзе рэхам... (Я. Колас).

Там рыба — ого-го! (Я. Маўр).

3. Клічнік ставіцца ў канцы слоў і сказаў, якімі эмацыянальна перадаюцца прывітанні, развітанні, віншаванні, пажаданні, заклікі і інш.

Напрыклад:

— Дзень добры!

— Дзень добры! Сядай, чалавеча! (А. Куляшоў).

— Добры дзень вам! — сказала, усміхаючыся ад нечаканасці і здзіўлення, Вера Сымонаўна (Б. Сачанка).

Усім народам — мір і шчасце! (А. Астрэйка).

Добрай ночы!

Слава працаўнікам-хлебаробам!

З Новым годам! З новым шчасцем!

Здароўя вам і поспехаў!

4. Клічнік можа ставіцца пасля «назоўнага тэмы» («назоўнага ўяўлення»).

Напрыклад:

Мурог! Ды што за травіца! І шоўк у ёй мяккі і лён, і вечная наша крыніца з гаючай жывіцай-вадзіцай ад бацькаўскіх, дзедаўскіх дзён! (Я. Колас).

Радзіма, Радзіма! Зямля маіх продкаў, гаворка нявучая, песня-душа! Сціскалася сэрца ад болю салодкага, ад горкай любові, пазнанай спяша (А. Звонак).

5. Клічнік можа ставіцца ў дужках для выражэння эмацыянальных адносін да зместу выказвання.

Напрыклад:

Прыйшоў адтуль [з рэдакцыі] ліст. А ў ім, як звычайна, пісалася: «...відаць, вы (!) упершыню ўзяліся за пяро...» (В. Зуёнак).

Сцэна (дадатковая), якая падвешана (!) над звычайнай сцэнай, важыць зноў жа ні многа ні мала — сорак пяць тон... (А. Васілевіч).

ГЛАВА 12. ШМАТКРОП'Е

§ 45. Правілы пастаноўкі шматкроп'я

1. Шматкроп’е ставіцца ў канцы апавядальнага сказа для абазначэння незакончанасці выказвання.

Напрыклад:

Няма Хатыні... Звоняць толькі званы (Р. Мачульскі).

І змоўклі абодва надоўга, думалі кожны пра сваё... (Б. Сачанка).

Беларусь, Беларусь, ні канца, ні краю... (Я. Брыль).

Направа будзе лісцяны лясок. За ім вёска Ямичына. За Ямичынай проста дарога на поўдзень. Адлічыш па дарозе дзве першыя вёскі... (К. Чорны).

Людзі ездзяць, а ты... (Я. Брыль).

2. Шматкроп’е ставіцца пасля апошняга слова пералічэння, калі яно абрываецца.

Напрыклад:

У гэтым кутку міжрэчча некалькі вёсак маюць назву Рудня: Рудня Марымонава, Рудня Каменева... (І. Шамякін).

Ёсць кулямёты, ёсць аўтаматы. І шаблі, карабіны... (Б. Сачанка).

Чуецца гоман мне спелае нівы, ціхая жалёба палёў, лесу высокага шум-гуд шчаслівы, песня магутных дубоў... (Я. Колас).

3. Шматкроп’е ставіцца для абазначэння нечаканых перапынкаў, перарывістасці ў маўленні, што ўзнікаюць у выніку перажыванняў, хвалявання чалавека або пошуку спосабу выражэння думкі.

Напрыклад:

— *Я... так... хлопец... падарожны, праз сябе сам... Я... нічый! — і пры гэтым асцярожна ён [Сымон] зірнуў на дзедаў кій (Я. Колас).*

Я хацеў сказаць, што мы... сёння... не сустракаемся... (І. Мележ).

Чакай, як жа яе [настаўніцу] звалі... Гм, Людміла Рыгораўна... Людміла Рыгораўна Капуцкая... Здаецца, зусім нядаўна тое ўсё было... А колькі чаго перажыта!.. (Б. Сачанка).

А Сава сказаў каратка і проста: «Для мяне, хоць зараз...» — «Нічога... — перабіў Паддубны. — Толькі канспірацыя... прашу... Асцярожна. Вывучайце сваіх людзей...» (П. Пестрак).

— *Антоська!.. родны мой! канаю... перагарэў, адстаў, знікаю... Вядзі ж ты рэй, вядзі... адзін... як лепшы брат, як родны сын (Я. Колас).*

— *Я спужаўся?! — разгарачыўся Лявон. — Я спуж... (З. Бядуля).*

4. Шматкроп’е ставіцца ў пачатку, у сярэдзіне, у канцы цытаты, каб паказаць, што ў гэтых месцах прапушчаны словы.

Напрыклад:

К. Крапіва, раскрываючы сутнасць сатырычных твораў, адзначае: «...рэзананс сатырычнага твора... залежыць ад значнасці аб’екта, на які гэты твор накіраваны».

Доўгі час сяброўскія адносіны звязвалі І. Шамякіна з І. Мележам. «Безумоўна, жывучы па-суседску, — успамінае ён, — мы часта заглядвалі

адзін да аднаго і вялі цікавыя літаратурныя размовы, больш спакойныя, глыбокія, чым нашы калектыўныя дыспуты...».

І. Шамякін успамінае: «Пленум... надзвычай узбагаціў мяне» (В. Каваленка).

5. У лексікаграфічных працах пры пропуску часткі цытаты-ілюстрацыі звычайна ставяцца дзве кропкі.

Напрыклад:

БАРВЁЦЬ, -вее; незак. Тое, што і б а р в а в е ц ь (у 2 знач.). *Грывы канчаліся трохі наводдаль, а за імі.. барвелі ў густой зелены плямы ўжо чырвоных асінак.* Караткевіч (Тлумачальны слоўнік беларускай мовы).

6. Калі скарачаецца цытата, у канцы якой павінен стаяць пыталынік або клічнік, то гэтыя знакі ставяцца пасля дзвюх кропак.

Напрыклад:

Гэй! узвейце сваім крыллем, арляняты, буйна, бурна..! (Я. Купала).

Параўн.: *Гэй! узвейце сваім крыллем, арляняты, буйна, бурна, на мінулых дзён магіле, над санліваецю хаўтурнай!*

7. Шматкроп'е ставіцца ў дыялогу, каб перадаць маўчанне замест адказу на зварот суразмоўцы.

Напрыклад:

— Дык што, пайшлі? — запыталася дзяўчынка.

— ...

— Ну, чаго ты маўчыш?

8. Шматкроп'е ставіцца паміж абзацамі пры нечаканым пераходзе ад аднаго плана апавядання да другога.

Напрыклад:

Яна была яшчэ зусім маладая, але на твары яе ляжаў адбітак перажытага. Цесненскія маршчынкi сабраліся на яе лбе і каля рота, сінія кругі былі пад вачыма, твар увесь быў запэцканы зямлёй. Кароценькі рваны кажушок на ёй таксама быў у зямлі...

Часавы раздзеўся, набраў у кварту вады і стаў умывацца. За ім памыліся яшчэ два. Кабета падняла галаву і напрасіла дазвалення памыцца (К. Чорны).

Калі пераход ад аднаго плана апавядання да другога мае больш рэзкі характар, то шматкроп'е ставіцца ў канцы першага абзаца і ў пачатку другога.

Напрыклад:

Ці помніць яна, што гаварыла вясною? Тады ў садзе белай пенай з ружовымі прасветамі цвілі яблыні... Цвілі, каб за ўсё лета антонаўкі выраслі, паспелі, сталі такімі, як некалі яна казала...

...Успомніла! Зірнула на Антона, усміхнулася, узяла самы большы яблык і паднесла да губ (І. Грамовіч).

9. Шматкроп'е можа ставіцца пасля «назоўнага тэмы».

Напрыклад:

Хатынь... Мала хто чуў, мусіць, гэтую назву да вайны. Мала хто ведаў і самую вёску, якая згубілася сярод лясоў і пагоркаў Лагойшчыны.

Максім Багдановіч... Кароткі быў яго жыццёвы век. Ён вымяраецца дваццацю пяцю гадамі. Многія літаратары ў такім узросце толькі пачынаюць тварыць. Ён жа — закончыў (А. Бачыла).

ГЛАВА 13. КОСКА Ў ПРОСТЫМ СКАЗЕ

§ 46. Коска паміж аднароднымі членамі сказа

1. Коскай раздзяляюцца аднародныя члены сказа, якія не звязаны паміж сабой злучнікамі.

Напрыклад:

Згінулі сцюжы, марозы, мяцеліцы (Я. Купала).

Наўкола гуў, гаманіў, мітусіўся салдацкі натоўп (В. Быкаў).

Молада, хораша, звонка спяваў гарманіст (Я. Брыль).

Не з'яўляюцца аднароднымі членамі і не аддзяляюцца адзін ад аднаго коскай два дзеясловы ў аднолькавай форме, якія стаяць побач, утвараючы ў сэнсавых адносінах адно цэлае тыпу: *Пайду вазьму. Пайсці даведацца. Вазьмі аднясі. Сядзем абмяркуем. Устань паглядзі.*

2. Раздзяляюцца коскамі два або некалькі прыметнікаў-азначэнняў, якія адносяцца да аднаго і таго слова ў сказе і характарызуюць прадмет з аднаго боку, г.зн. называюць падобныя прыкметы аднаго прадмета.

Напрыклад:

Мяккія, ласкавыя гукі стройным сугалоссем паліліся на пакоі (Я. Колас).

Беларусь, твой народ дачакаецца залацістага, яснага дня... (М. Багдановіч).

Раздзяляюцца коскамі азначэнні, якія абазначаюць адметныя адзнакі розных прадметаў.

Напрыклад:

Навучэнцы гімназій маюць магчымасць вывучаць нямецкую, французскую, іспанскую, англійскую літаратуры.

Не раздзяляюцца коскамі неаднародныя прыметнікі-азначэнні.

Напрыклад:

Над далёкімі лясамі звісала тонкая блакітная смуга (Я. Колас).

Я гляджу на зялёнае рослае жыта, на крутыя мурожныя ў лузе стагі (С. Грахоўскі).

Плыве над верасам хваёвы душыны пах (П. Панчанка).

Насталі кароткія туманныя асеннія дні (Я. Колас).

3. Коскай аддзяляюцца аднародныя члены сказа, якія звязваюцца паміж сабой злучнікамі *а, але, ды* (у значэнні «але»), *аднак, хоць, толькі* і інш.

Напрыклад:

Паўлюк толькі зірнуў, але нічога не сказаў (Я. Колас).

Сонца толькі што ўзышло, аднак прыгравала ўжо даволі гарача (Э. Самуйлёнак).

Голас яго ўжо быў амаль звычайны, толькі хрыпеў... (І. Шамякін).

І дзядзька быў рыбак выдатны, хоць больш урыўкавы, прыватны... (Я. Колас).

Дождж быў моцны, ды кароткі.

4. Коскай аддзяляюцца аднародныя члены сказа, якія звязваюцца пры дапамозе парных злучнікаў *як ... так і; не толькі ... але (а) і; калі не ... то (дык); хоць ... але (а); хоць і не ... затое (аднак); не то што ... але і* і інш.

Напрыклад:

Пажар заўважылі як з баракаў, так і з пасёлка (П. Пестрак).

Маці як несла патэльнію яечні на стол, так і застыла з ёю на паўдарозе (І. Шамякін).

Каб не то што сказаць, але і падумаць ніхто кепскага не мог... (І. Мележ).

Якуб Колас — паэт, і паэт не толькі ў сваіх паэмах, але і ў прозе (Б. Сачанка).

5. Коскай аддзяляюцца адзін ад аднаго аднародныя члены сказа, якія звязваюцца пры дапамозе паўторных злучнікаў *і ... і, ды ... ды, то ... то, ні ... ні, не то ... не то, ці ... ці, ці то ... ці то, або (альбо) ... або (альбо)* і інш.

Напрыклад:

Я рад і сонцу, і вясне, і дожджыку (Я. Пушча).

Пазбіраць іх [людзей] толькі трэба ды на добрую дарогу наставіць, ды даць ім добрага камандзіра (Я. Колас).

Касцы ідуць то грамадою, то шнуром цягнуць, чарадою, то паасобку, то па пары... (Я. Колас).

Ні далеч, ні час не заслоняць мне родных бароў (Я. Колас).

Потым чуваць ці то птушыны шчэбет-перасвіст, ці то веснавое бульканне ручаін (Я. Брыль).

6. Калі паўторныя злучнікі *і ... і, ні ... ні, то ... то* звязваюць словы як аднародныя часткі ўстойлівых (фразеалагічных) выразаў, то ў іх перад гэтымі злучнікамі коска не ставіцца.

Напрыклад:

і днём і ноччу, і туды і сюды, і смех і грэх, і смех і слёзы, і смех і гора, і скокам і бокам, і так і сяк, і так і гэтак, і тут і там, і вашым і нашым, і такі і гэтакі, і ў хвост і ў грыву;

ні так ні гэтак, ні бэ ні мэ, ні сёе ні тое, ні з таго ні з сяго, ні ўзад ні ўперад, ні жывы ні мёртвы, ні рыба ні мяса, ні кала ні двара, ні даць ні ўзяць,

ні многа ні мала, ні больш ні менш, ні адтуль ні адсюль, ні свет ні зара, ні стаць ні сесці, ні села ні пала, ні слуху ні духу, ні складу ні ладу, ні гневу ні ласкі, ні канца ні краю, ні сват ні брат, ні к сялу ні к гораду, ні ў кола ні ў мяла, ні ў пяць ні ў дзесяць, ні грозьбай ні просьбай, ні спору ні ўмалоту, ні дому ні лому;

то скокам то бокам, то сюды то туды, то ўзад то ўперад, то тое то сёе, то так то сям і інш.

7. Не аддзяляюцца коскай два аднародныя члены сказа, якія звязваюцца паўторнымі злучнікамі, калі яны паводле сэнсу і інтанацыі ўтвараюць адзінства.

Напрыклад:

Як хмары закрылі і сонца і зоры, пайшоў [Каліна] партызаніць да бору...
(П. Броўка).

Вітаю цябе я і соллю і хлебам! (Я. Купала).

І дзень і два яны ў дарозе (Я. Колас).

Ці вясною ці ўлетку шмат народу на палетку (А. Русак).

8. Коскай раздзяляюцца ўсе аднародныя члены сказа, калі папярэднія з іх звязаны паміж сабой без злучнікаў, а наступныя — пры дапамозе паўторнага злучніка *і*.

Напрыклад:

Жыццё чулася ў траве, у гаёчку, і лясочку, на палях, і на лугах, і ў зялёненькім лужочку, і ў крынічных берагах (Я. Колас).

Дзень іграе на жалейцы, на трубе, і на ражску, і на сінім трыснягу
(М. Танк).

9. Калі паўторны злучнік *і* стаіць пасля першага аднароднага члена, перад злучнікамі таксама ставіцца коска.

Напрыклад:

У песнях жа родны край, родныя словы жылі, і жывуць, і жыць будуць
(Я. Купала).

10. Коскай аддзяляюцца аднатыпныя пары аднародных членаў сказа, звязаных паміж сабой злучнікамі *і*. (У сярэдзіне пар коска не ставіцца.)

Напрыклад:

Паэтам сваёй справы павінен быць кожны: каваль і інжынер, матэматык і гісторык, географ і выкладчык літаратуры (В. Вітка).

Сосны і вязы, дубы і асіны вакол возера вартай насталі (Я. Купала).

11. Калі злучнік *і* звязвае больш як дзве пары аднародных членаў сказа, то перад ім ставіцца коска. (У сярэдзіне пар, звязаных паміж сабой злучнікамі *і*, коска не ставіцца.)

Напрыклад:

Лясы ў нашай краіне можна сустрэць вялікія і малыя, і густыя і рэдкія, і хвойныя і змешаныя.

12. Калі злучнік *і* звязвае неаднатыпныя пары аднародных членаў сказа, паміж імі коска не ставіцца.

Напрыклад:

Удзень і ўночы над палямі і лясамі чуліся выбухі снарадаў і аўтаматная страляніна (І. Мележ).

§ 47. Коска паміж словамі, якія паўтараюцца

1. Коскай раздзяляюцца аднолькавыя словы і радзей — спалучэнні слоў, не звязаныя паміж сабой злучнікамі (за выключэннем *і, ды*), якія пераважна стаяць побач і паўтараюцца для сэнсавага падкрэслівання працягласці, бесперапыннасці дзеяння, для колькаснага або эмацыянальнага выдзялення прадметаў, з'яў, асоб, для ўзмацнення прыкметы і ступені якасці, сцвярджэння або адмаўлення і інш.

Напрыклад:

Плыве, плыве за хмарай хмара... (П. Трус).

Не веру, не веру і не веру. Гэтага не магло быць (К. Крапіва).

Ніколі, ніколі нідзе не забыць, як хлопцы выходзяць адранкам касіць (П. Броўка).

І рэчка ёсць. А рыбы, рыбы! (Я. Колас).

2. Калі перад словам, якое паўтараецца, стаіць слова *толькі* або *і толькі* ці *іменна*, то коскамі выдзяляецца разам усё гэта спалучэнне.

Напрыклад:

Перад Лабановічам усплыў вобраз Ядвісі, і зноў аб ёй, толькі аб ёй, пачаў ён думаць (Я. Колас).

Значыць, ты з ім, іменна ты з ім, а не ён з табою (А. Кулакоўскі).

У яго, і толькі ў яго, хацела б яна вучыцца мужнасці, высакародству, адданасці справе (А. Васілевіч).

3. Калі перад кожным словам, якое паўтараецца, стаіць злучнік *і*, то перад ім ставіцца коска.

Напрыклад:

І гудуць, і гудуць на азімай раллі трактары (М. Танк).

Глуха шэпча лес зялёны, і шуміць ён, і шуміць (Я. Колас).

Коска ставіцца перад далучальнымі злучнікамі *і, ды*, якія стаяць пры паўтораным слове з удакладненнем.

Напрыклад:

Я пакахаў цябе з дзяцінства, і пакахаў да слёз (П. Трус).

4. Коскай не раздзяляюцца пры паўторным ужыванні словы, якія стаяць побач:

два словы, звязаныя адзіночнымі злучнікамі *і, ды* (у значэнні *і*): *Хваля наветра дрыжыць і дрыжыць* (Я. Колас). *Кругом была вада і вада* (Я. Маўр). *Дні бягуць ды бягуць* (Я. Колас);

два аднолькавыя або аднакаранёвыя словы, калі наступнае слова ўжываецца з адмоўем *не*: *было не было, прасі не прасі, хочаш не хочаш, дагоніш не дагоніш, купіў не купіў, злавіў не злавіў, дрэва не дрэва, брат не брат, і ён не ён, насіць не перанасіць, вазіць не перавазіць, прасіць не дапрасіцца, чакаць не дачакацца, капаць не дакапацца, сказаць не скажаш, зрабіць не зробіш і інш.;*

два аднолькавыя словы, калі наступнае слова ўжываецца з часціцай *дык і паўтараецца* для ўзмацнення меры дзеяння, ступені якасці: *закінуў дык закінуў, падскочыў дык падскочыў, скакаць дык скакаць, страсянуў дык страсянуў, вецер дык вецер, паводка дык паводка, чалавек дык чалавек. Калі самалёт крута пайшоў уніз, Сашка не спалохаўся: скакаць дык скакаць* (М. Лынькоў).

§ 48. Коска пры параўнальных зваротах

1. Параўнальныя звароты, якія пачынаюцца злучнікамі *як, бы, як бы, нібы, нібыта, быццам, як быццам, што, як і, чым*, выдзяляюцца коскамі.

Напрыклад:

Па небе хмары, як палотны, паўночны вецер расцілае (Я. Колас).

Дзяўчаты, нібы русалкі, карагоды водзяць (П. Панчанка).

Поле, нібыта падковай, акружана лесам (І. Навуменка).

Над возерам устае, быццам белая воўна, пахучы туман (З. Бядуля).

Зоры высыпаюць, бы іней... (Я. Колас).

2. Выдзяляюцца коскамі спалучэнні слоў *як адзін, як правіла, як звычайна, як знарок, як цяпер, як заўсёды і інш.*

Напрыклад:

Мы па сігналу ваеннай трывогі ўсе, як адзін, уставалі на бой (П. Глебка).

Пажылыя людзі памятаюць, як цяпер, дзень заканчэння Вялікай Айчыннай вайны.

Каля магазіна, як заўсёды, збіраюцца вяскоўцы.

3. Пры параўнальных зваротах са злучнікамі *як, як быццам, чым і іншых у шэрагу выпадкаў коска не ставіцца.*

Коска не ставіцца перад злучнікамі *як і чым* у спалучэннях *больш як (не больш як), больш чым (не больш чым), менш як (не менш як), менш чым (не менш чым), не бліжэй як, не далей як, не часцей як, не радзей як, не іначай як, усё роўна як і інш.*, якія выражаюць абмежаванне ў прасторы, часе, колькасці.

Напрыклад:

Абоз расцягнуўся больш як на вярсту (Я. Колас).

Менш чым праз хвіліну Несцяровіч вярнуўся ў хату (К. Чорны).

У такіх спалучэннях коска перад як і чым ставіцца тады, калі яны сэнсава і інтанацыйна выдзяляюцца.

Напрыклад:

Лес патрэбен людзям не меней, чым хлеб (І. Навуменка).

Людзей у лесе было больш, як грыбоў (Я. Колас).

4. Не выдзяляюцца коскамі:

устойлівыя выразы са злучнікамі як: *як мага, як след, як мае быць, як належыць, як не ў сябе і інш.*

Напрыклад:

Трэба як належыць рыхтавацца ў дарогу.

Не паспеў Лабановіч як мае быць разгледзець гэтыя ўбогія апартаменты вартаяўніка, як зараз жа выплыла з-за дрэў яго постаць (Я. Колас);

устойлівыя параўнанні з як: *відна як днём, гол як сакол, галодны як воўк, злы як сабака, белы як палатно, белы як снег, пабляднеў як палатно, моцны як дуб, здаровы як бык, лёгкі як пярынка, няўклудны як мядзведзь, патрэбны як наветра, чорны як сажы, цвёрды як камень, чырвоны як рак, цёмна як ноччу, хітры як ліса, палахлівы як заяц, халодны як лёд, баяцца як агню, берагчы (глядзець) як вока, ведаць як свае пяць пальцаў, маўчаць як рыба, біцца як рыба аб лёд, не бачыць як сваіх вушэй, як рукой зняло, як рукой падаць, як кот наплакаў, растаў як снег, лопнуў як мыльны пазыр, прыстаў як смала, стаіць як укопаны, спаў як забіты, расце як на дражджах, адчуваць сябе як дома, усе як на падбор, як на далоні, як на іголках і інш.*

5. Не выдзяляюцца коскамі параўнальныя звароты, якія з'яўляюцца іменнай часткай выказніка.

Напрыклад:

Яны для мяне як бацькі (В. Быкаў).

Ты як песня тая (Я. Пушча).

Ліпа нібы цёмная хмара за акном (Я. Брыль).

6. Коска не ставіцца перад параўнальным зваротам, калі перад ім ёсць часціца *не* або прыслоўі *зусім, амаль*.

Напрыклад:

Міхась трымаўся не як сталы чалавек (Я. Колас).

Яны адчувалі сябе амаль як дарослыя людзі (Я. Колас).

7. Не выдзяляюцца коскамі звароты з як, калі яны ўжываюцца са значэннем «у якасці» або са значэннем тоеснасці.

Напрыклад:

Чмаруцьку ведаюць усе як чалавека з фантазіяй (М. Лынькоў).

Ён славіўся ў брыгадзе як выдатны падрыўнік (І. Мележ).

Я захоўваю франтавыя пісьмы братоў і сяброў як памяць аб іх.

Гэта кніга выдадзена як дапаможнік для студэнтаў.

Быў дзень як дзень.

Алесь быў хлопец як хлопец.

§ 49. Коска пры адасобленых азначальных зваротах і словах

1. Коскамі выдзяляюцца:

дапасаваныя азначэнні, выражаныя дзеепрыметнікавымі і прыметнікавымі словазлучэннямі, што стаяць пасля назоўніка, які паясняюць.

Напрыклад:

Між імён, праслаўленых на свет, былі імёны нашых блізкіх і знаёмых (П. Глебка).

Вядома, няма ўжо таго прэстага дывана, калі бела-сінім полымем палае дол, зарослы пралескамі (І. Навуменка).

Сінявокая смуга, поўная цеплыні і ласкі, песціла далёкія лясы і купчастыя бярозы (Я. Колас);

дапасаваныя азначэнні, выражаныя прыметнікамі і дзеепрыметнікамі без паясняльных слоў, калі яны стаяць пасля назоўніка, з якім звязаны, і звычайна маюць падкрэсленую сэнсавую нагрузку.

Напрыклад:

Шуміць рака, вясёлая, жывая (А. Бачыла).

А пад поўнач насыпаў сняжок, заложны, спорны, густы і сухі (Я. Колас).

Хата, вымытая і прыбраная, чакала гасцей.

Лабановіч, зацікаўлены, глянуў яшчэ раз на пасаду (Я. Колас);

дапасаваныя азначэнні, выражаныя прыметнікамі і дзеепрыметнікамі (з паясняльнымі словамі і без іх), калі яны стаяць перад назоўнікам і маюць дадатковае акалічнаснае адценне (прычыны, уступкі).

Напрыклад:

Узрушаны і выведзены з раўнавагі, старшыня грозна ўшчыхвае крыкуноў (Я. Колас).

Захоплены гэтай новаю думкаю, Пракоп доўга не можа заснуць (Я. Колас).

Падахвочаныя, дужыя, хлопцы адразу ўзяліся за працу (Я. Колас);

дапасаваныя азначэнні, выражаныя прыметнікамі і дзеепрыметнікамі з паясняльнымі словамі і без іх, якія адносяцца да назоўніка (пераважна да дзейніка) і стаяць перад ім, радзей — пасля яго, але адзеленыя ад гэтага назоўніка выказнікам ці іншымі членамі сказа.

Напрыклад:

Магутныя ў сваёй велічы, стаялі старыя дубы (І. Навуменка).

Мокрая і прыціснутая асеннім холадам, цяпер гэта расліннасць усё яшчэ гусцілася і ўпарта зелянелася (К. Чорны).

Ігнась вярнуўся дадому праз два тыдні, схуднелы, абарваны (У. Ліпскі);

дапасаваныя азначэнні, выражаныя прыметнікамі і дзеепрыметнікамі, адзіночныя і з паясняльнымі словамі, якія адносяцца да асабовых займеннікаў.

Напрыклад:

Пранікніццяся любоўю да маёй Беларусі, людзі. Велічная і гордая, яна таго вартая (У. Караткевіч).

Радасная здагадка азарае мяне, і, здзіўлены, я наволі ўстаю ў аконе (В. Быкаў).

Пільны, насцярожаны, ступіў ён у хату (І. Мележ).

Калі ў склад адасобленага азначальнага звароту ўключана іншая ўдакладняльная канструкцыя, то яна выдзяляецца коскамі: *Навокал быў густы травяністы луг, усыпаны, нібы пацёркамі, расою...* (Я. Сіпакоў).

Калі дапасаваныя азначэнні не маюць выражанага акалічнаснага значэння, коска можа не ставіцца: *Працяты марозам снег хрустка скрыпеў пад нагамі дзеда Талаша і грамознага Мартына Рыля* (Я. Колас).

2. Дапасаваныя азначэнні, выражаныя прыметнікамі і дзеепрыметнікамі, адзіночныя і з паясняльнымі словамі, адасабляюцца і выдзяляюцца коскамі і ў тым выпадку, калі пры іх займеннік адсутнічае, але падразумяваецца: *Заняты думкамі, [я] і не заўважыў, як надышоў вечар.*

3. Калі да аднаго назоўніка або займенніка ў сказе адносяцца некалькі адасобленых азначэнняў, выражаных дзеепрыметнікавымі і прыметнікавымі словазлучэннямі або адзіночнымі азначальнымі словамі, то яны раздзяляюцца коскамі як аднародныя члены сказа.

Напрыклад:

Даніла Платонавіч смяяўся шчыра і весела, гэтак жа як і яны, маладыя, бадзёрыя (І. Шамякін).

Ён [дзік], натапыраны, раз'юшаны, раз'ятраны, стаяў непадалёку ад толькі што вырытай ямкі і цяжка дыхаў — бакі яго хадзілі ходырам (Б. Сачанка).

4. Не адасабляюцца і не выдзяляюцца коскамі дапасаваныя азначэнні, выражаныя адзіночнымі прыметнікамі і дзеепрыметнікамі, што стаяць пасля назоўніка, які паясняюць і з якім утвараюць адно сэнсавое цэлае.

Напрыклад:

Плыве, гудзе шум гулкі, будаўнічы... (Я. Купала).

Травою спелаю, мурожнай уся запахла сенажаць (А. Астрэйка).

5. Не выдзяляюцца коскамі дапасаваныя азначэнні, выражаныя прыметнікамі і дзеепрыметнікамі (з паясняльнымі словамі або без іх), якія пры цеснай сувязі з дзеясловам становяцца іменнай часткай выказніка.

Напрыклад:

Саша ішла дадому вясёлая, узрушаная гульнёй (І. Шамякін).

А лес, як добры той знаёмы, стаіць збялелы, нерухомы (Я. Колас).

6. Адасабляюцца і выдзяляюцца коскамі:

недапасаваныя азначэнні, выражаныя назоўнікамі ва ўскосных склонах (з паясняльнымі словамі і без іх), з прыназоўнікамі і, радзей, без прыназоўнікаў.

Напрыклад:

Без шапкі, у адной гімнасцёрцы, Васіль з усяе сілы працаваў вёсламі (І. Шамякін).

Хутчэй бы прыйшла зіма, белая і маладая, з малінавымі маразамі, са звавам канькоў на лёдзе і навагодняй ёлкай (П. Панчанка).

На гарадок паўзла цёмна-шызая хмара, з ружова-серабрыстымі беражкамі (С. Грахоўскі);

прыдаткі, якія адносяцца да асабовых займеннікаў і звычайна стаяць пасля іх, зрэдку — перад займеннікамі.

Напрыклад:

І толькі ён, мороз заўзяты, мороз занадта зухаваты, адзін па лесе пахаджае... (Я. Колас).

Вунь яны цягнуцца, варожыя акопы (А. Марціновіч).

Сын лесніка, я сам з маленства любіў паліць касцёр, пасядзець ля вогнішча (І. Шамякін);

прыдаткі, якія адносяцца да назоўнікаў, стаяць пасля іх і не ўтвараюць з імі цеснага сэнсавага адзінства, у тым ліку і тыя, што далучаюцца пры дапамозе злучніка як (з адценнем прычыны).

Напрыклад:

І мядзведзь, даўні ўладар пушчаў, таксама прабівае сабе сцежку, прыходзячы з далёкіх нязведаных сховаў (П. Пестрак).

Сцяпана, як смелага салдата, часта пасылалі ў разведку (В. Быкаў);

прыдаткі, якія з'яўляюцца ўласнымі імёнамі, стаяць пасля агульнага назоўніка і маюць удакладняльнае значэнне (перад імі можна без змены сэнсу ўставіць словы *гэта значыць, а іменна*).

Напрыклад:

Часцей заходзіць туды і старшыня, Захар Лемеш (Я. Колас).

Гэта быў наш сусед, Іван Бразоўскі, Шуркаў бацька (Я. Брыль);

прыдаткі, якія адносяцца да ўласнага імя, стаяць пасля яго і маюць удакладняльнае значэнне.

Напрыклад:

Ганна, маці Лабановіча, была жанчына добрая, працавітая, руплівая... (Я. Колас).

Самай выдатнай фігурай Адраджэння быў Францыск Скарына, сын купца з Полацка (У. Караткевіч).

Перад уласным імем і агульным назоўнікам прыдатак адасабляецца толькі тады, калі мае дадатковае акалічнаснае значэнне: *Пісьменнік-псіхолаг, Колас вельмі добра разумеў чалавечыя характары* (І. Шамякін).

Два прыдаткі, якія стаяць перад уласным імем, коскамі не аддзяляюцца, тры і болей — аддзяляюцца: *доктар тэхнічных навук прафесар Сідарчук І.М.; начальнік штаба капітан Дзянісаў; доктар тэхнічных навук, прафесар, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь Мацкевіч Ю.Ф.; дэкан, доктар хімічных навук, прафесар Васільеў А.А. і інш.*

Пасля ўласнага імя прыдаткі такога тыпу аддзяляюцца коскамі: *М.І. Смяян, доктар сельскагаспадарчых навук, прафесар, акадэмік Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, заслужаны дзеяч навукі Рэспублікі Беларусь.*

7. Выдзяляецца коскамі прыдатак да назоўніка або асабовага займенніка, які ёсць або падразумяваецца ў папярэднім сказе ці ў частцы складанага сказа: *Дзе ж падзеўся той Сымон? Ці дзе ходзіць спазарання, непаседа-ветрагон?* (Я. Колас).

§ 50. Коска пры адасобленых акалічнасцях і акалічнасных зваротах

1. Коскай выдзяляюцца акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўнымі зваротамі, незалежна ад іх месца ў сказе.

Напрыклад:

Шчасце ў працы знайшоўшы, добра ў полі араць (П. Броўка).

Нізкія сонечныя прамяні, яшчэ не абласкаўшы зямлю, знаходзілі беласнежную кіпень яблынь і запальвалі яе ружовым святлом (В. Карамазаў).

2. Акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўнымі зваротамі, якія з'яўляюцца ўстойлівымі выразамі, коскамі не аддзяляюцца.

Напрыклад:

Яны працавалі не пакладаючы рук (З. Бядуля).

І слухаюць яго вушы развесіўшы (А. Макаёнак).

Растуць яны [дзеці] тут у нас на лес гледзячы (Я. Брыль).

3. Выдзяляецца коскамі акалічнасць, выражаная адзіночным дзеепрыслоўем пры дзеяслове-выказніку.

Напрыклад:

Раз-пораз стукалі, падаючы, спілаваныя дрэвы (П. Галавач).

Успыхвалі, трапечучы, белыя ракеты (І. Мележ).

І нечакана над самай галавою раскалоўся гром, затрашчала, ломячыся, дрэва (В. Адамчык).

4. Акалічнасці, выражаныя адзіночнымі дзеепрыслоўямі, не адасабляюцца і не выдзяляюцца коскамі, калі стаяць пасля дзеяслова-выказніка і сваім значэннем набліжаюцца да прыслоўя спосабу дзеяння ці часу.

Напрыклад:

Бацька доўга сядзіць задумаўшыся, і я не чапаю гэтых дум (Я. Скрыган).

Лена бегла не азіраючыся (М. Лынькоў).

Не хваліся сеўшы, а хваліся з'еўшы (Прыказка).

Людзі хутка ўстаюць, спяшаючыся апранаюць сваё скуранае адзенне (Э. Самуйлёнак).

5. Перад злучнікам *і*, які звязвае дзве акалічнасці, выражаныя адзіночнымі дзеепрыслоўямі або дзеепрыслоўнымі зваротамі, а таксама прыслоўем з дзеепрыслоўем, коска не ставіцца, як пры аднародных членах сказа.

Напрыклад:

Смеючыся і жартуючы, дзеці ішлі да рэчкі (Я. Колас).

Крушынскі гаварыў ціха і не пазіраючы на госця (З. Бядуля).

Пры бяззлучнікавай сувязі паміж такімі акалічнасцямі коска ставіцца.

Напрыклад:

Ганна, не азіраючыся, не слухаючы нічога, пералазячы платы, напраткі праз мокрыя, па-асенняму голыя агароды паляцела да Васілёвага селішча (І. Мележ).

Конь выцягнуў воз на цвярдзейшую дарогу і пайшоў раўней, не спяшаючыся (К. Крапіва).

Панізіўшы голас, шэптам дзед сказаў з узрушэннем: «У лес трэба перабірацца...» (Я. Колас).

6. Калі акалічнасць, выражаная адзіночным дзеепрыслоўем або дзеепрыслоўным зваротам, знаходзіцца паміж аднароднымі дзеяслоўнымі выказнікамі, звязанымі злучнікам *і*, то яны выдзяляюцца коскамі без злучніка.

Напрыклад:

Сонца апусцілася зусім нізка і, стаміўшыся, пачало хіліцца на захад (Б. Сачанка).

Стараста слухаў, прыплюшчыўшы вочы, і толькі згаджаўся (Я. Колас).

7. Не аддзяляецца коскай акалічнасць, выражаная дзеепрыслоўем або дзеепрыслоўным зваротам, перад якой стаіць узмацняльная часціца *і*.

Напрыклад:

Штосьці трэба рабіць і не атрымаўшы звестак (А. Кулакоўскі).

Антон умее гаварыць і не падумаўшы як след (П. Галавач).

8. Калі спалучальны злучнік, што звязвае два аднародныя дзеяслоўныя выказнікі, стаіць паміж адасобленымі акалічнасцямі, выражанымі дзеепрыслоўнымі зваротамі ці адзіночнымі дзеепрыслоўямі, якія адносяцца да розных выказнікаў, то коска ставіцца перад злучнікам і пасля яго.

Напрыклад:

Іван зацяў дыханне, стараючыся як найлепей пацэліць, і, трошкі не падпусціўшы сабаку да каменя, стрэліў (В. Быкаў).

Удвух з Андрэем неслі яны сетку на бераг, трымаючы вусцем угору, і, толькі адышоўшыся далей ад вады, перавярнулі яе кулём на дол (Я. Колас).

9. Калі акалічнасць, выражаная дзеепрыслоўным зваротам або адзіночным дзеепрыслоўем, стаіць пасля злучніка ці злучальнага слова, якое звязвае часткі складанага сказа, то яна аддзяляецца коскай без гэтага злучніка.

Напрыклад:

Чуеш ты, як звоняць ціха, як, палі вітаючы свае, недзе ўнучка слухае ткачыхі пра вясну ішчаслівая пне (М. Танк).

Жанчына сядзела перабіраючы фартух. А потым паглядзела ў акно і, не чакаючы маёй просьбы, ціха пачала сваё апавяданне (А. Васілевіч).

Сонца, зрабіўшы свой штодзённы кругабег, апусцілася зусім нізка і, стаміўшыся, пачало хіліцца на захад (Б. Сачанка).

10. Выдзяляюцца коскамі акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўным зваротам, і адзіночнае дзеепрыслоўе ў пазіцыі пасля злучніка *а*, які звязвае два аднародныя дзеяслоўныя выказнікі з супрацьлеглым значэннем.

Напрыклад:

Лабановіч не спыніўся, а, выбраўшы больш зручнае месца, смела рушыў наперад (Я. Колас).

Ён не гаварыў, а, махаючы кулакамі, крычаў (П. Пестрак).

11. Калі злучнік *а* па сэнсе непасрэдна звязаны з акалічнасцю, выражанай дзеепрыслоўем, тады пасля яго коска не ставіцца.

Напрыклад:

Рыгор доўга шукаў выхад, а знайшоўшы, весела ўсміхнуўся і выйшаў з кватэры (Ц. Гартны).

Садзілася [сонца] на хвалі велізарным чырвоным кругам, а сутыкнуўшыся з вадою, увачавідкі змяніла форму (А. Кулакоўскі).

12. Акалічнасць, выражаная адзіночным дзеепрыслоўем або дзеепрыслоўным зваротам, пры якіх стаяць часціцы *толькі, нават, разам* з імі аддзяляецца коскай.

Напрыклад:

Толькі прайшоўшы амаль паўдарогі, [дзед] запытаў: — Ну, а як у цябе ў школе? (П. Броўка).

Нават узяўшы кнігу першы раз у рукі, разумееш, як табе паішчасціла.

З краю на лясных прагалах стаялі маладыя бярозкі, толькі-толькі выпускаючы пахучыя лісточкі і надаючы лесу асабліваю чароўнасць (Я. Колас).

13. Калі адасобленая акалічнасць, выражаная адзіночным дзеепрыслоўем або дзеепрыслоўным зваротам, звязана з астатняй часткай сказа злучнікамі *нібы, як бы, быццам* і інш., то коска ставіцца перад адпаведным злучнікам.

Напрыклад:

Яна [машына] то бегла весела, жвава, калі было роўна, то гула і стагнала, быццам злуючыся, што яе не пускаюць (Я. Скрыган).

Бушмар правёў рукою па твары, як бы знімаючы з яго штосьці чужое і непрыемнае (К. Чорны).

Леначка прыпала тварам да маіх грудзей, нібы хаваючы яго і ад мяне і ад сябе (Я. Брыль).

14. Пры адасобленай акалічнасці, выражанай дзеепрыслоўем або дзеепрыслоўным зваротам, замест коскі можа ставіцца працяжнік, калі дзеепрыслоўе выразна выдзяляецца сэнсава.

Напрыклад:

Не шукаючы — не знойдзеш (Прыказка).

І памагаць яму трэба — умеючы (Я. Брыль).

15. Выдзяляецца коскамі акалічнасць, выражаная назоўнікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі *насуперак*, у *аднаведнасці*, са згоды і іншымі са значэннем прычыны, умовы, уступкі, спосабу дзеяння.

Напрыклад:

Насуперак ліхой стыхіі, на гэтай згруджанай жарстве, узняўшы вежы залатыя, прыгожы горад расцвіце (П. Глебка).

Максіма ў ваенна-марское вучылішча не прынялі, і ён, наперакор жаданню бацькоў, на злосць усім, паехаў у марскі тэхнікум (І. Шамякін).

Дваццаць восьмага ліпеня, у выніку абыходнага маневру і баявой атакі, войскі Першага Беларускага фронту авалодалі Брэстам (У. Карпаў).

У выпадку якой патрэбы, звяртайцеся па дапамогу (І. Шамякін).

Нягледзячы на трывожны час, рынак жыў сваім звычайным жыццём (А. Якімовіч).

У аднаведнасці з законам, кожны мае права на працу.

Пры такіх акалічнасных канструкцыях з некаторымі прыназоўнікамі дапускаецца адсутнасць коскі, калі яны сэнсава і інтанацыйна не выдзяляюцца.

Напрыклад:

А млын — добры пункт, дзе можна ў выпадку патрэбы схавання (З. Бядуля).

У аднаведнасці з надвор'ем гэтак жа часта змяняе свой колер і возера (В. Вольскі).

16. Коскамі выдзяляюцца інфінітыўныя звароты, калі яны далучаюцца да выказніка пры дапамозе злучнікаў *каб*, *для таго каб*, *з тым каб*, *замест таго каб* і інш.

Напрыклад:

На тое ён і лес, каб шумець (К. Крапіва).

Зрабілі б што-небудзь карыснае, замест таго каб гуляць.

17. Не выдзяляецца коскамі інфінітыўны зварот з *каб*, калі ён уваходзіць у пыталную сінтаксічную канструкцыю з пачатковым *што*: *Што каб пайсці ў адпачынак? А што каб сказаць? А што каб запрасіць іх у госці?* і інш.

18. Коскамі могуць выдзяляцца акалічнасці, выражаныя прыслоўямі або прыслоўнымі зваротамі, што адносяцца да выказніка і маюць значэнне заўвагі.

Напрыклад:

Хведар бег, аслабела і няўцямна, ужо не выбіраючы шляху (В. Быкаў).

Сабака ўсё брахаў, заложна і аднатонна (К. Крапіва).

§ 51. Коска пры словах і спалучэннях слоў, якія ўдакладняюць або абмяжоўваюць значэнне іншых слоў у сказе

1. Коскамі выдзяляюцца акалічнасці, выражаныя словамі і спалучэннямі слоў са значэннем месца, часу, спосабу дзеяння і інш., якія стаяць побач і ўдакладняюць, канкрэтызуюць ці ўзмацняюць сэнс папярэдніх слоў, што маюць больш шырокае значэнне.

Напрыклад:

Тут, на высокай і даволі прасторнай пляцоўцы, і знайшло сабе ціхі прыпынак сяло Верхань (Я. Колас).

За дваром, на бярозах, была насека — больш за дзясятка лінавых вуляў (М. Лупсякоў).

Адтуль, недзе з-за ўзгорка, даносіліся невыразныя, як бы прыглушаныя, гукі (К. Крапіва).

А было гэта тыдзень таму, у нядзелю, пад вечар (Я. Брыль).

2. Калі другая акалічнасць мае больш шырокае значэнне, чым папярэдняя, то яна не ўдакладняе, а толькі паясняе папярэднюю і коскамі не выдзяляецца.

Напрыклад:

Зусім інакш ішло жыццё ў сасняку за горадам, дзе быў штаб фронту (І. Мележ).

Яшчэ зранку на другі дзень па вёсцы панеслася чутка пра гэта здарэнне.

3. Калі другая акалічнасць у адносінах да папярэдняй мае больш вузкае значэнне, але па сэнсе і інтанацыйна не выдзяляецца, то паміж імі коска не ставіцца.

Напрыклад:

А там за возерам, як струнка, пралегла роўненька чыгунка (Я. Колас).

На балоце паабал дарогі раслі кусты лазы і алешніку (Я. Колас).

Дзялілі лужок найчасцей у нядзелю пад вечар (Я. Брыль).

4. Калі ў сказе стаяць побач адна за адной тры і больш акалічнасці, з якіх наступная ўдакладняе папярэднюю, але апошняя не мае ўдакладняльнага значэння, то пасля яе коска не ставіцца.

Напрыклад:

Там, на ўзлессі, на высокім дрэве з разгалістай кронай у гняздзе шчабяталі птушаняты.

5. У творах мастацкай літаратуры і ў перыядычным друку пры выдзяленні ўдакладняльных акалічнасцей з узмацняльным значэннем часам ужываецца працяжнік.

Напрыклад:

Стрэлы чутны толькі недзе далёка — у лесе (Я. Скрыган).

6. Коскамі выдзяляюцца акалічнасці, выражаныя словамі і спалучэннямі слоў, якія ўдакладняюць, падкрэсліваюць значэнне папярэдняга прыметніка, займенніка і інш.

Напрыклад:

З яснага, без адзінай хмурынкi, глыбокага неба россыпам зорак свяціў поўны мясячык (І. Шамякін).

Крыху далей стаяла невялікая, хат на дзесяць, вёсачка (Я. Сіпакоў).

Хвалістыя, доўгія, ледзь не ў пояс, валасы... былі незвычайнага, попельнага колеру (Т. Бондар).

7. Коскамі выдзяляюцца спалучэнні слоў і асобныя словы, якія ўдакладняюць або абмяжоўваюць, выдзяляюць ці ўзмацняюць сэнс папярэдніх ці наступных слоў, далучаючыся да іх непасрэдна або пры дапамозе выразаў *у тым ліку, у тым ліку і, апроча (апроч), акрамя, амаль, за выключэннем, галоўным чынам, па прозвішчы (па мянушцы і інш.), гэта значыць, так званы, або, ці* (у значэнні «гэта значыць»), *асабліва, нават, напрыклад, як, у прыватнасці, і ў прыватнасці, і прытым і інш.*

Напрыклад:

Усе палешукі, у тым ліку і стараста, пісаць не ўмелі (Я. Колас).

Вада ў Нёмане, нават каля берага, не ідзе, здаецца, а бяжыць (Я. Брыль).

Усе птушкі, і нават непаседлівыя крыклівыя вераб'і, схаваліся ад навальніцы (Я. Маўр).

Добра памагае падбел супроць падагры, ці, як цяпер кажуць, адкладання солі (В. Вольскі).

8. Калі спалучэнні слоў з *апроча, акрамя і* іншымі маюць пры сабе ўзмацняльную часціцу *і*, то яны звычайна коскамі не выдзяляюцца.

Напрыклад:

Пабываў ля крыніцы нехта і акрамя нас.

§ 52. Коска пры пабочных і ўстаўных канструкцыях

1. Коскамі выдзяляюцца пабочныя словы і канструкцыі, якія стаяць у сярэдзіне або ў пачатку сказа: *безумоўна, бяспрэчна, вядома, канечне, зразумела, напэўна, сапраўды, праўда, пэўна, відавочна, відаць, здаецца, здавалася, мабыць, магчыма, можа, мусіць, няйначай, бадай, значь, нябось, часам, бывае, бывала, як вядома, як відаць, па ўсім відаць, можа быць, чаго добрага, таго і глядзі, само сабой разумеецца і інш.*

Напрыклад:

І я, безумоўна, шчаслівы і рад, што добра зародзіць густая тианіца (П. Глебка).

Лабановіч, відавочна, быў задаволены, што не трэба доўга шукаць фурманкі (Я. Колас).

Захар Крымянец зірнуў на зоркі, падумаў пра мароз, які, няйначай, збярэцца да раніцы (М. Лынькоў).

Але расстацца нам час наступае; пэўна, ужо доля такая ў нас (М. Багдановіч).

Хацелася мне, вядома, пачуць ад Коласа нешта незвычайнае, важнае (Я. Брыль).

Не можа быць, канечне, і размовы, каб дарослы чалавек нацкаваў юнака на юнака (У. Караткевіч).

Адразу пасвятлела. Відаць, ужо ўзышло сонца (І. Мележ).

Як радасна ён сустракаў, бывала, Вялікдзень (Я. Колас).

2. Не выдзяляюцца коскамі тыя словы, якія ўжываюцца ў ролі мадальнай часціцы або са значэннем прыслоўя і выражаюць сцвярджэнне, узмацненне: *можа, няйначай, пэўна, напэўна, канечне, сапраўды, часам, бывае, бывала, бадай, бадай што, мо* (усечаная форма слова *можа*) і інш., а таксама словы *відаць, здавацца*, якія ў сказе выступаюць выказнікам.

Напрыклад:

Можа за якой паўгадзіны батальён на вузкіх і слізкіх ходах, траншэях быў выведзены ў лагчыну... (І. Шамякін).

Цяпер зіма напэўна ляжа (Я. Колас).

Такія корчмы-станцыі Мінскі тракт меў бадай праз кожныя дзесяць кіламетраў (З. Бядуля).

Мікіта — нелюдзімы, удзень яго бадай што і не спаткаеш на людзях... (Я. Колас).

Дыміць туман. Мо лепш перачакаць, пакуль зара не прыадчыніць дзверы? (М. Танк).

Адтуль відаць адразу пяць азёр (Я. Брыль).

Часамі Лабановічу здавалася, што вынікі дасягнуты нязначныя (Я. Колас).

3. Выдзяляюцца коскамі спалучэнні слоў і сказы, якія маюць значэнне эмацыянальнай ацэнкі фактаў рэчаіснасці, а таксама перадаюць пачуццёвую рэакцыю на тыя факты, пра якія гаворыцца ў сказе: *на жаль, на вялікі жаль, на шчасце, як на тое шчасце, на маё здзіўленне, як на тое ліха, як на грэх, як на тую бяду, хвароба на іх і інш.*

Напрыклад:

Аж тут, як на тое шчасце, стаіць сагнутая бярэзіна (С. Грахоўскі).

Хата была, на шчасце, ужо абжытая (П. Пестрак).

Але, на маё здзіўленне, ён адказвае зусім не так, як я думаў (А. Асіпенка).

Як на грэх, лоў быў шчаслівы (Я. Колас).

Нават сорам на хатніх зірнуць: ці не ўцямілі, хвароба на іх, ад чаго мой тварык смяецца, ад чаго маё сэрцайка б'ецца (М. Багдановіч).

4. Коскамі выдзяляюцца словы, спалучэнні слоў і сказы, якія паказваюць на крыніцу паведамлення, на прыналежнасць выказанай думкі: *па-мойму, па-твойму, па-ягонаму, па-вашаму, па-іхняму, маўляў, думаю, на мой погляд, з пункту гледжання (каго-небудзь), на думку (каго-небудзь), як вядома, як кажучы, як людзі кажучы, як той казаў і інш.*

Напрыклад:

Гэта, па-мойму, і ёсць сапраўдная сувязь з жыццём (К. Чорны).

Выходзіць, па-ягонаму, што ледзь не самі мы вінаваты, а не той, што наша дабро крадзе (Я. Брыль).

Яшчэ, як той казаў, не ўсё скончана (Я. Брыль).

5. Коскамі выдзяляюцца словы, спалучэнні слоў і сказы, якія перадаюць адносіны да спосабу выражэння думкі, матывацыю спосабу выказвання ці выбару стылістычных сродкаў мовы: *адным словам, словам, што называецца, скажам, як гаворыцца, як гэта гаворыцца, інакш кажучы, карацей кажучы, уласна кажучы, прасцей кажучы, шчыра кажучы, не пры вас кажучы, праўдзівей сказаць, напраўдзе сказаць, так сказаць, з дазволу сказаць, я сказаў бы і інш.*

Напрыклад:

Скажам, аб вадзе гамонкі не было спрадвек, бо хапала нам заўсёды і азёр, і рэк (А. Астрэйка).

Шчыра кажучы, я толькі лічуся брыгадзірам (А. Асіпенка).

6. Коскамі выдзяляюцца словы, спалучэнні слоў і сказы, што выражаюць адносіны гаворачай асобы да слухача: *бачыш (бач), прызнацца, кажаш, кажашце, ведаеш, ведаеце, разумееш, разумееце, паверце, выбачайце, даруйце, даруйце мне, калі ласка, калі хочаце ведаць, ці дасце веры, зрабіце ласку і інш.*

Напрыклад:

Але ж язык у цябе, даруй мне, як тая мянташка (М. Лынькоў).

Напішы мне, калі ласка, пісьмяк дахаты! (Я. Колас).

Я, шчыра прызнацца, і загад на вас падрыхтаваў (А. Асіпенка).

7. Коскамі выдзяляюцца словы і спалучэнні слоў, якія служаць сродкамі сувязі асобных частак выказвання і ўказваюць на паслядоўнасць, абмежаванне, удакладненне, супастаўленне або аб'яднанне частак тэксту, на выражэнне выніку, заключэння і пад.: *па-першае, па-другое, па-трэцяе і інш., першае, другое, трэцяе і інш., нарэшце, значыць, дарэчы, наогул, аднак, прынамсі, наадварот, з аднаго боку, з другога боку, у сваю чаргу, разам з тым, у прыватнасці, між іншым, між тым, да таго ж, такім чынам, галоўным чынам, па крайняй меры і інш.*

Напрыклад:

Турсевіч — гэта мой настаўнік і мой зямляк, прынамсі, аднае воласці (Я. Колас).

Валодзька выпрасіў, нарэшыце, у рэдактара дазвол паехаць на раён (Я. Брыль).

Спазніліся, аднак, на вялікае спатканне, трэба было раней (В. Быкаў).

Мікола быў, між тым, дома (К. Чорны).

З другога боку, Ядвісі было цікава паслухаць, як вёў сваю работу ў школе настаўнік... (Я. Колас).

Па крайняй меры, для яго нічога ўжо не будзе (В. Быкаў).

Такім чынам, усе няяснасці, сумненні, прынесеныя Саўкам, цяпер развеяліся (Я. Колас).

8. Калі слова *нарэшыце* не выконвае функцыі пабочнага слова і выражае часовае значэнне, то яно коскамі не выдзяляецца.

Напрыклад:

Нарэшыце да Панаса падыходзіць шырокі чалавек з жорсткімі вусамі (Я. Колас).

Тым часам поезд з кожнай хвілінай набліжаўся да вакзала і нарэшыце спыніўся (Я. Колас).

Калі слова *аднак* у пачатку сказа ці другой часткі складаназлучанага сказа і пры аднародных членах ужываецца як супраціўны злучнік, яно коскай не аддзяляецца.

Напрыклад:

Турку стала лягчэй ад тае пахвалы, аднак ён прастадушына прызнаўся (В. Быкаў).

Трэба было паспаць. Аднак чамусьці не спалася.

9. Спалучэнні слоў *між тым, тым не менш, да таго ж*, якія ўжываюцца ў пачатку сказа або другой часткі складанага сказа, выконваюць функцыю злучніка і коскай не аддзяляюцца.

Напрыклад:

У вас на мястэчка многа сілы не патрабуецца, між тым вакол вялікая патрэба ў людзях (Ц. Гартны).

На дварэ ноч. Між тым спаць не хочацца (І. Мележ).

Тым не меней ён [Лабановіч] устаў і рушыў у той бок, куды паехала дзяўчына (Я. Колас).

Да таго ж Мініч яшчэ меў недахоп у вымаўленні: ён шапялявіў (Я. Колас).

10. Коскамі выдзяляюцца словы і спалучэнні слоў, якія не маюць уласна сінтаксічнага значэння і ўводзяцца ў сказ без якой-небудзь матывацыі: *гэта, гэта самае, ну, вот, само сабой, знацца, значыцца, стала быць, так сказаць, брат ты мой, тудэма-сюдэма, каліна-маліна* і інш.

Напрыклад:

Зусім не тое выйшла, зусім не тое, што трэба было нашай, значыцца, вёсцы (М. Лынькоў).

Проста, ну, сімпатызуюць адзін другому маладыя, хіба ж ім і не пагаварыць, хіба ж ім і не пасмяяцца (М. Лынькоў).

Тудэма-сюдэма, куды тут садзіцца! (Я. Купала).

Чаго яны, каліна-маліна, там? (І. Мележ).

11. Коскамі выдзяляюцца пабочныя словы і спалучэнні слоў, якія ўваходзяць у склад іншых пабочных ці ўстаўных сказаў, адасобленых зваротаў, удакладняльных ці іншых выдзеленых знакамі прыпынку частак сказа.

Напрыклад:

Немцы, як ты, мабыць, ведаеш, аднавілі завод у Гудове (Б. Сачанка).

Боты — і выцер іх, здаецца! — усё ж такі насядзілі на чыстай чырвонай падлозе (Я. Брыль).

Не будку мае Жук — палацы (хоць не свае, вядома, працы) (К. Крапіва).

Людзі слухалі ўважліва, баючыся, відаць, прапусціць хоць адно слова (П. Пестрак).

Мы зайшлі ў крайнюю хату, пабудаваную, напэўна, пасля вайны.

Не чакаючы, як відаць, далейшай размовы, жанчына хутка выйшла з хаты (П. Галавач).

12. Калі пабочнае слова стаіць перад адасобленым зваротам, пабочным сказам або ўдакладняльнай канструкцыяй, то яно ўваходзіць у іх склад і коскай не аддзяляецца.

Напрыклад:

Старшыня імкліва абыходзіць вакол машыны, нійначай прыглядаючыся неспакойным вокам да яе паклажы (І. Шамякін).

Плылі ў вясновую сіль за акно мяккія акорды, уздыхала мора, і, можа, заслухаўшыся гэтай музычнай вясной, не падавалі свайго голасу гарматы (І. Навуменка).

Аднекуль, мабыць з печы, да іх кінулася жанчына (В. Быкаў).

13. Паміж пабочнымі словамі, спалучэннямі слоў і сказамі, якія ідуць адно за адным, ставіцца коска.

Напрыклад:

Словам, на наша ішчасце, хата нейкім чынам уцалела (З. Бядуля).

Само сабой, канечне, паставілі мы і хату (Б. Сачанка).

14. Пабочныя словы, спалучэнні слоў і сказы аддзяляюцца коскамі ад папярэдніх злучнікаў, якія звязваюць члены сказа або часткі складанага сказа.

Напрыклад:

Санкоўскі з ходу далучыўся да песні, і, можа, ад таго яна загучала яшчэ энергічнай (П. Пестрак).

Твае [маці] у мяне бровы, твой лоб і нос. Твой неспакой. І, пэўна, твой лёс (А. Вярцінскі).

Маёр спыніўся каля дзвярэй, заплюшчыў вочы і, здалося мне, пахіснуўся (І. Шамякін).

Тады спрэчкі не разлучалі іх, а, наадварот, яшчэ болей умацоўвалі (Я. Колас).

15. Злучнік *а*, калі ён складае адно цэлае з наступным пабочным кампанентам сказа, не аддзяляецца ад апошняга коскай: *а можа, а магчыма, а значыцца, а між іншым, а па-другое*.

Напрыклад:

— *І штаб на кіраўніцтве партызанскім рухам будзе?* — *пытаў Багавік*.

— *Будзе. А можа, ён ужо і ёсць* (В. Быкаў).

16. Не аддзяляецца коскай ад пабочных кампанентаў узмацняльная часціца *і*.

Напрыклад:

І сапраўды, гэта не кепская думка! (Я. Колас).

Дожджык, і праўда, так і поўз за каўнер (Я. Брыль).

17. Коска не ставіцца паміж пабочнымі словамі і часціцамі, якія да іх адносяцца і стаяць пасля іх.

Напрыклад:

Можа б ты даў мне хоць кавалачак хлеба ў дарогу? (Я. Колас).

Ну, напэўна ж ёсць прычына, калі кніць з цябе яна? (Я. Колас).

18. Коскамі выдзяляюцца ўстаўныя словы, спалучэнні слоў і сказы, якія выконваюць удакладняльную функцыю (тлумачэнні, заўвагі, дадатковыя звесткі і інш.).

Напрыклад:

Доўгі час Закружжа, так называлі вёску прышлыя людзі, з навакольным светам звязвала звычайная лясная сцежка (А. Асіпенка).

Віхрасты хлопчук, яму было год шэсць, штосьці мармытаў праз сон і смяяўся (К. Чорны).

§ 53. Коска пры зваротку

1. Коскамі выдзяляюцца звароткі ў пачатку, у сярэдзіне і ў канцы сказа разам са словамі, якія адносяцца да іх.

Напрыклад:

Сонца, умыйся расою на світальнай зары (А. Бялевіч).

Занімай, Беларусь маладая мая, свой пачэсны пасад між народамі!.. (Я. Купала).

Народ пранясе цябе, родная мова, святлом незгасальным у сэрцы сваім (М. Танк).

Дык уздымі свой голас-звон з глыбінь душы, пясняр свабоды (К. Буйло).

Відаць, на сур'ёзных справах да нас, Надзя? (М. Лынькоў).

2. Калі зваротак раздзяляецца на часткі іншымі словамі, то кожная з іх выдзяляецца коскамі.

Напрыклад:

Ой ты, мая рыбка, спі, залатая!

3. Калі паміж звароткамі-паўтарамі ёсць займеннік *ты* або *вы*, то ён адносіцца да першага зваротка і коска ставіцца пасля займенніка.

Напрыклад:

Лета ты, лета прыгожа-квяцістае, колькі ты ўносіш аздобы з сабой!
(Я. Купала).

§ 54. Коска пры выклічніках і гукаперайманнях

1. Коскамі аддзяляюцца выклічнікі, калі яны не маюць падкрэсленай клічнай інтанацыі і знаходзяцца ў пачатку ці ў сярэдзіне сказа.

Напрыклад:

Ах, дружа-клён! Ну як яго не ўспомніць?.. (П. Трус).

Мілая! О, колькі радасці даеш майму ты сэрцу маладому! (Я. Купала).

Ох, нашто ж ты, ночка, так прыгожа-міла? (Я. Колас).

Эх, як слаўна, як прыгожа, хораша, прыстойна! (Я. Колас).

Эй, дзяцюк малады, не тужы, не глядзі ты скрозь слёзы на свет...
(Я. Купала).

2. Коскамі аддзяляюцца выклічнікі і гукаперайманні, калі яны знаходзяцца ў сярэдзіне або ў канцы сказа ці паўтараюцца.

Напрыклад:

Раздолле ў лузе, эх, раздолле! (Я. Колас).

Шкада, ай, як шкада Іліко (Э. Самуйлёнак).

Колькі ў лесе грыбоў, ай-яй-яй! (З. Бядуля).

Ну, ну, пашавельвайся, — падганяў ён Алеся (К. Крапіва).

Толькі ў другой палавіне, дзе спяць гаспадыня і яе дачка-вучаніца, размашыста і глуха стукаюць ходзікі: як-так, як-так... (І. Шамякін).

3. Не аддзяляюцца коскамі выклічнікі перад асабовымі займеннікамі.

Напрыклад:

Ой ты, ночка, чарнявая ноч, агарні цеплынёю мяне... (П. Панчанка).

Эх ты, — кажэ яна, — лепш вось дахаты ідзі, а то будзе табе ад маці
(Я. Брыль).

4. Не з'яўляецца выклічнікам і не аддзяляецца коскай часціца *о* пры зваротку, адмоўі, сцвярджэнні, а таксама не аддзяляюцца коскай узмацняльныя часціцы, аднолькавыя па гукавым складзе з выклічнікамі.

Напрыклад:

Я не для вас, паны, о не, у час вольны песенькі складаю... (Я. Купала).

О так, так, планы маюць выключную ролю ва ўсякай справе
(М. Лынькоў).

Міколу ж аднаму ай-ёй як цяжка (Я. Брыль).
Я яшчэ ого які дужы! (І. Шамякін).

§ 55. Коска пры сцвярджальных, адмоўных і пытальных словах

1. Коскай аддзяляюцца сцвярджальныя, адмоўныя і пытальныя словы ў пачатку сказа, калі яны звязаны са сказам, які раскрывае, канкрэтызуе іх сэнс: *так, але, ага, ну, што ж, як жа, не, што, як і інш.*

Напрыклад:

Так, трэба прыняць гэтыя заўвагі.

Не, не такою я хацеў сустрэць цябе, сястра! (Я. Скрыган).

Што, грыбоў яшчэ няма? (Я. Колас).

Як, ты гэтага яшчэ не зрабіў?

Калі пры такіх словах стаяць узмацняльныя часціцы, то коскай яны аддзяляюцца разам.

Напрыклад:

Ой не, пакідаць таварыша ў бядзе нельга (Я. Маўр).

2. Калі сцвярджальныя, адмоўныя і пытальныя словы паўтараюцца, то яны раздзяляюцца коскамі.

Напрыклад:

Так, так, пані гаспадыня. Чалавек страляе, а чорт кулю носіць (Я. Купала).

Але, але, яго маці і мне паказвала ліст, у якім ён піша, што няйначай мусіць прыехаць на свята (Ц. Гартны).

Не, не, — адагнаў ад сябе змрочныя думкі Іван (Б. Сачанка).

Што, што ты сказаў?

3. Сцвярджальныя, адмоўныя і пытальныя словы ў сярэдзіне сказа выдзяляюцца коскамі з двух бакоў.

Напрыклад:

Робота, што ж, у лес не пабяжыць (Ц. Гартны).

Ты не паверыш, не, такой навальніцы ў нас не было ніколі!

4. У канцы сказа перад сцвярджальнымі, адмоўнымі і пытальнымі словамі ставіцца коска, а пасля — знак прыпынку ў адпаведнасці з агульнымі правіламі.

Напрыклад:

Цяпер ты пойдзеш спаць, так? (І. Мележ).

Я работы не баюся, не!

ГЛАВА 14. КОСКА Ў СКЛАДАНЫМ СКАЗЕ

§ 56. Коска ў складаназлучаным сказе

1. Коскай аддзяляюцца часткі складаназлучаных сказаў, якія аб'яднаны злучнікамі *і, ды* (у значэнні «і»), *дый* (*ды і*), *або* (*альбо*), *ці*.

Напрыклад:

Ідуць ад кожнага перона на ўсход і захад цягнікі, і ад апошняга вагона далёка свецяць аганькі (С. Грахоўскі).

Праплыве гук баязліва па-над лугам, па-над нівай у знямелы свет, ды зноў ціха-ціха стане (Я. Колас).

Ад завеі не было відаць агнёў нават недалёкіх вёсак, ды і блізкія ішлі ў цемры ледзь прыкметнымі мутнымі знакамі (І. Мележ).

2. Перад злучнікамі *і*, *ды* (у значэнні «і»), *або*, *ці* коска не ставіцца:

калі ў складаназлучаным сказе (звычайна ў пачатку) ёсць агульны член, які адносіцца да першай і да другой частак, або агульная часціца ці пабочнае слова.

Напрыклад:

Дзе-нідзе ў гародчыках, ля ганкаў чырванелі вясновыя кветкі і зацвітаў бэз (В. Быкаў).

Праз нейкі час вецер разagnaў хмары ў вышыні і дождж сціх (І. Мележ).

Толькі верхавіны соснаў гулі ледзь чутна ды шаласцелі трапяткія асіны (М. Лынькоў);

калі часткі складаназлучанага сказа з'яўляюцца безасабовымі (аднароднымі па значэнні), няпэўна-асабовымі або намінатыўнымі сказамі, а таксама калі маюць форму пыталых, пабуджальных ці клічных сказаў.

Напрыклад:

Цішыня і прастор (Э. Агняцвет).

Колькі радасці і колькі захаплення!

3. Коскай аддзяляюцца часткі, якія аб'яднаны ў складаназлучаны сказ злучнікамі *але*, *а*, *ды* (у значэнні «але»), *ж* (*жа*), *аж*, *аднак*, *затое*, *толькі* і інш.

Напрыклад:

Наводдалек чуліся стрэлы, але тут было ўжо ціха (І. Мележ).

Мартын астаўся ў хмызняку, а дзед Талаш знік з вачэй, расплыўся ў цемрадзі (Я. Колас).

І чужому навучайся, ды свайго не цурайся (Прыказка).

Мікіта моцна пастукаў у дзверы, аднак з кабінета ніхто не азваўся (М. Зарэцкі).

На вуліцы скрыпка грае, мяне ж маці не пускае (Народнае).

Завярнуўся [Бруй] і хацеў ужо ісці назад, аж з печы пачуўся голас: «Хто там?» (Я. Колас).

4. Коскай аддзяляюцца часткі, якія аб'яднаны ў складаназлучаны сказ пры дапамозе паўторных злучнікаў *і... і*, *ні... ні*, *то... то*, *не то... не то*, *або (альбо)...* *або (альбо)*, *ці... ці*, *ці то... ці то*.

Напрыклад:

І хвалюецца тианіца, і дрыжыць пяшчотна гай (П. Броўка).

Ні колас на ніве не ўскалыхнецца, ні ліст на дрэве не ўзварухнецца (Я. Колас).

Або іх [птушак] тут не было, або яны проста не адважваліся падаваць голасу (Я. Колас).

Ці то стогне бура, ці то віхор гуляе.

§ 57. Коска ў бяззлучнікавым сказе

Коскай аддзяляюцца часткі складанага бяззлучнікавага сказа, якія па сэнсе і інтанацыйна звязаны паміж сабой.

Напрыклад:

Цвітуць лугі, жаўцее проса, уздымае жыта каласы (С. Грахоўскі).

Неба сеяла цяпло, цёплы дожджык церушыў, у думках радасна было, беглі песні ад душы (Я. Купала).

Ад зямлі да самых чубоў на дрэвах не было ніводнай галінкі, сляды ад усіх колішніх галінак даўно заплылі жывой смалою, згладзіліся, кара над імі самкнулася (В. Карамазаў).

§ 58. Коска ў складаназалежным сказе

1. Коска ставіцца:

паміж галоўнай і даданай часткамі.

Напрыклад:

Пасаджу каля вёсак сады маладыя, каб ты вечна цвіла і ў ішчасці расла, дарагая мая Беларусь (П. Панчанка).

Яны выехалі з двара, калі апошня яжоўтая палоска зары дагарала на захадзе (У. Караткевіч).

Каб любіць Беларусь нашу мілую, трэба ў розных краях пабываць... (А. Ставер).

Дзяды і бацькі нашу мову стваралі, каб звонка звінела, была як агонь (П. Броўка);

паміж даданымі часткамі, якія адносяцца да адной і больш галоўных частак.

Напрыклад:

Глянь туды, дзе машыны спяваюць, дзе палае ў горане сталь, дзе рабочыя песні складаюць пад сталёвы напеў малатка (П. Трус).

А там, дзе разам мы прайшлі, вясенні гул не моўкнуў, газоны пышна расцвілі, зазіхацелі вокны (М. Танк).

Калі даданая частка стаіць у сярэдзіне галоўнай, яна выдзяляецца коскамі з двух бакоў.

Напрыклад:

Над ускрайкам лесу, дзе пачыналіся жоўтыя пяскі, зазвінела песня ляснога жаваранка (Я. Колас).

2. Калі аднародныя даданыя часткі звязваюцца пры дапамозе адзіночных злучнікаў *і*, *ды* (у значэнні «і»), *або*, *ці*, то паміж імі коска не ставіцца.

Напрыклад:

Я люблю часіну навальніцы, калі б'е пярун па ўсіх ладах і злуюцца ў хмарах бліскавіцы (П. Панчанка).

Некаторыя ішлі далей, дзе было начальства і дзе раздаліся гэтыя нечаканыя выбухі (В. Быкаў).

Як толькі разднела і ўзышло сонца, пачалі збірацца вучні (Я. Колас).

Перад супраціўнымі злучнікамі і перад злучнікам *і*, які паўтараецца паміж аднароднымі даданымі часткамі, коска ставіцца.

Напрыклад:

Нарадзіўся я ў маі, як сады вакол цвілі, а ў наднёманскім гаі распявалі салаўі (А. Русак).

3. Коска не ставіцца перад злучнікамі *і*, *ды* (у значэнні «і»), *або*, *ці*, што звязваюць дзве галоўныя часткі, да якіх адносіцца агульная даданая частка.

Напрыклад:

Ужо сонца праглядала праз вершаліны хвой і пачынала адчувацца гарачыня летняга дня, калі настаўнікі падышлі да балота (Я. Колас).

Калі наступae глыбокая восень, над зямлёй нізка сцелецца туман або імжыць дробны дождж (К. Чорны).

4. Калі даданая частка звязваецца з галоўнай пры дапамозе састаўных падпарадкавальных злучнікаў (*перш чым*, *затым што*, *пасля таго як*, *для таго каб*, *па меры таго як*, *да таго часу пакуль*, *з прычыны таго што*, *нягледзячы на тое што*, *дзякуючы таму што*, *у сувязі з тым што* і інш.), то коска ставіцца паміж даданай часткай і галоўнай, калі даданая пачынаецца такім злучнікам і стаіць перад галоўнай (злучнік не разрываецца).

Напрыклад:

З той пары як пайшлі на аблаву, цягнецца іх паляванне да сённяшніх дзён (А. Куляшоў).

Для таго каб праца давала плённыя вынікі, трэба прывучыць да сталых і сур'ёзных адносін да яе з малых гадоў (Я. Колас).

Па меры таго як неба святлела, цемра змянялася рэдкім лёгкім змрокам... (І. Мележ).

Калі даданая частка сказа стаіць пасля галоўнай, коска ставіцца або перад другой часткай састаўнога падпарадкавальнага злучніка, або перад гэтым злучнікам у поўным яго складзе ў залежнасці ад сэнсу.

Напрыклад:

Я гэту мову ўзяў сабе таму, што зашмат у ёй было гаротных песень (М. Танк).

Бабка была спагадлівая да чужога гора, таму што сама перажыла шмат пакут і нягод (Ю. Пшыркоў).

Ён паабяцаў не пакідаць галерэю да таго часу, пакуль не адкрыецца новая экспазіцыя.

5. У залежнасці ад сэнсу коска можа ставіцца пасля першай часткі састаўнога падпарадкавальнага злучніка.

Напрыклад:

Перад тым, як ісці ў поле, яна прыбірала ў хаце, мыла падлогу, лавы (Б. Сачанка).

Па меры таго, як прыпыняўся дзе ў вёсцы Ельскі са сваім атрадам, прыпыняўся і Сцяпан (П. Пестрак).

Нягледзячы на тое, што давялося несці на плячах тол і боепрыпасы, адстаючых не было (І. Мележ).

Можна нават таму, што навокал было многа прастору, хлопцу раптам стала няўтульна (І. Чыгрынаў).

6. Коска не ставіцца перад як, калі, што і інш., якія ўваходзяць у склад устойлівых выразаў тыпу як не трэба лепш, як ні ў чым не бывала, калі б то ні было, што б там ні было і інш.

Напрыклад:

Усё было вылічана і вымеркавана як не трэба лепш (К. Чорны).

Супакойся, прашу цябе. Што б там ні было, у нашых адносінах нічога не зменіцца (К. Крапіва).

У выразах не хто іншы, як..., не што іншае, як... перад як ставіцца коска.

Напрыклад:

Прыйшоў не хто іншы, як наш сусед.

Гэта не што іншае, як цяга да тае самае стыхіі, у якой жылі іх ранейшыя продкі (К. Крапіва).

7. Калі побач стаяць два падпарадкавальныя злучнікі (ці злучнік і злучальнае слова), а таксама злучальны і падпарадкавальны злучнікі (у сказах з рознымі відамі сувязі), то паміж імі ставіцца коска.

Напрыклад:

Брыгадзе рабочих казалі, што, калі своечасова будзе закончаны аб'ект, яны атрымаюць прэмію.

Пот заліваў вочы, але, каб не выдаць сваёй слабасці, хлопец не кідаў вёслаў (І. Шамякін).

8. Перад другім злучнікам коска не ставіцца, калі галоўная частка пачынаецца словамі дык, то.

Напрыклад:

А яшчэ помніць ён [Алесь], што калі прыходзілі жаўнеры ў вёску, дык насміхаліся з усіх, абзываючы «мужыкамі» (П. Броўка).

Ён чалавек дарма што сур'ёзны, а калі разгаворыцца, дык любя слухаць (К. Крапіва).

Трэба было адначыць, але Іван адчуваў, што калі ўпадзе ў снег, то напэўна болей ужо не ўстане (В. Быкаў).

9. Калі перад падпарадкавальным злучнікам ці злучальным словам стаіць адмоўе *не* або злучальны злучнік (*і, ці, або і* інш.), які звязаны з даданай часткай, то яна не аддзяляецца коскай ад галоўнай часткі.

Напрыклад:

Нам трэба ведаць не дзе ты быў, а што ты за дзень зрабіў.

Ён спакойны і калі заўзята працуе, і калі адначывае.

10. Даданая частка ў пазіцыі пасля галоўнай, выражаная толькі адным злучальным словам або спалучэннем слоў, коскай не аддзяляецца.

Напрыклад:

Яны паехалі і не казалі куды.

Невядома хто тут гаспадар.

ГЛАВА 15. КРОПКА З КОСКАЙ

§ 59. Правілы пастаноўкі кропкі з коскай

1. Кнопка з коскай ставіцца паміж адносна незалежнымі састаўнымі часткамі сказа, якія аб'ядноўваюцца ў адзін складаны сказ без злучнікаў, а самі часткі разгорнутыя і (або) маюць свае знакі прыпынку.

Напрыклад:

Чарнеецца сажая вечар. Дождж б'ецца аб хвалі ракі; гуляе, гудзе над ёй вецер, заводзіць, што ў полі ваўкі (М. Багдановіч).

Ручай застаўся недзе ўбаку, гоман яго прыціх; мацней і выразней сталі шумець яліны; свежы вецер скрозь гойдаў верхавінамі; сонца схавалася; змаркатнелае неба ўсё далей і шырэй абкладвала хмара (В. Быкаў).

Кнопка з коскай можа ставіцца на стыку частак бяззлучнікавага сказа з адносна незалежнымі часткамі, калі паміж імі знаходзіцца пабочнае слова. У гэтым выпадку кнопка з коскай паказвае, да якой з частак адносіцца пабочнае слова.

Напрыклад:

Але якое гэта запрашэнне — адзін сказ у канцы, як бы між іншым, для ветлівасці; можа, спадзявалася, што ён не адважыцца прыехаць (І. Шамякін).

2. Кнопка з коскай ставіцца паміж часткамі складанага сказа, якія звязваюцца паміж сабой:

далучальнымі злучнікамі але, толькі, аднак, усё ж, тым не менш і інш., асабліва калі гэтыя часткі разгорнутыя і (або) маюць свае знакі прыпынку.

Напрыклад:

Марозік крэпіць, лёд таўшчэе, і рэчка вольная няме, да дна вадзіца вымярзае і ходу, бедная, не мае, і цесна там ёй, і няміла яе халодная магіла; але дарма: жывую сілу не запраторыш ты ў магілу, мароз бязжаласны і люты! (Я. Колас).

Гойдалася ў цэбры вада, льючыся праз край, і твару свайго выразна разгледзець у вадзе Агата не магла; толькі бялелі ў вадзе рукі, і гэта цешыла яе (К. Чорны);

далучальнымі злучнікамі і і ды (у значэнні «і») толькі ў тым выпадку, калі яны аб'ядноўваюць дзве састаўныя часткі, якія без гэтых злучнікаў былі б самастойнымі сказамі, раздзеленымі кропкай.

Напрыклад:

На ёй [ялінцы] валоскія арэхі, а з пазалочанай паперкі глядзяць панадныя цукеркі; і больш на ёй няма нічога, ды хіба ж дзецям трэба многа? (Я. Колас).

3. Перад злучнікам а кропка з коскай ставіцца толькі ў тым выпадку, калі састаўныя часткі, якія звязваюцца гэтым злучнікам, разгорнутыя і маюць свае знакі прыпынку.

Напрыклад:

Ён невысок, не надта ёмак, ды карчавіты і няўломак, а волас мае цёмна-русы, і зухаўскія яго вусы ў меру доўгі, густаваты, угору чуць канцы падняты; а вочы шэры, невялічкі, глядзяць прыветна, як сунічкі, але раптоўна і адразу не расчытаеш іх выразу... (Я. Колас).

4. Кропка з коскай ставіцца паміж развітымі аднароднымі членамі, калі пры адным з іх ёсць коскі.

Напрыклад:

Хлопец злёгку задрыжаў і ўзяў скрыпку паслухмяна; струны звонкія наладзіў, раз-другі смычком правёў і аддаўся ўвесь абладзе, чарам струнных галасоў (Я. Колас).

Я выйшаў на вуліцу і адчуў, як сцюдзёнае марознае паветра апаліла мне твар; пачуў, як звонка рыпіць снег; убачыў, як гарыць на сонцы аснежанае поле... (А. Астапенка).

Наталля ... то адкрывала сумку, то закрывала; то зашпільвала на сабе кофтакчу, то, як ад гарачыні, расшпільвала яе (Я. Скрыган).

5. Кропка з коскай ставіцца паміж разгорнутымі даданымі часткамі складаназалежнага сказа, падпарадкаванымі адной і той жа галоўнай, калі паміж даданымі няма злучальнага злучніка, асабліва калі ў сярэдзіне такіх даданых ёсць свае даданыя часткі.

Напрыклад:

Калі з-пад завялых шыпулек паказаліся і смачна запахлі спачатку маленькія шэра-сінія струменьчыкі дыму, а потым, вельмі хутка разросшыся, вялікімі клубамі паплылі над бульбоўнікам; калі, нарэшце, праз

голле прабіліся жвавья і белаватыя на ранку языкі полымя, на ўчастку неяк адразу ўсё змянілася (А. Кулакоўскі).

Нягледзячы на тое, што крыўда раз-пораз загаралася ў душы Кляновіча, яго цешылі перспектывы, што вось ён зоймецца даследаваннем глебаў; што будзе арганізоўваць севазвароты, адкрываць розныя курсы; ...што ён едзе ў такую вобласць, дзе яшчэ не звялася мясцовая чырвоная парода кароў, аб якой Кляновіч даўно думае; што гэтую пароду няслушна закінулі... (П. Пестрак).

6. Крок з коскай ставіцца паміж групамі адносна незалежных састаўных частак бяззлучнікавага сказа, а таксама паміж групамі даданных частак, якія адносяцца да адной галоўнай.

Напрыклад:

Цёмны бор, кусты, балоты, кучы лоз і дубняку, рэчкі, купіны, чароты, мора траў і хмызняку; мосцік, зложаны з бяргвенняў, брод і грэбля кожны крок, на дарозе рад карэнняў, крыж, пахілены набок; пералескі, лес, паляна, старасвецкі дуб з жарлом, хвоя-веліч на кургане з чорным буславым гняздом; гразь, пяскі, лужок зялёны, шум крынічкі з-пад карча, шэлект лісцяў несканчоны, крык у небе крумкача; вербы, груша-сіраціна, нізкарослы цёмны гай... (Я. Колас).

7. Крок з коскай ставіцца ў канцы рубрык пералічэння, калі яны не з'яўляюцца самастойнымі сказамі, але дастаткова разгорнутыя і (або) маюць свае знакі прыпынку.

Напрыклад:

Паводле папярэдніх даных, рух усіх трох спадарожнікаў адбываецца па блізкіх арбітах з пачатковымі параметрамі:

перыяд абарачэння 95,2 хвілін;

максімальная адлегласць ад паверхні Зямлі (у апагеі) 876 кіламетраў;

мінімальная (у перыгеі) 210 кіламетраў;

вугал нахілу арбіт да плоскасці экватара 56 градусаў 10 хвілін.

ГЛАВА 16. ДВУКРОП'Е

§ 60. Правілы пастаноўкі двукроп'я

1. Двукроп'е ставіцца перад пералічэннем аднародных членаў, калі перад імі ёсць абагульняльнае слова (займеннік, прыслоўе, назоўнік) або словы *напрыклад*, *а іменна*.

Напрыклад:

Наогул яе [настаўніцу] любілі ўсе: вучні, настаўнікі, калгаснікі (І. Шамякін).

Усе былі апрануты па-святочнаму: чысценька і прыгожа (Я. Колас).

На прыгуменні, поруч з садам, павець з гумном стаяла радам, а пад паветкаю прылады: вазок, калёсы, панарады, старыя сані, восі, колы і вуляў некалькі на пчолы... (Я. Колас).

На ўроках мовы праводзяцца розныя віды работ, напрыклад: дыктанты, сачыненні, пераказы і інш.

2. У афіцыйных паперах, дакументах, у навуковых працах, зрэдку ў мастацкіх тэкстах двукроп'е перад аднароднымі членамі ставіцца і тады, калі перад імі адсутнічае абагульняльнае слова.

Напрыклад:

Да заявы прыкладаюцца:

На нарадзе прысутнічалі:

Вучылішча рыхтуе: токараў, слесараў

3. Двукроп'е ставіцца перад пералічэннем аднародных азначэнняў, якія выражаны прыметнікам або назоўнікам ці займеннікам і адносяцца да паясняльнага папярэдняга назоўніка.

Напрыклад:

Вялася звычайная размова знаёмых людзей у першыя хвіліны сустрэчы: пра надвор'е, пра здароўе, пра навіны.

4. Калі аднароднымі членамі з папярэднім абагульняльным словам сказ не заканчваецца, то перад імі ставіцца двукроп'е, а пасля іх — працяжнік.

Напрыклад:

Рыбацкая снасць: сетка, нераткі, вуды — была адмысловая ў дзядзькі Марціна (Я. Колас).

Бацька прыбраў з воза ўсё: плуг, барану, мяшкі з бульбай — і ўвайшоў у хату (М. Зарэцкі).

5. Двукроп'е ставіцца перад аднароднымі членамі, якія тлумачаць, удакладняюць значэнне папярэдніх слоў.

Напрыклад:

На скорым часе ранічкою Алесь у кепскім быў настроі: хадзіў, бурчаў, не змоўчваў маме, усё дагары вярнуў нагамі (Я. Колас).

Яна ўзялася за работу: набрала бярэмя дроў, унесла ў хату і, запаліўшы газоўку, стала класці іх у печ (К. Чорны).

6. Двукроп'е ставіцца паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа, калі ў другой частцы раскрываецца змест ці ўказваецца прычына таго, пра што гаворыцца ў папярэдняй частцы.

Напрыклад:

Аўгіня пускаецца на хітрасць: яна крута верне свой човен наперарэз Мартынаваму чоўну (Я. Колас).

Яна дамаглася свайго: сталовая ўжо красавалася жоўтай страхою (П. Броўка).

Але пагаварыць яму так і не ўдалося: гаспадыня запрашала гасцей за стол (Я. Колас).

7. Двукроп'е можа ставіцца паміж трыма часткамі бяззлучнікавага складанага сказа, у якім кожная наступная частка ў адносінах да папярэдняй абазначае прычыну, выражае ўдакладняльна-тлумачальнае значэнне і інш.

Напрыклад:

Але справа тут не ў часе была: недаверлівыя залацінцы другое мелі ў думках: каб не прыбраў часам гэты інструктар і сад, і агарод, і сенакос (Я. Колас).

Прашу: хоць раз задумайцеся, людзі: на што мы трацім лепшыя гады? (А. Бачыла).

8. Двукроп'е ставіцца паміж дзвюма часткамі бяззлучнікавага складанага сказа, першая з якіх заканчваецца дзеясловамі *бачыць, глядзець, разгледзецца, чуць, адчуць, адчуваць, заўважыць, зразумець, ведаць, верыць, казаць, разумець* і інш., пры дапамозе якіх указваецца, што далей будзе ісці паведамленне пра які-небудзь факт, падзею, з'яву і пад.

Напрыклад:

[Зося] заўважыла: Янка ўжо там, за вушаком дзвярэй (Г. Далідовіч).

Праз туман разгледзеўся цяпер я: над палянай жоўкне поўны месяц (М. Лужанін).

Адным словам сказаць, усе бачылі: яна і прыгожая, і ўдалая (К. Чорны).

Няхай усё гэта песня нагадала, але я веру: устане горад мой (М. Танк).

Алесь зразумеў: нервовасць Кастуся можа сапсаваць справу (У. Караткевіч).

Праз вокны відаць: на ўсходзе разгараецца раніца (М. Лупсякоў).

9. Двукроп'е ставіцца пасля сказаў або слоў, якія ўводзяць у тэкст простую мову.

Напрыклад:

Лагодненька ўмее гаварыць дзед Павал: «Не хадзі ты, Агатка, далёка» (Я. Колас).

Ціха шэпчаць за парканам дзеці: «Вунь новая настаўніца ідзе» (С. Грахоўскі).

Рая прапанавала: «Хлопцы, дзяўчаты! Давайце наведваем Данілу Платонавіча!» (І. Шамякін).

ГЛАВА 17. ПРАЦЯЖНІК

§ 61. Правілы пастаноўкі працяжніка

1. Працяжнік ставіцца паміж дзейнікам і выказнікам:

калі абодва галоўныя члены сказа выражаны назоўнікам у назоўным склоне і пры выказніку адсутнічае дзеяслоў-звязка.

Напрыклад:

Мінск — сталіца, гордасць наша, слава ўсёй краіны (Я. Купала).

Матчыны рукі — залатыя рукі (І. Мележ).

Фразеалогія — раздзел мовазнаўства, які вывучае семантычныя, граматычныя і стылістычныя асаблівасці ўстойлівых выказаў.

Прастора і час — усеагульныя формы каардынацыі з'яў і падзей;

калі абодва галоўныя члены ці адзін з іх выражаны неазначальнай формай дзеяслова.

Напрыклад:

Вучыцца ў народа — задача кожнага пісьменніка (К. Чорны).

Хату зрабіць — не скрынку збіць (Прыказка).

Дзетак узгадаваць — не грыбкоў назбіраць (Прыказка);

калі перад выказнікам ёсць словы *гэта, вось, значыць, гэта значыць, гэта ёсць*.

Напрыклад:

Паэзія — гэта пакута і радасць, праклён і бялітаснасць, споведзь і гордасць (П. Панчанка).

Кожны чалавек — гэта цэлы свет (К. Чорны).

Цімох і Гануля — вось роўная пара (Я. Купала).

Ігнараваць мову — гэта значыць ігнараваць народ, нацыю (П. Пестрак);

калі дзейнік і выказнік выражаны лічэбнікамі або адзін з іх выражаны назоўнікам у назоўным склоне, а другі — лічэбнікам ці колькасна-іменным спалучэннем.

Напрыклад:

Пяць і тры — восем.

Шэсцьдзясят і пяцьдзясят — сто дзесяць.

Плошча Нарачы — восемдзясят квадратных кіламетраў.

Плошча басейна Нёмана — 98,2 тыс. км²;

калі выказнікам выступае ўсечаная форма дзеяслова, выклічнік або гукапераймальнае слова.

Напрыклад:

Уладзік зараз — шмыг у дзверы (Я. Колас).

А куля — дзык! А другая ў руку (Я. Брыль).

Я — хоп за павады! Конь спужаўся, а я — скок на яго (Я. Колас).

2. Працяжнік ставіцца перад абагульняльным словам пасля аднародных членаў.

Напрыклад:

І двор, і дарога, і лес — усё было занесена белым снегам (І. Пташнікаў).

Адчуванне дакладнасці слова, уменне карыстацца ім, культура мовы і пісьменнасць — усё залежыць ад таго, як загучала слова, пачулае ў маленстве (В. Вітка).

3. Калі пасля аднародных членаў перад абагульняльным словам ужыта пабочнае слова або спалучэнне слоў *словам, адным словам, карацей кажучы*, то працяжнік ставіцца перад пабочным словам, а пасля яго — коска.

Напрыклад:

Начны лес, ціхі, ледзь улоўны гул маразавых сосен, цішыня лясных нетраў — адным словам, усё настрайвала на роздум (М. Зарэцкі).

4. Калі аднародныя члены сказа стаяць у сярэдзіне сказа пасля абагульняльнага слова, то перад імі ставіцца двукроп'е, а працяжнік — пасля іх.

Напрыклад:

Хутка ўсё: неба, і дарога, і чэзлыя балотныя хмызнякі — патанула ў снежнай завірусе (Я. Колас).

Усё: і хмурнае неба, і мёрзлая чорная зямля — было ахоплена нечым сумным, халодным і грозным (К. Чорны).

5. Працяжнік ставіцца паміж аднароднымі членамі сказа, калі прапушчаны супраціўны злучнік.

Напрыклад:

Не плача — смяецца шчаслівая маці (М. Багдановіч).

На чарговым прыпынку ў пярэднія дзверы не ўвайшоў — ускочыў малады, як і шафёр, хлопец (Ф. Янкоўскі).

Гаспадар павёў яго не ў жылы катэдж — у лазню... (І. Шамякін).

Не сваімі — чужымі нагамі гаспадар падышоў да каня (П. Глебка).

6. Працяжнік ставіцца перад злучнікамі і паміж двума членамі сказа, калі другі з іх выражае вынік, хуткую змену падзей, нечаканасць.

Напрыклад:

А ўбачыў Машу — і адразу падабрэў (І. Шамякін).

Зірнеш — і зрэдку дзе ўбачыш адзінокі яблык, што блішчыць між лісця на апошнім сонцы (Я. Сіпакоў).

7. Калі злучнік і звязвае два аднародныя выказнікі, з якіх другі выражаны ўсечанай формай дзеяслова, то паміж імі заўсёды ставіцца працяжнік — перад злучнікамі або пасля яго.

Напрыклад:

Пахіснулася хвоя — і бразь на зямлю (Я. Колас).

Да рэчкі жаданай прабраліся хлопцы і — стоп! (Я. Колас).

8. Працяжнік ставіцца перад недапасаваным азначэннем, выражаным неазначальнай формай дзеяслова ці спалучэннем з гэтай формай.

Напрыклад:

Усіх непакоіла адна думка — выстаяць (М. Лынькоў).

Міканор успомніў бацькаў наказ — паглядзець, ці не прадаюць кос (І. Мележ).

9. Працяжнік ставіцца перад неразвітым або развітым прыдаткам, які стаіць у канцы сказа:

калі ў прыдатку тлумачыцца, удакладняецца змест азначаемага назоўніка і перад ім без змянення сэнсу можна ўставіць словы *іменна, а іменна*.

Напрыклад:

Пацягнуўся лес сцяною — ельнік, дуб і хваіна (Я. Колас).

За ўвесь час яна ні разу не глянула на свайго суседа — Лабановіча (Я. Колас);

калі прыдатак адносіцца да займенніка.

Напрыклад:

Наперадзе ішоў ён — таварыш Дарожка (П. Пестрак).

Вось яна — дзявочая пекната (І. Шамякін).

Ён паспеў ужо коратка перазнаёміцца з усімі ў гэтым доме і стаць быццам сваім чалавекам — гэты малады і вясёлы хлопец (К. Чорны);

калі неабходна падкрэсліць адценне самастойнасці прыдатка.

Напрыклад:

А вось і сам гаспадар гэтай хаты — Трахім (К. Крапіва).

Андрэй сядзеў, апёрышыся на край стала, і дапытліва пазіраў на людзей — на моладзь і старых (П. Пестрак).

10. Працяжнік ставіцца ў няпоўных складаных сказах на месцы прапушчанага члена сказа.

Напрыклад:

З аднаго боку дарогі стаяў рэдкі хвойнік, а з другога — кусты ядлоўцу, а далей — алешнік (Я. Колас).

Раны гоцяцца часам, а дружбаю — гора (А. Куляшоў).

Вось прабегла імгненне, затым — залатая мінута (Я. Янішчыц).

11. Калі ўстаўная канструкцыя знаходзіцца паміж часткамі, дзе павінна ставіцца коска, або ў канцы самой устаўной канструкцыі ёсць гэты знак прыпынку, то коска спалучаецца з працяжнікам і ставіцца перад другім працяжнікам.

Напрыклад:

Каб дабрацца да надзелу цёткі Насці — так завуць жонку бацькавага брата, — трэба прайсці каля будкі, у якой яшчэ нямаўна яны жылі... (І. Навуменка).

Дзяўчына — мачыха дазналася ўжо, што завуць яе Параска, — прывяла воз на двор «воласці», сказала, што яна жыве тут, на першым паверсе, з боку двара (І. Мележ).

12. Працяжнік ставіцца паміж часткамі складаназлучанага сказа, калі ў другой частцы падкрэсліваецца вынік у адносінах да першай, калі перадаецца нечаканасць, хуткая змена падзей або супрацьпастаўленне.

Напрыклад:

Момант — і ў веснічках паказалася Аленка... (Я. Колас).

Сярэдзіна кастрычніка — і такі мароз (І. Шамякін).

Пытаўся, шукаў — і ні слыху ў адказ, ні следу нідзе, ні далёкага рэха (П. Панчанка).

Узяўся чытаць — і не чыталася (М. Гарэцкі).

13. Працяжнік ставіцца ў бяззлучнікавых сказах паміж часткамі:

калі ў першай частцы ўказваецца на ўмову або час дзеяння, пра якое паведамляецца ў другой частцы.

Напрыклад:

Запярэш на душы, дасі ўцехі гасцям — поўны гуслі насыплю дукатаў (Я. Купала).

Вецер загуляе — хвойнік, лозы гнуцца (Я. Колас).

Падрасцееш вялікі — раскажу тады (П. Глебка);

калі ў другой частцы паказваецца вынік або робіцца вывад з таго, пра што паведамляецца ў першай частцы.

Напрыклад:

Шмат зорак у небе — добра жывёла расплодзіцца. Густая шэрань на галіны лягла — ад яблыкаў, ад ігруш дрэвы да самай зямлі прыгнуцца (Л. Дайнека).

Ранак луг расой купае — дзень гарачы будзе (А. Бачыла);

калі змест частак супрацьпастаўляецца ці супастаўляецца.

Напрыклад:

Клікнуць хацелася — голас замёр (П. Броўка).

Маці будзіла снедаць — ён не ўстаў (І. Навуменка);

калі ў сказе гаворыцца пра хуткую змену падзей або ў другой частцы паказваецца неадпаведнасць, нечаканы вынік таго, пра што паведамляецца ў першай частцы.

Напрыклад:

Бліснула маланка — стала відна як удзень (С. Грахоўскі).

Глянуў я туды-сюды — нікога не відаць (Я. Колас).

Ён паслухаў — ціха ўсюды (Я. Колас);

калі апошня частка з'яўляецца абагульняльнай у адносінах да папярэдніх.

Напрыклад:

Ціха булькатала вада ў канаве, сыталася лісце, чырыкалі недзе вераб'і — усё гэта было такім звыклым, добрым, прыгожым (М. Гамолка).

Дол засланы шышкамі, цвіце сунічнік, бруснічнік, перагукваюцца птушкі, звіняць камары — усё тут знаёмае... (І. Навуменка);

калі другая частка з'яўляецца далучальным сказам.

Напрыклад:

І разгарэлася ігрышча — даўно такога не было (Я. Колас).

Андрэй быў у добрым гуморы — гэта адразу кідалася ў вочы (М. Зарэцкі);

калі другая частка з'яўляецца параўнаннем у адносінах да першай.

Напрыклад:

Слова сказаў — сякераю адсек (Прыказка).

14. Працяжнік ставіцца паміж двума словамі, якія абазначаюць прасторавыя, часавыя або колькасныя межы (гэтыя словы замяняюць словазлучэнні з прыназоўнікамі *ад* (з) ... *да*.

Напрыклад:

Пасажырскі поезд «Мінск — Масква» прыбыў на станцыю Орша.

Яр быў метры чатыры ў шырыню, метраў пятнаццаць — дваццаць глыбінёю, а ў даўжыню цягнуўся метраў на шэсцьдзесят (У. Караткевіч).

15. Працяжнік ставіцца паміж двума ці некалькімі найменнямі ў назвах вучэнняў, законаў, падзей і інш.

Напрыклад:

Закон захавання матэрыі Ламаносава — Лавуазье быў вялікім навуковым адкрыццём XVIII стагоддзя.

Шахматны матч Карпаў — Каспараў закончыўся ўнічыю.

16. Працяжнік не ставіцца, калі выказнік, выражаны ўсечанай формай дзеяслова, інтанацыйна не выдзяляецца.

Напрыклад:

Я тым часам шмыг за дзверы (З. Бядуля).

Даніла шусь тут у вароты з жалезным ёмкім сахаром (Я. Колас).

17. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам, выражанымі назоўнікам або назоўнікам і займеннікам ці прыметнікам, не ставіцца:

калі паміж галоўнымі членамі сказа стаіць прыслоўе або часціца.

Напрыклад:

А мой бацька таксама партызан (І. Шамякін).

Дзед Талаш не проста праваднік у Букрэвай разведцы (Я. Колас);

калі паміж галоўнымі членамі сказа стаіць пабочнае слова ці адасоблены член сказа (акрамя прыдатка).

Напрыклад:

Хлопцы, відаць, добрыя рыбакі (Я. Сіпакоў).

Хлопец, апрануты ў салдацкі шынель, наш зямляк (К. Чорны);

калі дзейнік стаіць пасля выказніка.

Напрыклад:

Страшэнны штукар і свавольнік гэты Нёман (Я. Колас);

калі перад выказнікам ёсць адмоўе *не*.

Напрыклад:

Сам сабе чалавек не вораг (Прыказка).

Сляпы сляпому не павадыр (Прыказка);

калі пры выказніку ўжываюцца параўнальныя злучнікі *як, усё роўна як, быццам, быццам бы, бы, нібы, што*.

Напрыклад:

Жыта як сцяна (І. Навуменка).

Аблокі нібы воўна (Я. Янішчыц).

Вясенні луг што выстаўка народнага мастацтва (І. Шамякін);

калі дзейнік выражаны асабовым займеннікам, а выказнік — назоўнікам у назоўным склоне.

Напрыклад:

Пасівелы мой лес, я твой вечны паклоннік, я твой вечны даўжнік (Я. Сіпакоў);

калі дзейнік выражаны назоўнікам, а выказнік — прыметнікам.

Напрыклад:

Неба чыстае, васільковае (А. Якімовіч).

У познюю восень вада пад мастком чыстая і халодная (К. Чорны).

18. Працяжнік можа ставіцца пры сэнсава-інтанацыйным выдзяленні: выказніка.

Напрыклад:

Рак — не рыба, кажан — не птушка (Прыказка).

Лёдам гасцінец мой выбіты, выліты, лёд — як магіла сама (Я. Купала).

Я — чалавек, мне трэба жыць, тварыць, а не гарэць у полімі напалму (А. Зарыцкі).

Неба — высокае, блакітнае (Я. Маўр);

двух ці больш дапасаваных азначэнняў, што стаяць звычайна ў канцы сказа.

Напрыклад:

Сонца зайшло, і пачалося змярканне — ціхае, свежае, з расой і камарамі (Я. Брыль).

Запальваліся то тут, то там зоры — вясёлыя, мігатлівыя (Б. Сачанка).

Паказалася нават сонца — чырвонае, нізкае (Б. Сачанка);

прыдатка або групы аднародных прыдаткаў, якія стаяць у сярэдзіне сказа пасля азначаемага назоўніка, калі неабходна падкрэсліць самастойнасць прыдаткаў.

Напрыклад:

Начны драпежнік — сава — бяшумна плыве ў наветры (В. Вольскі).

Грабцы — дзяўчаты, маладзіцы — штораз варушацца жывей, бо чуюць голас навальніцы (Я. Колас). Калі патрабуецца пастаноўка пасля

адасобленага прыдатка коскі, то другі працяжнік апускаецца: *Падаюць сняжынкi — дыяменты-росы, падаюць бялюткі за маім акном* (П. Трус);

даданых членаў сказа, якія знаходзяцца ў канцы сказа.

Напрыклад:

Каля школы шчабяталі дзеці — звонка, радасна (Я. Колас);

даданай часткі складаназалежнага сказа, якая можа знаходзіцца перад галоўнай часткай або пасля яе.

Напрыклад:

Цаніце чалавека заўсёды пры жыцці. Калі заплюшчыць векі — ён згіне ў небыцці (П. Панчанка).

Што думаў бацька — не ведаю (Я. Брыль).

Хто птушку пакрыўдзіць — той сам сабе здрадзіць (П. Панчанка).

Тады магутная краіна — калі пывучы ў ёй народ (Я. Янішчыц).

Смяюся, калі плакаць трэба. Журба — калі на вуснах смех (Я. Янішчыц).

19. Працяжнік можа ставіцца ў няпоўных простых сказах на месцы прапушчанага члена сказа.

Напрыклад:

Па суседству з Белым возерам знаходзіцца другое — Чорнае (В. Вольскі).

Праз шум эшалона прарваўся недалёкі гарматны выбух. Затым яшчэ некалькі — большай сілы (І. Мележ).

У цёмным небе — карагоды сіняватых зорак (М. Багдановіч).

20. Працяжнік можа ставіцца ў сказе, каб пазбегнуць двухсэнсоўнасці выказвання.

Напрыклад:

Ты што — забыўся? Параўн.: *Ты што □ забыўся?*

І якія людзі незвычайныя — таленты! Параўн.: *І якія людзі — незвычайныя таленты!*

21. Працяжнік можа ставіцца для выдзялення ўстаўных канструкцый.

Напрыклад:

Алеся — ёй было ўжо каля дзесяці гадоў — сядзела за праснічкаю (Я. Колас).

Балота зрабілася сівое ад попелу, і па ім — уначы было відаць з вёскі — бегаў агонь, адгаралі высушаны альшэўнік і ніцая лаза, што раслі высока на куп'і (І. Пташнікаў).

ГЛАВА 18. ДУЖКІ

§ 62. Правілы пастаноўкі дужак

1. У дужкі бяруцца ўстаўныя словы, спалучэнні слоў і сказы, якія аб'яднаны з асноўным сказам сэнсавай сувяззю і служаць у якасці заўваг, удакладненняў і пад.

Напрыклад:

У руках у яго вялікая галка камякоў (бульбяной кашы) (К. Крапіва).

Узялі мы вуды, кацялок для юшкі, сачок (на ўсякі выпадак) і рушылі на рыбалку (А. Якімовіч).

Мы, дзеці, сядзелі на нашым бяргаві (бацька збіраўся ставіць новую хату і таму навазіў ужо многа лесу) і рабілі сабе свістулькі з вярбовых пруткоў (Я. Сіпакоў).

У яго тады жыла заповітная мара — стаць лётчыкам (калі не лічыць таго, што адзін час, нядаўна, ён захапляўся геалогіяй, каб знаходзіць затоеныя багацці) (І. Мележ).

2. У дужкі бяруцца словы і спалучэнні слоў (разам з адпаведным знакам прыпынку), якія выражаюць рэакцыю, адносіны слухачоў да чыёй-небудзь прамовы, выказвання, рэплікі.

Напрыклад:

С т а р ш ы н я. ...Пажадаем жа яму далейшых поспехаў. (Бурныя апладысменты.)

А н д р э й. ...Да новай сустрэчы, сябры. (Апладысменты.)

Ц і м о х. ...Так мяне ашукалі! (Смех.)

Г а н н а. ...Хто не дбае, той не мае, людцы мае! (Гучны смех.)

Б р ы г а д з і р. ...Такое не часта сустракаецца. (Вясёлае ажыўленне ў зале.)

А н і с і м. ...Таму кожны павінен атрымаць сваю долю. (Воклічы: «Правільна!»)

С а к р а т а р. Ці будуць пытанні да прысутных? (Галасы: «Хопіць!»)

3. У дужкі бяруцца прозвішча аўтара або прозвішча аўтара і крыніца (назва твора), з якой прыводзіцца цытата.

Напрыклад:

Каля пасады лесніковай цягнуўся гожаю падковай стары, высокі лес цяністы (Я. Колас. «Новая зямля»).

4. Пасля цытаты, непасрэдна за якой у гэтым жа радку ў дужках змяшчаецца спасылка на аўтара або на аўтара і крыніцу (г. зн. перад адкрывальнай дужкай), захоўваецца адпаведны знак прыпынку — пыталнік, клічнік або шматкроп'е.

Напрыклад:

Эпіграфам да працы ўзяты словы: «А там, над Нёманам, плывуць чаўны ў прасторы, там спевы коцяцца ў нямую далячынь» (П. Трус. «Ліст да сястры»).

Прыгадаліся знаёмыя радкі: «Чым сустрэла мяне мая вуліца, як я выходзіў?» (А. Куляшоў. «Сцяг брыгады»).

Няхай для нас палеткі родзяць, няхай для нас сады цвітуць! (П. Панчанка).

Насустрэч цягніку выходзяць з-за ўзгорка маладыя алешыны, дубы, хвой...

(П. Галавач).

5. Калі ж спасылка на аўтара ці на аўтара і крыніцу змяшчаецца асобна ўнізе пад тэкстам, тады ў канцы тэксту (цытаты) ставіцца кропка ці іншы адпаведны знак прыпынку (пытальнік, клічнік, шматкроп'е) і спасылка ў дужкі не бяраецца.

Напрыклад:

Любіце сваю зямлю аддана і да канца. Іншай нам не дадзена, ды і не трэба.

У. Караткевіч.

...Максім Багдановіч па праву заняў пачэснае месца ў нашай маладой паэзіі як высокаталенавіты паэт і майстра паэтычнай формы. ...Тое, што напісаў ён за сваё кароткае жыццё, ставіць яго ў першыя рады нашых лепшых песняроў.

Якуб Колас. «Выдатнейшы паэт і крытык».

6. У дужкі бяруцца рэмаркі аўтара ў драматургічным творы.

Напрыклад:

А л ь ж б е т а (убягае, трымаючы ў руцэ клінок з тварагом). Што гэта ў вас тут парабілася, мае міленькія?

П а ў л і н к а. Кабыла дзядзькава ўцякла ці хто ўкраў. (Ідзе, садзіцца на ложак і шые) (Я. Купала).

7. Пасля ўстаўной канструкцыі (перад закрывальнай дужкай) ставіцца пыральнік, клічнік або шматкроп'е, якія патрабуюцца кантэкстам, а кропка не ставіцца.

Напрыклад:

Быў узгорак, так як бубен, але Ціт пасеяў лубін, дык (ці веры вы дасце?), як чарот, жытцо расце (К. Крапіва).

Змітрок (добры ён хлопец!) чытае розную літаратуру (В. Каваль).

І толькі школа (я адразу ўбачыў яе і беспамылкова пазнаў) стаяла за гародамі, бліжэй да лесу (І. Шамякін).

ГЛАВА 19. ДВУКОССЕ*

§ 63. Правілы пастаноўкі двукосся

1. У двукоссе бяруцца словы, якія ўжыты ў іранічным сэнсе або ў якім-небудзь асобым, незвычайным значэнні.

Напрыклад:

«Высокае начальства» спачатку прыслала мне падзяку, што добра вучыў дзяцей у школе... (Я. Колас).

* У адрозненне ад пунктуацыйных знакаў (кропкі, коскі і інш.), двукоссе як спецыфічны знак мае іншае прызначэнне – служыць асобым спосабам выдзялення слоў, спалучэнняў слоў, сказаў, тэксту. Тым не менш ужыванне двукосся па традыцыі разглядаецца ў раздзеле «Пунктуацыя».

Аўтар «прышпіліў» да персанажаў лірычныя матывы, але нідзе не развіў іх і не паставіў у дзейную і вобразную залежнасць ад канфлікту і ідэі (Полымя).

Не праходзіць і дня, каб на ўчастку пагранатрада вартавыя граніцы не затрымлівалі перавозчыкаў «левых» грузаў (3 газет).

2. У двухоссе бяруцца назвы:

ганаровых званняў, некаторых ордэнаў і медалёў: ганаровае званне «Народны паэт Беларусі», ганаровае званне «Заслужаны настаўнік Рэспублікі Беларусь», ордэн «За службу Радзіме», медаль «За адвагу», але: ордэн Маці, медаль Францыска Скарыны;

літаратурных твораў, навуковых прац, газет, часопісаў, рубрык, спектакляў, танцаў, музычных твораў, карцін і пад.: паэма «Сымон-музыка», раман «Людзі на балоце», камедыя «Паўлінка», манаграфія Л.М. Шакуна «Словаўтварэнне», газета «Літаратура і мастацтва», часопіс «Полымя», спектакль «Несцёрка», песня «Александрына», народны танец «Бульба», опера «Кастусь Каліноўскі», сюіта «На Палессі», карціна «Абаронцы Брэсцкай крэпасці»;

прадпрыемстваў, устаноў, вытворчых аб'яднанняў, станцый, санаторыяў, гасцініц, кінатэатраў і іншых арганізацый: адкрытае акцыянернае таварыства «Камунарка», рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Мінскі трактарны завод», установа «Рэдакцыя газеты «Рэспубліка», гасцініца «Еўропа», кінатэатр «Радзіма», установа адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка», станцыя метро «Няміга»;

марак машын, вытворчых, кандытарскіх, парфумерных вырабаў і пад.: «Ніва», «Волга», «Опель» (аўтамабілі); «Ласунак», «Мінскі грыльяж» (цукеркі); «Лясны ландыш» (духі).

3. У двухоссе не бяруцца назвы, у склад якіх уваходзяць словы *імя, памяці*.

Напрыклад:

Калгас імя Гастэлы.

Алея памяці воінаў-інтэрнацыяналістаў.

4. У двухоссе бяруцца словы іншых часцін мовы, што выступаюць у ролі назоўнікаў.

Напрыклад:

Увесь час у яго гэтае «гэй» на языку верціцца (Я. Колас).

Ні стуку, ні груку, ні кашлю, а толькі далёкае «ку-ку» ці крык перапёлкі... (А. Бачыла).

У гэтым «ну-ну» Саўка пачуў нотку спогадзі, і яму стала лягчэй (Я. Колас).

А хіба зямлі гэтай «дзякуй» не скажу? (К. Кірэенка).

*Усё гэта, вядома, вельмі цікава, але было тут і сваё «аднак» (Я. Брыль).
Маці стаяла, слухала, ці не пачуе ў лесе знаёмае «но» (Я. Колас).*

ГЛАВА 20. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ І ДВУКОССЕ ПРЫ ПРОСТАЙ МОВЕ І ЦЫТАТАХ

§ 64. Правілы пастаноўкі знакаў прыпынку і двукосся пры простаай мове і цытатах

1. У залежнасці ад месца слоў аўтара, якія ўводзяць простую мову, ставяцца наступныя знакі прыпынку:

калі простая мова запісваецца ў радок, яна заключаецца ў двукоссе.

Напрыклад:

Барвіна праціснуўся праз натоўп да Андрэя і Санкоўскага і з ходу сказаў: «Пойдзем» (П. Пестрак).

Пасланцы народныя казалі: «Адной сям'ёю жыць народ наш будзе ад гэтых пор на вечныя вякі» (П. Панчанка);

калі простая мова пачынаецца з абзаца, перад ёй ставіцца працяжнік.

Напрыклад:

Васіль ужо гатоў быў зноў пакрыўдзіцца, але Ганна добра, шчыра просіць:

— Скажы што-небудзь!.. (І. Мележ).

Нехта гучна клікаў з другога берага:

— Гэй, паромічык, давай пераправу! (М. Лынькоў);

калі словы аўтара стаяць перад простаай мовай, то пасля іх ставіцца двукроп'е, а простая мова, якая пачынаецца не з абзаца, заключаецца ў двукоссе.

Напрыклад:

У прамове на ўрачыстым сходзе Якуб Колас гаварыў: «Маё слова, хоць і вузкімі дарогамі, але даходзіла да народа»;

калі словы аўтара стаяць у сярэдзіне простаай мовы, падзяляючы яе на дзве часткі, то перад словамі аўтара ў залежнасці ад інтанацыйнага афармлення першай часткі простаай мовы ставяцца пыталынік, клічнік, шматкроп'е ці коска і ўслед за гэтымі знакамі — працяжнік, а пасля слоў аўтара — або кропка і працяжнік (калі першая частка простаай мовы з'яўляецца закончаным сказам), або коска і працяжнік (калі першая частка простаай мовы не з'яўляецца закончаным сказам).

Напрыклад:

«Хіба ж можам мы з табою займацца несур'ёзнымі справамі? — пытаннем на пытанне адказала Надзя і прыгарнула да сябе Майку, прытуліла, як туляць дарослыя малых дзяцей. — Расказвай, як жывеш, як ваюеш?» (М. Лынькоў).

«Сцяпанка, — сказаў чалавек, — ідзі пасядзі ў цяньку, ты стаміўся» (К. Чорны).

«Эх, вадзічка... — працягваў Сава, выціраючы твар крысом курткі, — кветкамі пахне» (П. Пестрак).

2. У словах аўтара могуць ужывацца два дзеясловы са значэннем маўлення, думкі ці блізкія да іх па значэнні; пры гэтым калі другі дзеяслоў адносіцца да другой часткі простае мовы, то пасля слоў аўтара ставяцца двукроп'е і працяжнік.

Напрыклад:

«Я сказаў бы вам, ды толькі не ведаю, як прымеце вы тое, што я скажу, — ціха адзваецца ён. І, момант счакаўшы, дадае: — Я думаю, што з гэтага нічога не будзе» (Я. Колас).

«Ведаеш, мама, каго я прывяла? — весела сказала дачка і таемна прапталала: — Гэта той самы госць, якога мы ўсе калісьці ратавалі ад немцаў» (Я. Маўр).

3. Калі ў складзе слоў аўтара, што стаяць перад простае мовай, няма дзеясловаў са значэннем маўлення, думкі ці блізкіх да іх па значэнні, то ў канцы слоў аўтара ставіцца кропка.

Напрыклад:

Урэшце дзед дастае з кішэні кавалак хлеба.

— Еш, Віхор... На-а-а... (З. Бядуля).

Віктар заплюшчыў вочы і на ўвесь пакой прытворна захроп. «Хай думае, што я сплю...» (Б. Сачанка).

4. Калі словы аўтара ідуць за простае мовай, то пасля простае мовы ў адпаведнасці з інтанацыяй ставяцца пыталнік, клічнік, шматкроп'е ці коска (на месцы кропкі), а за гэтымі знакамі — працяжнік.

Напрыклад:

— Што вы сёння нешта не ў гуморы? — запыталася Ядвіся і глянула на настаўніка (Я. Колас).

— Эх, што за мясіна! — пачаў ён [Лабановіч] і раптам перапыніў самога сябе (Я. Колас).

«Вам, Лескавец, відаць, хочацца, каб асабіста вас пахвалілі», — Ліда сказала гэта як бы між іншым, нават не павярнуўшыся да яго (І. Шамякін).

5. Нявыказаная простая мова, пры якой у складзе слоў аўтара звычайна ёсць дзеяслоў думаць (падумаць) або іншыя словы, спалучэнні слоў і нават сказы са значэннем думкі, меркавання, разважання і пад., заўсёды бярэцца ў двукоссе.

Напрыклад:

«Чаму гэта пытала яна [Ядвіся] пра кнігу? — падумаў Лабановіч. — Ці не палажыла яна чаго туды?» (Я. Колас).

«Во ўскочыў дык ўскочыў», — чухаў патыліцу Яўхім Бабай (Б. Сачанка).

«Нешта ў іх дома здарылася, — забілася ў Івана трывожна сэрца. — Інакш чужога чалавека на ноч не запрашалі б» (Б. Сачанка).

6. Рэплікі дзвюх і больш асоб (у дыялогу) звычайна запісваюцца з чырвонага радка і з працяжнікам перад кожнай рэплікай.

Напрыклад:

— *Ты па вёсцы вольна ходзіш?*

— *Хаджу, як і хадзіў. А што?*

— *Нічога, нікога не баішся?*

— *Я не злодзей, не забойца. Чаго ж мне баяцца?* (Б. Сачанка).

— *Бой быў, Валя.*

— *Дзе?*

— *Над морам. Далёка.*

— *З кім?*

— *Невядома (І. Мележ).*

7. Калі некалькі рэплік запісваюцца ў радок без указання, каму яны належаць, то паміж імі ставіцца працяжнік і кожная з іх бярэцца ў двукоссе.

Напрыклад:

«Вы яшчэ не былі ў сваёй школе?» — «Не, не была. І не ведаю, якая яна там. А вы ўжо даўно тут?» — «А ўжо зараз два месяцы будзе» (Я. Колас).

8. Калі пасля папярэдняй рэплікі ідуць словы аўтара, то перад наступнай рэплікай працяжнік не ставіцца.

Напрыклад:

Нарэшце адчыняюцца дзверы, недзе брэша сабака, уваходжу. Перада мной хлопчык з лямпай у руках. «Ты што тут робіш?» — пытаюся. «Нічога, — кажа. — Чыстапісанне пішу» (В. Быкаў).

9. Цытаты, як і простая мова, бяруцца ў двукоссе. Скарачэнне цытаты абазначаецца шматкроп'ем.

Напрыклад:

«Пісьменнік, які не працуе над мовай, не клапаціцца аб папярэненні сваіх моўных запасаў, — пісаў Якуб Колас, — можа стаць перад небяспекай апынуцца за дзвярыма літаратуры».

Кандрат Крапіва адзначаў, што «...канцылярызмы больш за ўсё псуюць нашу літаратурную мову і ім трэба аб'явіць бязлітасную вайну».

ГЛАВА 21. СПАЛУЧЭННЕ ЗНАКАЎ ПРЫПЫНКУ

§ 65. Правілы пастаноўкі спалучэнняў знакаў прыпынку

1. Калі пыталнік, клічнік, кропка, шматкроп'е або коска ўжываюцца ў спалучэнні з працяжнікам, то працяжнік ставіцца пасля пералічаных знакаў прыпынку.

Напрыклад:

«Хлопец твой ужо добра напрос?» — спытаў той прыглушана (Я. Брыль).

«Малайцы! — стрымана пахваліў Ладынін, акінуўшы вокам зжатуую плоччу. — Добры пачатак» (І. Шамякін).

«Нічога. Нічога, усё пройдзе...» — наспрабавала ўсміхнуцца яна (І. Мележ).

Красуй, наш Мінск, — любімая сталіца! (М. Хведаровіч).

2. Калі пасля працяжніка стаяць словы, якія выдзяляюцца па адпаведных правілах коскамі (напрыклад, пабочнае слова), то коска перад ім апускаецца.

Напрыклад:

Удасца ім зашыцца ў лес — напэўна, адарвуцца ад даганятых.

Паспееш зрабіць усё да вечара — можа, дазволю схадзіць на вячоркі.

3. Коска і працяжнік ставяцца:

перад словам, якое паўтараецца для таго, каб звязаць з яго дапамогай даданую частку складаназалежнага сказа, састаўную частку складаназлучанага ці частку простага сказа разгорнутай канструкцыі.

Напрыклад:

Тыя сцэжкі, што ў заўтра вядуць, — тыя сцэжкі аднолькавы, мусіць? (П. Трус).

У цішыні, якой не можа парушыць ні далёкая песня адтуль, дзе палі і дарогі, ні грукатанне экскаватара, што ўжо даносіцца па вадзе з таго боку, дзе Нёман, пры зорках, што неяк цьмяна прасвечваюць з высокай вышыні, і пры месяцы, які барвовым акрайцам устаў над лугам, — у такой цішыні і спакойнай паўцемры выйшлі на працу нядаўнія госці гэтых мясцін — бабры (Я. Брыль).

Сапраўды, хто яна, гэтая пеставатая прыгажунька, зіхатлівы асколак чужога, далёкага свету, недарэчным лёсам вайны закінутая ў фашысцкі канцлагер, — хто яна, каб выкладаць ёй яго балючае, што ў свой час адабрала столькі душэўнае сілы ў самога? (В. Быкаў);

у складаназалежных сказах, звычайна з некалькімі даданымі часткамі перад галоўнай, якія распадаюцца на дзве агульныя сэнсавыя часткі, каб абазначыць месца гэтага падзелу.

Напрыклад:

Пакуль ён ішоў у ваду, занадта, як здавалася Толю, плёхаючы нагамі, пакуль ён пырхаў і пакрэктаў ад задавальнення, — нехта трэці, здалёк яшчэ, з-за ракі ўбачыўшы хлопцаў, падышоў да кладачкі, па якой нядаўна перабіраўся певень з чубаткамі, узышоў на востраў і пачаў падкрадацца да берага (Я. Брыль).

Колькі было людзей на сходзе, што□ яны абмяркоўвалі, якое там прынялі рашэнне, — нам пра гэта не казалі;

у складаных сказах з рознымі відамі сувязі, а таксама ў сказах з характэрнымі рысамі перыяду (з выразным падзелам на дзве часткі, з анафарычнай будовай першай састаўной часткі).

Напрыклад:

Калі ж асеннія навіны змянялі сад, калі з бяроз ірваў лісце вецер, а мароз, наліўшы ягады рабіны, траву губіў, і мы нагой узрывалі прэлых лісцяў слой; калі патроху чырванелі чаромха, ліпа, стройны клён, а гнёзды змрочныя варон між голага галля чарнелі, і грозны вечара пажар пылаў між бурашыстых хмар; калі асенні вецер дзіка стагнаў і глуха па начах грымеў у наш жалезны дах, — тады да лета Вераніка ад нас знікала ў інстытут і не будзіла згадак тут (М. Багдановіч).

Ці коска зазвоніць у час касавіцы, ці песню дзяўчо запяе, ці неба заззяе ў агнях бліскавіцы, ці вецер у палях зазлуде, ці гром гучнабежны пракоціцца ў хмарах, ці грукне над полем пярун, — усё водгук знаходзіць у вольных абшарах, усё іх дакранаецца струн (Я. Колас).

Ці завылі ваўкі, ці заенчыў віхор, ці запеў салавей, ці загагала гусь, — я тут бачу свой край, поле, рэчку і бор, сваю матку-зямлю — Беларусь (Я. Купала).

4. У канцы пытальных сказаў, якія вымаўляюцца з клічнай інтанацыяй, спачатку ставіцца пытальнік, а потым — клічнік.

Напрыклад:

Зямля Радзімы! У сэрцы боль салодкі хто не адчуў, сустрэўшыся з табой?! (А. Звонак).

Ці ж гэта многа?! (А. Звонак).

Хіба ж так трэба?! (А. Звонак).

5. У канцы клічных сказаў, якія вымаўляюцца з пытальнай інтанацыяй, спачатку ставіцца клічнік, а потым — пытальнік.

Напрыклад:

Бачыў ты!? Слова нельга сказаць!? (К. Чорны).

6. Перад закрывальным двукоссем захоўваецца кропка, якая паказвае графічнае скарачэнне.

Напрыклад:

У інструкцыі было напісана: «Прымяняецца для склейвання вырабаў з паперы, кардону і г.д.».

7. Калі перад закрывальным двукоссем стаіць пытальнік або клічнік, то коска ставіцца паводле кантэксту.

Напрыклад:

«Што прынясе вясна?», «Што вясна пакажа?», «Што будзе вясною?» — у прадчуванні важных падзей пыталіся людзі і ўпотаіку рыхтаваліся да іх (Я. Колас).

Пятра абганялі фурманкі з больш лёгкімі паклажамі, і ён, свецячыся

сваім ясным тварам і песеннымі брывамі, толькі паспяваў гаварыць: «Добры дзень, дзядзечка!», «Добры дзень, цётка!», хоць трошкі скіроўваючы ўбок свайго гнедку, каб даць абмінуць (Я. Скрыган).

8. Пытальнік, клічнік і шматкроп'е ставяцца перад закрывальным двукоссем, калі яны адносяцца толькі да слоў, узятых у двукоссе; пасля закрывальнага двукосся гэтыя знакі ставяцца тады, калі адносяцца да ўсяго сказа, які заканчваецца словамі, узятымі ў двукоссе.

Напрыклад:

Хлапчук спыніўся на ўсходках і з падазронасцю паглядзеў на жанчыну. «Яна яго ведае ці гэта проста цікаўнасць, можа нават і пустая?» (К. Чорны).

Я паслаў ёй кароткі і сціплы адказ: «Прыезджай, будзеш госцяй жаданай у нас на вялікай будоўлі...» (А. Куляшоў).

Чаму камбайн працуе не ў «Волі»? (І. Шамякін).

А ведаеш ты нашага Івана «Тарпака»? (Я. Колас).

9. Калі перад закрывальным двукоссем стаіць пытальнік, клічнік або шматкроп'е, то яны паўторна не ставяцца пасля двукосся; неаднолькавыя знакі (калі яны патрабуюцца ў залежнасці ад характару адпаведных частак тэксту) ставяцца перад двукоссем і пасля яго.

Напрыклад:

Ці вучылі вы ў школе на памяць верш Я. Купалы «А хто там ідзе?»

Вы чуеце, як мне пяюць натхнёныя паэты? Як шэпчуць закаханыя: «люблю!...»? (Э. Валасевіч).

Якая галоўная думка выказана ў вершы Я. Коласа «Асадзі назад!»?

Вучаніца выразна прачытала верш П. Броўкі «Пахне чабор».

10. У межах аднаго сказа коска, кропка з коскай, двукроп'е ці працяжнік ставяцца толькі пасля закрывальнай дужкі на месцы разрыву асноўнага сказа ўстаўной канструкцыяй.

Напрыклад:

Палілася печ (нанац браўся мароз); у печы скварылася свежына (К. Чорны).

Машы ўспомніўся запіс у Алесіным дзённіку (учора ён выпадкова трапіў ёй у рукі): «У чым паэзія нашага жыцця?» (І. Шамякін).

«Малы Лондан» (без прыгарадаў) — таксама не маленькі, калі прыняць пад увагу, што ён налічвае не мени за шэсць мільёнаў жыхароў (К. Крапіва).

11. Кропка, пытальнік, клічнік ці шматкроп'е ставяцца перад закрывальнай дужкай, калі яны адносяцца толькі да слоў, узятых у дужкі.

Напрыклад:

Калі ён увайшоў у пакой, той, што сядзеў за сталом, — з чорнай кучаравай галавою, у гімнасцёрцы вайсковага крою, — не адрываючыся ад

паперы, падаў яму левую руку. (У правай ён трымаў заостраны з абодвух канцоў чырвона-сіні аловак.) (К. Крапіва).

Няхай жыве наша родная Беларусь! (Усе ўстаюць. Апладысменты.)

— Ды ў цэнтры (чуў мо?) выдалі дэкрэт — на мяса здаць усіх быкоў, якім мінула дзесяць год (К. Крапіва).

А як вы нас сустрэнеце (ці набліжэе даль?), рака імя Лаўрэнція, зялёны Манрэаль (П. Панчанка).

Нядаўна (каторы раз!) я прачытаў «Новую зямлю» (І. Шамякін);

пасля закрывальнай дужкі яны ставяцца тады, калі адносяцца да ўсяго сказа, які заканчваецца словамі, узятымі ў дужкі.

Напрыклад:

Іншы раз рэкі двух розных басейнаў бяруць пачатак з аднаго і таго ж балота (напрыклад, рэкі Лучэса і Аршыца паміж Віцебскам і Оршай).

Відаць, своеасаблівай цікаўнасцю часопіса да славянства тлумачыцца тое, што ён змяшчаў творы групы ўкраінскіх пісьменнікаў (Кастамараў, Аснаўяненка, Гулак-Арыямоўскі і інш.).

12. Пры спалучэнні пыталніка або клічніка са шматкроп'ем гэтыя знакі ставяцца на месцы першай або першай і другой кропак.

Напрыклад:

Ганна, што з табою робіцца?.. Чаму ты такою стала?.. (К. Чорны).

А што ж ты цяпер рабіць будзеш?! (Я. Брыль).

13. Пры спалучэнні шматкроп'я з коскай коска не ставіцца.

Напрыклад:

Валюня... слаўная мая... скажы ты мне што-небудзь, га?.. Скажы... (Я. Брыль).

І там... на дне... цвілі лілеі ў багне вечнасці... (М. Багдановіч).

Згубілі вербы каляровасць, а там снягі... снягі... снягі... (П. Трус).

14. Перад шматкроп'ем можа ставіцца двукроп'е ці коска, калі ёсць неабходнасць паказаць пералік цытат, якія прыводзяцца не поўнасю.

Напрыклад:

У тэлеграмах наведамлялася: ... ваенны пераварот у Грэцыі, рабочыя ў Францыі адмовіліся разгружаць судны з ваеннымі грузамі...

15. Калі ў пачатку або ў канцы цытаты (тое ж адносіцца і да простага мовы) сустракаюцца ўнутранае і знешняе двукоссі, то ў друкаваным тэксе яны павінны адрознівацца паміж сабой малюнкам (так званыя «елачкі» і «лапкі»), прычым знешняе двукоссе не павінна апускацца.

Напрыклад:

Анатоль Анікейчык пісаў пра помнік Янку Купалу ў Аўраў-парку: «У аснову ідэі гэтага помніка я паклаў Купалаўскі верш “Брату на чужыне”».

ГЛАВА 22. ПАСЛЯДОЎНАСЦЬ ЗНАКАЎ ПРЫПЫНКУ ПРЫ СПАСЫЛКАХ

§ 66. Правілы паслядоўнасці знакаў прыпынку пры спасылках

1. Коска, кропка з коскай, двукроп'е і кропка ставяцца пасля лічбы або зорачкі, якія з'яўляюцца знакамі-паказальнікамі спасылкі (каб указаць, што спасылка адносіцца да пэўнага слова ці групы слоў): ...¹, або ...²; або ...*: або ...**.

2. Пытальнік, клічнік, шматкроп'е і двукоссе ставяцца перад знакам спасылкі (лічбай ці зорачкай): ...?¹ або ...!² або ...»*.

3. Пасля знака спасылкі (лічбы ці зорачкі), які размешчаны за двукоссем, кропка захоўваецца: ...»¹. або ...»**.